

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Orta Sınıf Efsanesi

Haluk Yurtsever

Yordam Kitap

Ücretsiz PDF Kitap Arama - www.yordamkitap.com

Haluk Yurtsever

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu. Siyasal, düşünsel ve pratik eylemliliği 1968 İstanbul Üniversitesi işgali, 6. Filoyu ve Vedat Demircioğlu'nun ölümünü protesto eylemleriyle başladı. 1973 yazında yurt dışına çıktı. 1974'te TKP üyesi oldu. O tarihten bu yana aktif örgütlü sol siyasetin içinde. Bir yıl Moskova'da Lenin okulunda eğitim gördü. 1980 Aralık ayında ikinci kez yurt dışına çıktı. İngiltere, Fransa ve Almanya'da bulundu. 1992'de Türkiye'ye döndü.

Yayınlanan kitapları:

Küçük Burjuvazi ve Devrim Savaşımı (Broşür), İşçinin Sesi Yayınları, Temmuz 1984, Londra; *Sınıf ve Parti*, Dönem Yayınları; Ankara, Nisan 1990 (2. Basım, Etki Yayınevi, İstanbul, Ekim 1992; 3. Basım, NK Gelenek Dizisi, Haziran 2004); *Süreklilik ve Kopuş İçinde Marksizm ve Türkiye Solu*, Etki Yayınevi, İstanbul Ekim 1992 (2. Basım, El Yayınevi, Mart 2002); *Türkiye'nin Dönemeci, Emperyalizm mi? Sosyalizm mi?* Etki Yayınevi, İstanbul, Mart 1993; *Marksist Bakış Açısından Program Yöntemi*, Sorun Yayınları, İstanbul, Ocak 1995; *Tarihten Güncelliğe Sınıf Savaşları ve Devlet*, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2006; *Özgürlük ve Örgütlülük*, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2007; *Yeni Bir Sol Atılım İçin*, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2008; *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2008; *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, Yordam Kitap, İstanbul, Şubat 2012; *Neyi, Nasıl Okumalı? Üzerine Not Düşülmüş Kitaplar*, Yordam Kitap, İstanbul, Şubat 2015.

Katkı yaptığı ortak kitaplar:

Birinci Emek Sempozyumu, İşçi Konseyi, NK Yayınları, Ekim 2003; *Marksist Metin Analizleri*, Gelenek Sempozyumu 2005, NK Yayınları, Ağustos 2005; *Türkiye'nin Sosyalist Seçeneği*, Sol Meclis, NK Yayınları, Nisan 2006; *Eleştirel Sağlık Sosyolojisi Sözlüğü*, Sol Meclis, NK Yayınları, Nisan 2006; *Ergenekon ve Sosyalistler*, Siyah Beyaz Kitap, İstanbul, Kasım 2008. *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu*, Yordam Kitap, Mayıs 2013.

haluk.yurtsever@gmail.com

Yordam Kitap: 277 • **Orta Sınıf Efsanesi** • Haluk Yurtsever

ISBN-978-605-172-161-3 • *Düzeltilme*: Günnur Aksakal

Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner

Birinci Basım: Eylül 2016

© Haluk Yurtsever, 2016; © Yordam Kitap, 2016

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Çağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • Faks: 0212 528 19 09

W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)

İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44

Başakşehir - İstanbul

Tel: 0212 5650122

ORTA SINIF EFSANESİ

Haluk Yurtsever

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	9
GİRİŞ.....	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
MARKSİZMDE SINIFLAR	19
1 DÜŞÜNSEL OLUŞUM.....	21
2 ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE SINIFLAR.....	31
3 SINIF MÜCADELESİ	51
4 BURJUVA TOPLUMDAN KAPİTALİST TOPLUMA ORTA SINIF	58
İKİNCİ BÖLÜM	
GÜNCEL KAPİTALİZMDE EĞİLİMLER VE SINIFLAR	85
5 GİRİŞ.....	87
6 PROLETARYA ERİYOR, ORTA SINIF BÜYÜYOR MU?.....	94
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
GELENEKSELİ VE YENİSİYLE	
ORTA SINIF/KÜÇÜK BURJUVAZİ.....	147
7 ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE ORTA SINIF KÜÇÜK BURJUVAZİ	149
8 ORTA SINIF TEORİLERİ	160
9 İDEOLOJİK OLUŞUM VE ETKİLEŞİM.....	184
SONUÇ YERİNE	202
Ek	
WEBER VE WEBERİZM.....	204
KAYNAKÇA.....	219

*Emir Yurtsever'e
ve tüm 2013 doğumlulara...*

TEŞEKKÜR

Yazım aşamasında ve ilk yazımı bittiğinde kitabı okuyan, eleştiri ve önerileriyle çok değerli katkılar yapan Coşkun Adalı, Ali İleri ve Ekim Yurtsever'e; kitap, makale ve verilere ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Aydın Meriç, Ümran Baylık-Beler, Nejat Firuz, Onur Sefer ve Erkan Altuner'e, metni kitap yapan Yordam Kitap çalışanlarına teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi kitabının “Sınıf, Sömürü ve Sınıf Mücadelesi” başlıklı ikinci kısmı Ralf Dahrendorf’tan şu alıntıyla başlıyor: “Sınıf kavramı çok uzun bir süredir hiç zararsız bir kavram olmadı. Özellikle insanlar ve onların toplumsal koşulları için kullanıldığında, her zaman özgün bir tahrip gücüne sahip oldu.”¹

Tahrip gücü yüksek bir kavramın, “tarafsız” ya da “önyargısız” biçimde tartışılması olanaklı değil. Farklı sınıf teorileri, bu “tehlikeli” kavramın, devlet, iktidar, siyaset, devrim ilişkilerinden yalıtıldığı steril “bilimsel” bir ortamda üretilmiyor. Farklı teorik modeller, bu modellerin yapıtaşı olan kavramlar, son çözümlemede sınıflara atfedilen toplumsal-siyasal rollerle ve teorisyenlerin sınıf mücadelesindeki yerleriyle ilgilidir.

Ayrıca böyle tekinsiz bir konudaki teorik önermeler ve kavramlar yazıda durduğu gibi durmuyor. “Sınıf” kavramıyla tanışan, düşünmeye başlayan insanın bakışı ve davranışı değişiyor. “Sınıf”, bir mücadele öznesi olmaya, üyeleri kendileriyle başka insan toplulukları arasındaki farkı *gördüğü*, sınıf kavramıyla düşünüp davrandığı zaman başlıyor. Sınıf sözcüğü-kavramı egemenler ve yönetenler için bu yüzden tehlikeli.

Buradan bakıldığında, “alttakileri” mutlak, çıplak anlamda yoksullaştıran, mülksüzleştiren neoliberal saldırganlığın en büyük başarısı, bu yeniden ilkel birikim operasyonunu bilince

1 G.E.M de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çeviren: Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, Eylül 2014.

çıkarmak, sorgulayacak kavramları popüler söylemden, toplumsal bellekten ve akademik dünyadan silebilmesidir.²

*
* *

Ortak dile, ortak kavramlara, ortak arayışlara sahip olmayanlar arasındaki “tartışma”, öylesine bir tartışma değil, düşünsel araçlarla yürütülen bir savaştır. Savaştır; çünkü, düşünceler kitleler tarafından benimsendiğinde maddi güce dönüşmektedir. Düşüncelerle, tahrip gücünü yumuşatmak, denetim altına almak, uyuşturmak mümkündür. Örneğin, “sınıflar öldü, yaşasın kimlikler” biçiminde özetlenecek bir görüşün baskın hâle gelmesi sınıf mücadelesini etkilemektedir.

Bunları bilmek koşuluyla tartışma iyidir. Hiçbir teorelin somut gerçekliği, pratiği tümüyle eksiksiz, kusursuz açıklama gücü yok. Gerçekliğe en yakın, en “doğru” teorelin bile zayıf noktaları, boşlukları vardır. Teori, pratik eleştiri yoluyla sınanır. Güçlü eleştiri, bu eleştiriler karşısında ayakta kalan teoriyi güçlendirir. Ayakta kalamayanın elenmesi de, genel olarak teoriyi ilerletir.

*
* *

Teorik soyutlama düzeyinden somuta gelindiğinde sınıf ilişkileri yalın ve köşeli değil, karmaşık ve akışkandır.

Farklı toplumsal formasyonlardaki sınıf deneyimleri birbirinin aynı değildir.

Birçok somut toplumda farklı üretim ve sınıf ilişkileri bir arada, birbirleriyle bağlantılı biçimde var olmaktadır.

Üretimin toplumsallaşma derecesine bağlı olarak, kişisel kapitalist mülkiyet de kapitalist karakterini yitirmeden toplumsallaşmaktadır. Bu, başlangıçta mutlak biçimde kapitalistin kişisel tasarrufunda olan mülkiyet hak ve yetkilerinin

2 Ergin Yıldızoğlu, “İşçi sınıfını kim kaybetti?”, www.sendika.org, 18 Ağustos 2011

kapitalist olmayan hiyerarşik bir toplama eşitsiz biçimde devredilmesi demektir.

Sınıf yerleri, konumları ya da aynı anlama gelmek üzere mevkileri söz konusu olduğunda, somut bir bireyi, kabul edilen sınıf tanımı ya da ölçütlerine göre tek bir yere yerleştirmek olanaklı olmayabilir. Ücretli işçi, akşamları taksici, küçük üretici aynı zamanda mevsimlik işçi olabilir.

*
* *

Zaman ve mekâna göre, yalnızca somut durum değil, o durumları anlatmak, tanımlamak için kullanılan kavramlar da değişikliğe uğruyor. “Orta sınıf”, günümüzde çoğu kez, tanımlanmadan, hangi çözümleme araçlarıyla, hangi olgu ve ilişkileri anlattığı ortaya konulmadan, herkesin kendisine göre bir anlam yüklediği, ama çoğunluğun neredeyse mutlak, tartışılmaz bir “hakikat” olarak kabul ettiği bir düzlemde tartışılıyor.

Elinizdeki kitabın amacı, “orta sınıf” konusunu bir efsane, bir mit olmaktan çıkarmak olarak özetlenebilir. Bir yandan, bu kavramla anlatılmak istenen sınıfsallığın tarih içindeki yolculuğunu, “orta”nın zaman içinde uğradığı değişikliği izlemek, bir yandan da modern kapitalist toplumda sınıfların durumuna yeniden bakarak “orta sınıf” kavram ve tartışmalarına açıklık kazandırmak amaçlanıyor.

*
* *

Kavramın ve kavramla anlatılmak istenen sınıfsallığın doğası gereği, orta sınıf, hele de yeni orta sınıf, kapitalist ekonomik toplumsal formasyon içindeki temel sınıflar tanımlanmadan, üretim ilişkilerindeki, sermaye birikim biçimlerindeki değişiklikler, “yeni” sınıf ilişkileri incelenmeden ele alınamazdı. Bu nedenle, kitapta kapitalizmin iki temel sınıfının tarihsel gelişimleri içinde durumlarını incelemeye öncelik verildi.

Engels'in ünlü sözüdür: İhtiyaç keşfin anasıdır! Bu söz, “keşif” ya da “icat” dinamiğini anlattığı için son derece anlamlı. Sınıflar açısından ise, “ihtiyaçlar” farklı olduğu için “keşif”lerin de farklı olması kaçınılmaz.

21. yüzyılın başında, ister akademisyen, ister siyasetçi, sınıflar konusunda söz alanlar yeni kavramlar öneriyorlar: Kapitalist toplum yerine “endüstri ötesi toplum”, “bilgi toplumu”, “siber toplum” vb. Proletarya yerine *cognitariat* (bilişim işçileri), *precariat* (güvencesiz, işreti işçiler), *cybertariat* (siber proletarya) öneriliyor. “Beyaz yakalılar”, “entelektüel emek”, “maddi olmayan emek” ve benzeri kategoriler “yeni orta sınıf” ya da “yeni proletarya” tartışmalarının kavram dağarcığına girmiş durumda. Bu kitapta bu kavramlar tartışılıyor.

*
* *

Orta sınıf konusundaki en önemli sorunlardan biri, “sosyoloji”nin, özellikle de Amerikan sosyolojisinin konu üzerindeki ideolojik-kavramsal egemenliğidir. Sosyoloji, felsefeden ve siyasal iktisattan farklı olarak Marksizmden sonra gelişen, Marksizmin boşluklarını doldurduğu iddia edilen bir disiplindir.

Orta sınıf efsanesinin teorik kökleri Max Weber’de, büyük ölçüde onu izleyen, daha doğrusu onun teorik mirasını yeni ihtiyaçlara uyumlayan Amerikan sosyoloji ekolündedir.

Bu iki kaynaklı sosyolojist yaklaşım, “orta sınıflar”ı toplumsal-siyasal gruplaşmanın en etkili, hatta belirleyici öznesi olarak sunuyor.

Amerikan sosyolojisi, sınıfları gelir durumu ve yaşam tarzı ölçütleriyle ayrıştırıyor ve genel eğilim olarak Amerikan orta sınıfını toplumun en kalabalık kesimi olarak kabul ediyor. “Orta sınıf, orta hâlli bir gelire sahiptir. Onlar, bir avuç ünlü ya da milyoner işadamı gibi zengin değildir; ama toplumun en

altında yer alan, sürekli olarak işsiz olan, sosyal yardım alan, kabul görmeyen, ‘sınıf altı’ gibi yoksul da değildir.”³

Amerikan sosyolojisinin sınıfları gelir düzeyine göre bölmelere ayırması iki nedenle önemli ve etkili oluyor. Birincisi, gelirin kaynağı ve miktarı gerçekten de sınıf belirleniminin ölçütlerinden biridir. İkincisi, gelir dağılımı istatistiklerinin, gelir dilimlerini yüz üzerinden yirmilik beş bölüme ayırarak sunması, “gelir”i sınıf belirleme ve derecelendirme ölçütü olarak almayı kolaylaştırıcı ve kullanışlı hâle getiriyor. Örneğin, ortadaki üç dilimi “orta sınıf” saydıktan sonra, onu da “üst orta sınıf”, “alt orta sınıf” diyerek derecelendirmek mümkün olabilir.

“Gelire göre sınıf” yaklaşımı bu çekiciliğine rağmen, burjuva sosyologlarını bile tatmin etmiyor. Dolayısıyla, orta sınıf tezinin başka argüman ve ölçütlerle desteklenmesi gerekiyor.

Örneğin, “kültürel sermaye” kavramından hareket eden Pierre Boudieu sınıfı belirleyenin kültür olduğunu, toplumsal sınıflardan değil, toplumsal mekânlardan söz etmek gerektiğini söylüyor. Sosyolog Antony Giddens, Weber’deki “pazar şansı” kavramının teknik bilgi, özel yetenek ve beceriyi içerdiğini, bu donanımların, neredeyse tek başına sınıf konumunu belirlediğini iddia ediyor. Türkiye’den E. Balkan ve A. Öncü, orta sınıfı bir toplumsal sınıf yapan başlıca aktörlerden birinin “aile” olduğunu, dil bilmenin bir kişinin nesneleşmiş sermayeye sahip olduğunu gösterdiğini ileri sürüyorlar.⁴

*
* * *

Bu konuda Marksistler arasında da farklı yaklaşım ve tartışmalar var.

3 Michael Zweig, *Amerikanın En İyi Saklanan Sırrı İşçi Sınıfı Çoğunluktur*, Çeviren: Halil Çelik, h20 Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 2012, s. 45.

4 Bu paragrafta adı geçen görüşlerin daha geniş özeti ve Marksist bakış açısıyla değerlendirmesi için: Selim Ergunalp, *Geziden Sonra Sınıf/Neoliberal Sınıf Teorilerinin Eleştirisi*, h2O Kitap, İstanbul, Ocak 2016.

Örneğin, Yunan Marksist Nicos Poulantzas 1970’li yıllarda, “yeni orta sınıf” teorilerine teorik olabilecek tezler öne sürdü. Poulantzas, bugünkü orta sınıf teorisyenlerinininkinden farklı olarak “orta sınıf” değil, “yeni küçük burjuvazi” terimini kullanmayı tercih ediyordu. Poulantzas’ın temel tezi, işçi sınıfının yalnızca doğrudan artık değer yaratan emekçilerden oluştuğu, doğrudan üretici olmayan ücretlilerin büyük bir çoğunluğunun yeni küçük burjuva olduğu biçimindeydi. Poulantzas, kapitalist ülkelerde işçi sınıfının sayıca azaldığını, “yeni küçük burjuvazi”nin ise çoğaldığını iddia etti.

*
* *

Orta sınıf efsanesinin bu ölçüde canlanmasında, teorik, ideolojik yaklaşımların yanı sıra, dünya çapında sermaye birikim model ve rejimlerindeki, sınıf mücadelesi koşulları ve ortamındaki değişikliklerin de önemli payı var.

Teori ve tarih sahnesine “işçi sınıfının düzeni” olarak çıkan sosyalizmin bu ilk büyük denemedeki başarısızlığı dünyanın her yerinde işçi sınıfının yeni düzen kurma kapasitesinden yoksunluğu biçiminde algılandı. Bu toplumsal algı, bizzat işçi sınıfı saflarında da etkili oldu. Bu noktanın son derece önemli olduğunu düşünüyorum. Burada, Marksizmin proletaryaya, sömürüden kurtulması, kapitalist ilişkileri ve öteki sınıflarla birlikte kendisini de yok etmeye bağlı bir sınıf olduğu için devrimci misyon biçtiğini anımsayalım. Bu özellik ve misyonun, işçi sınıfı-yeni toplumsal düzen bağının işçi sınıfının içinden ve dışından sorgulanır duruma gelmesi sınıftan kaçış eğilimlerini körükledi.

Sınıftan kaçışın, sınıfsızlık teorilerine alan açması kaçınılmazdı. Modern toplumun, bir biçimde neredeyse herkesi içine aldığı iddia edilen geniş, sınırları belirsiz orta sınıf savı, bir sınıfsızlık teorisi olarak yükseldi. Neredeyse “herkes orta

sınıfın içindedir” demek “sınıflar yoktur” demenin başlangıç cümlesi oldu.

*
* *

Orta sınıf konusunun ve kavramının bu kadar yaygın kullanılışının bir nedeni de, hemen tüm toplumlarda, zengin ile yoksul, güçlü ile güçsüz, ezen ile ezilen arasındaki “orta hâlli” kesimleri anlatmaya elverişli bir kavram olmasıdır. Birçok roman bu orta hâlli, ara konumdaki insanlar üzerinedir. “Orta sınıf”ın bu anlamda zamanlar üstü bir kullanımı olduğunu ve bunun efsaneyi güçlendirdiğini söyleyebiliriz. “Orta sınıf”, on sekizinci yüzyıldan bu yana, romanlardan, seyyah kitaplarına kadar her yerde, bu anlamıyla inanılmaz bir yaygınlıkta kullanılmıştır.

*
* *

Türkiye için “orta sınıf” konusuna güncel önem kazandıran gelişme, 2013 Haziran-Gezi İsyanı’dır.

Çağlar Keyder başta olmak üzere birçok kişi, Gezi İsyanı’nın bir orta sınıf hareketi olduğunu savundular. Taner Timur hocamız bile, “Kıvılcımı Gezi Parkı’nda çakılan ve kısa sürede Türkiye sathında –İçişleri Bakanlığı verilerine göre– 2,5 milyon insanın sokaklara dökülmesine yol açan toplumsal hareket, sınıfsal açıdan, okumuş orta sınıf tabanına dayanan bir demokratik devrim hareketidir.”⁵ dedi.

Korkut Boratav, Metin Özuğurlu, Tülin Öngen, E. Ahmet Tonak, Selim Ergunalp ve daha birçok Marksist yazar ise bu “orta sınıf hareketi” saptamasının yanlış olduğunu son derece doğru kanıt ve çözümlemelerle savundular. Bu nedenle, kitapta, özel olarak Gezi İsyanı’na odaklanmadım. Yeri geldikçe bu değerli yazarların görüşlerine göndermeler yaptım.

5 Taner Timur, *AKP’nin Önlenebilir Karşı-Devrimi*, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2014, s.113

*
* *
*

Kitap dört bölümden oluşuyor.

Birinci Bölüm’de, Marksist sınıf teorisinin güncel tartışmalara da ışık tutacak genel çerçevesi verilmeye çalışıldı. Bu bölümde, burjuva toplumu ile kapitalist toplum, burjuvazi ile kapitalist sınıf arasındaki başkalaşıma dikkat çekildi; tarih sahnesine “orta sınıf” olarak çıkan burjuvaziyle bugünkü orta sınıf küçük burjuvazinin benzer ve farklı yönleri irdelendi. Kitabın teorik temeli bu bölümde atıldı.

Bu kitap, Weber’i ve Webercileri çalışmadan yazılamazdı. Çalışma, orta sınıf teorileriyle ilgili tüm temel argümanların çok az eksiğiyle Weber kaynaklı olduğunu gösterdi. Yazarın gördüğünü, okuyucunun da görmesi için Weber’le ilgili bir ekin yararlı olacağını düşündüm. Yazılanlar kadar, yazarın ideolojik-siyasal kimliği, kişiliği de önemli olduğundan ekte Weber’in düşünsel, siyasal yaşam öyküsünü özetledim. Sınıf sorununa ilişkin görüşlerini ise Üçüncü Bölüm’de irdeledim.

Güncel kapitalizmde sınıfları, özellikle proletarya ile orta sınıf küçük burjuvazi arasındaki tartışmalı sınır bölgesinin sorunlarını inceleyen “Güncel Kapitalizmde Eğilimler ve Sınıflar” başlıklı İkinci Bölüm kitabın omurgasını oluşturuyor. Bu bölümün temel tezi, üretim ilişkileri içindeki yeri ve yapısı bakımından proletaryanın erimediği, tam tersine katmanlaşılarak büyüdüğü biçimindedir.

Son Bölüm’de ise geleneksel ve yenisiyle küçük burjuvazi orta sınıf, üretim ilişkilerindeki yeri, “yeni” orta sınıf teorileri, orta sınıfın ideolojik oluşumu ve etkisi bağlamında ele alındı. Bu bölümde, orta sınıf ideolojisinin nesnel orta sınıf gerçekliğinden öte bir etkiye sahip olduğu ortaya konuldu. Aynı bölümde orta sınıf küçük burjuvaziye karşı alınması gereken ideolojik siyasal tutumun çerçevesi çizilmeye çalışıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

MARKSİZMDE
SINIFLAR

DÜŞÜNSEL OLUŞUM

1830 devriminden sonraki Belçika Anayasa taslağını hazırlayanlardan biri olan Jean Baptiste Nothomb kapitalizmin iki temel sınıfını Marx'tan önce tanımlama noktasına çok yaklaştı: “Asillerin ve ruhbanların devlet içinde bir güç olmaktan çıktıklarını söyleyebiliriz, ama her zaman iki sınıf olacaktır: işgücünü satanlar ve onun için ödeme yapanlar.”¹

Adam Smith, David Ricardo ve öteki burjuva ekonomi politikçilerin geliştirdikleri birçok kavram ve soyutlama Marksist sınıf teorisinin eleştirerek aşacağı temeli hazırlamıştı. Onlarda, emek-değer, ücret-kâr, sermayenin denetim ve gözetim işlevi, emek gücünün değeri ve yeniden üretimi vb. türünden kavramların ilk, eksik ve çoğu zaman da gerçek ilişkileri perdeleyen formülasyonları vardı.

Marx bunların üzerine geldi. Delici, derine inen bir eleştiri gücüyle, uzun, zahmetli araştırma ve çalışmalarla kapitalizmin hareket yasalarını, sınıfları, sınıf mücadelelerini çözümledi.

Konumuz açısından, önemli başlangıç saptaması olarak, Marx'ın sınıf konusuna, proletaryanın pratik hareketinden esinlenerek ya da kapitalist üretim tarzının anatomisini ortaya çıkaran bilimsel bir çalışmanın sonucu olarak “giriş” yapmadığını kaydedelim. Marx, ilk eserlerinden başlayarak sınıfları,

1 A *Comparative Encyclopedia*, V.2, New York 1972, s.2

sınıf mücadelesini ele alırken, ortada elle tutulur, gözle görülür işçi sınıfı hareketi yoktu. Engels’le birlikte, bir sınıf mücadelesi ilanı ve çağrısı olan *Komünist Parti Manifestosu*’nu yazdıklarında, birkaç ay sonra 1848 Avrupa Devrimi’nin sükun edeceğini bilmiyorlardı.

Marx, sermayeyi, sermaye birikimini, emek sürecini, artık değeri vb. *sonradan*, dev eseri *Kapital*’de bilimsel bir temele kavuşturdu. Kapitalizmin modern sınıfları, alt başlığı “Ekonomi Politikin Eleştirisi” olan bu çalışmayla bilimsel-yapısal bir temel kazandı.

Yabancılaşma, evrensel kurtuluş, evrensel sınıf

Yabancılaşma, beyinle elin, kafa emeğiyle kol emeğinin birbirinden ayrıldığı, en insani edim olan üretme etkinliğinin bölündüğü noktada başladı.

Marx burjuva ekonomi politikin, işçi ile üretim arasındaki doğrudan ilişkiyi dikkate almayarak, emeğin doğasındaki yabancılaşmayı gizlediğinden yola çıktı. Ekonomi politikin eleştirisine, bu gize son vermek, insanın parçalanmışlığının maddi temelini açıklayabilmek için girişti.

Yabancılaşma, yaşamın bütün alanlarına işleyen, sızan bir ilişki, bir insanlık durumudur. Marx’ın sözleriyle “*üretim eylemi* içinde, *üretici etkinliğin* kendi içinde” ortaya çıkmaktadır.

Yabancılaşma konusuna ilgi duyan okuyucuya 1844 *El Yazmaları*’nı baştan sona, özenle, çalışarak okumayı öneriyorum. Yabancılaşmış emek ve genel olarak yabancılaşma, yalnızca sınıf teorisinin değil, Marksizmin insan, toplum, devrim konularındaki temel hareket noktasıdır. *Komünizm için mücadele yabancılaşmanın sona erdirilmesi mücadelesinden başka bir şey değildir.*

Ayrıca, yabancılaşma çözümlemesi, Marksizmi, insanın manevi, ruhsal varlığını, özgür yaratıcı kapasitesini hiçe sayan

kaba maddecilik olarak göstermek isteyenlere verilmiş en etkili yanıtıdır.

“[Ü]retken yaşam, insan türünün yaşamıdır. Üretken yaşam, yaşamı doğuran yaşamdır. Bir canlı türünün bütün karakteri, o canlı türünün yaşam faaliyetinin karakterinde içermiştir. Özgür ve bilinçli etkinlik, insanın tür-karakteridir.”²

Özgür ve bilinçli etkinlik insana, insan türüne özgü bir karakterdir ve yabancılaşmış emek bu karakterini yok ederek insan türünü kendisinden uzaklaştırmaktadır.

Kapitalizm, yabancılaşmış insanı daha önceki üretim biçimlerinden devralmıştır.

Marx, kapitalizmde yabancılaşmayı dört düzeyde ele almıştır.

Yabancılaşma, *birinci olarak* insanın kendi emek ürünlerinden kopmasıdır. Üretilen ürün, üretene değil başkasına, sermaye sahibine aittir. İşbölümü geliştikçe emek etkinliğinin amacı, ürünün tamamlanmış durumu, kullanım amacı, işlevi, niteliği, “maliyet”i, kâr oranı doğrudan üreticinin bilgisinin ve ilgisinin dışına çıkmaktadır. Her gün, çoğu kez tekdüze bir işi binlerce kez yineleyen bir emekçi, makinenin parçası hâline gelmekte, aynı zamanda üretim sürecinin kendi eylemi dışındaki bölümlerinden habersiz kalmaktadır.

İkincisi, insanın kendi emeğine yabancılaşmasıdır. Emek-sermaye toplumunda işçinin emek gücü, yani emek harcar, iş yapma kapasitesi metalaşmıştır. İnsan emek gücünün metalaşması, insanın kendi emek gücüne yabancılaşmasıdır. Çünkü, emek gücü kendisine ait olmaktan çıkmış, başkası tarafından komuta edilen bir güce dönüşmüştür. İşgünü içinde hangi hareketleri, hangi araç ve gereçlerle, hangi sıklık ya da tempoyla yapacağı, kendi dışındaki birileri tarafından planlanıp dayatılmaktadır.

2 Karl Marx, 1844 *El Yazmaları*, K. Marx-F. Engels, *Collected Works*. c. 4, s. 143-144, Türkçe Basım: Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, Temmuz 1976, s. 146

Üçüncüsü, insan öteki insanlara yabancılaşmaktadır. İnsanın doğayla ve öteki insanlarla alışverişi-ilişkisi emek süreci içinde gerçekleşir. Emek yabancılaştığında insan, öteki insanlarla insani bağ kurma yeteneğini yitirir. Bu şu demektir: Kapitalizmde insanlar birbirleriyle, çeşitli ekonomik işlev ve rolleri kişiliklerinde cisimleştirmiş aktörler olarak bağ kurarlar. İnsanlar arası ilişki, metalar arası ilişkiye dönüşür. Kişiler, Marx'ın deyişiyle "birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dolayısıyla meta sahipleri olarak" vardırılar.³ İnsanlar, metaların arkasına gizlenmiştir.

Dördüncüsü, insanın kendi doğasına yabancılaşmasıdır. İnsanı insan yapan, bilinçli etkinliğiyle kendisini ve içinde yaşadığı doğayı değiştirme yeteneğidir. İnsan, kendi insan doğasını, bu yeteneğini kullanarak gerçekleştirebilir. Emegın yabancılaşması, insanı yalnızca geçim etkinliğine tutsak kılarak bu yeteneğinden, yaratıcı kapasitesinin bilincinden ve eyleminden uzaklaştırır. Ve işte bu nedenledir ki, bizzat insan doğası yabancılaşmadan olumsuz etkilenir. Çünkü o insanın doğal evriminin tamamlanmasıyla belirlenmiş, tamamlanmış, durağan, değişmez bir öge değildir. Dinamiktir ve insan kendi eylemiyle onun üzerinde etken bir öznedir. Marksist maddeciliği kaba maddecilikten ayıran da onun özneye tanıdığı bu roldür.

Yabancılaşmış emek ve yabancılaşma kavramlarının bu biçimde açılması Marx'ı emegın ve insanlığın kurtuluşunu birbirine bağlayan bir senteze ulaştırdı: "Burada söz konusu olan yalnızca *işçilerin* kurtuluşu değildir. Çünkü, işçilerin kurtuluşu insanın evrensel kurtuluşunu içerir. İnsanın tüm köleliği işçinin üretim ile ilişkisinde içerildiği ve bütün kölelik ilişkileri bu ilişkinin çeşitli biçimlenmeleri ve sonuçlarından başka bir şey olmadığı için, insanlığın evrensel kurtuluşu, işçilerin kurtuluşunda içermiştir."⁴

3 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, Almancadan Çevirenler: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2011, s. 93-94

4 Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, agy., s. 151-152, Sol Yayınları, agy., s. 167

İşçi sınıfının, proletaryanın devrimciliği bu örtüşmeden gelir.

Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde (1845-1846) yabancılaşmanın ve ona karşı devrimin “dünya tarihselliğini” şöyle formüle etmişlerdi:

Filozofların anlayabilecekleri bir terim kullanmak gerekirse, bu ‘yabancılaşma’, kuşkusuz ancak iki *pratik* koşul varsa ortadan kaldırılabilir. Yabancılaşmanın ‘tahammül edilemez’ bir kudret, yani insanların ona karşı devrim yapacağı bir kudret hâline gelmesi için insanlığın büyük yığınına ‘mülksüz’ bırakmış olması, aynı zamanda, mevcut zenginlik ve kültür dünyasının çelişkilerini üretmiş olması gerekir. Her iki koşul da, üretici güçlerde büyük bir artışı, yani üretici güçlerde yüksek bir gelişme derecesini varsayar.⁵

Bu paragrafta, yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasının iki “maddi-pratik” koşulu özetlenmiş oluyor: İnsanlığın büyük bölümünün mülksüzleştirilmesi-yoksunlaştırılması, zenginliğin küçük bir azınlığın elinde toplanması ve emek üretkenliğinde yüksek bir artış!

İngiltere merkezli uluslararası yardım kuruluşu Oxfam 2016 raporunda, dünyanın en zengin 62 kişinin servetinin, dünya nüfusunun neredeyse yarısının mal varlığına eşit olduğunu açıkladı. Kapitalizmin insanlığın büyük yığınına mülksüz bıraktığı bir dünyada yaşıyoruz.

Bir sınıf doğuyor

Alman İdeolojisi'nde, “bütün öteki sınıflara karşı en uzlaşmaz karşıtlık içinde olan bir sınıf”ın doğduğu, komünist bilincin bu sınıfın içinden fışkırdığı belirtilir. O güne dek faaliyet tarzına hiç dokunmayan devrimlerden farklı olarak, “komü-

5 K. Marx-F. Engels, *Selected Works* in three volumes, C.1, s. 37; *Alman İdeolojisi*, Sol Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 2004, s. 61

nist devrim”in “bütün sınıfların egemenliğini, sınıfların kendileriyle birlikte ortadan kaldıracağını” altı çizilir.⁶

Marx’ın işçi sınıfının nesnel durumu ve tarihsel rolüyle ilgili sonradan yaptığı kimi geliştirmelerle birlikte sonuna dek bağlı kaldığı Hegelci önermelerden biri şudur: Toplumun hiçbir bölümünün dar kesimsel çıkarları, bütünsel genel çıkarların üstünde değildir.

Hegel’e göre, toplumun genel çıkarını temsil eden varlık devlettir; devletin sürekliliğinin korunması esastır. Burjuvazi de anti-toplumsal bir sınıftır; çünkü öteki toplumsal grupların pratik gereksinmelerine sınırlar getirmektedir. Genel çıkarı temsil eden tek sınıf bürokrasidir ve bu özelliği bürokrasiyi *evrensel sınıf* yapmaktadır.

Hegel’in devleti ve statükoyu koruma misyonuyla yüklü tanımının tersine, Marx evrensel sınıfı devrimci bir işlevle, statükoyu yıkma işleviyle tanımladı. Marx’ın tanımına göre evrensel sınıf, özel tarihsel koşullarda yani devrim dönemlerinde çıkarları yığınların genel çıkarıyla, “toplumun evrensel haklarıyla” üst üste düşen sınıftır.⁷ 1789 Fransız Devrimi’nde bu sınıf burjuvaziydi.

1840 Almanya’sında böyle bir sınıf var mıydı, varsa hangi sınıftı? Bu sorularla başladı. Vardığı ilk sonucu şöyle formüle etti: “Almanya’da, *acil* koşulları, *maddi* gereksinimleri ve *biz-zat zincirleri* tarafından mecbur edilmedikçe, sivil toplumun hiçbir sınıfında evrensel kurtuluş isteği ve kapasitesi yoktur.”⁸

Marx, yukarıdaki satırları yazdığı dönemde, cemaat toplumunun yıkılışıyla ortaya çıkan “burjuva toplum”a, “sivil toplum” diyor, evrensel kurtuluş istek ve kapasitesinin, burjuva toplumun, burjuva olmayan sınıfında bulunabileceğinden

6 Agy. s. 41, Sol Yayınları, agy, s.66

7 K. Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Önsöz*, Marx-Engels Werke (MEW) c. 1, s. 388

8 Agy., s. 390

hareket ediyordu. Bu *evrensel-kurtuluşçu* sınıfın proletarya olduğu sonucuna henüz kapitalist ekonominin, üretim ve emek süreçlerinin bilimsel çözümlemesini yapmadan vardı. Marx'ın başka bir sınıfı değil de proletaryayı evrensel sınıf olarak önermesinin *nedeni* bu sınıfın pratik gereksinmelerinin devrimciliği, kutsallığı, ya da proletaryanın tüm öteki sınıflardan daha ileri olması değildi.

Evrensel sınıf, kendi varoluş koşullarını değiştirmek için savaşmak zorunda olan ve bunu ancak öteki sınıflarla birlikte kendini de ortadan kaldırarak yapabilecek olan sınıftır. "Proletaryanın çıkarının gerçek bir evrensellikle, böyle bir pratikle uyumlulaştırılması için bu çıkarların sınıf çıkarları olmaktan çıkması, bunun için de proletaryanın *kendisinin bir sınıf olmaktan çıkması*, sınıf olmayan sınıf olması gerekir."⁹

Marksist sınıf teorisinin zamanaşımına uğramayan devrimci özü bu yaklaşımda saklıdır.

Marx'ın tutkuyla bağlı olduğu amaç, insanın kurtuluşudur. Evrensel sınıf, bu kurtuluşun toplumsal öznesidir.

Marksist sınıf ve sınıf mücadelesi teorisi bu felsefi-ideolojik temel üzerine inşa edildi. *Manifesto*'da, *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*'da, *Kapital* ciltlerinde ve daha birçok kitap ve makalede geliştirildi.

Sınıf manifestosu

"1. Burjuvalar ve Proleterler" başlığıyla başlayan *Komünist Parti Manifestosu*, bir sınıf bildirgesi, bir sınıf mücadelesi çağrısıydı.

1848 Avrupa Devrimi'nden birkaç ay önce Marx ve Engels tarafından yazılan metnin ilk cümlesi şöyleydi: "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir."

9 Etienne Balibar, *Masses Classes Ideas*, İngilizceye Çeviren: James Swenson, Routledge, London, 1994, s. 94

Manifesto'nun birinci bölümünde, feodal toplumun yıkıntıları arasından filizlenip yükselen burjuva toplumunun sınıf karşıtlıklarını yalınlaştırdığı, toplumu burjuvazi ve proletarya olarak iki düşman kampa, iki büyük sınıfa ayırdığı belirtilir. Burjuvazinin tarihte oynadığı “devrimci rol” anlatılır. Ardından burjuva toplumun, üretici güçlerin yarattığı zenginliği kucaklayamayacak kadar dar olduğu açıklanır. Bu sınıfın, feodalizmi yere çalarken kullandığı silahlar şimdi kendisine çevrilmekte, burjuvazi proletaryayı kendisine karşı savaşması için gerekli silahlarla donatmakta, kendi mezar kazıcısını üretmektedir.¹⁰

Manifesto, çok okunan, özellikle Marksistler arasında çok da tartışılan bir metindir. Konumuzu ilgilendiren tartışma, “yapı-özne” ya da “Manifesto-Önsöz” çelişkisi olarak bilinmektedir. Kısaca özetlersek, bu sorun, *Manifesto*'nun tarihi, sınıflar ve sınıf mücadelesiyle, toplumsal özneler üzerinden açıkladığı; *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünün ise toplumun yapısını, tarihsel hareket yasalarını esas aldığı tezleri arasındaki *çelişki* olarak sunulur. Birinci yaklaşımda, sınıflar, sınıf mücadelesi, siyasal mücadele, kendinde sınıf-kendisi için sınıf kategorileri, bilinç vb. öne çıkar. İkincisi, üretici güçler, üretim ilişkileri, altyapı, toplumsal devrim, toplumsal ruhta siyasal devrim gibi kavramların üzerinde yükselir.

Aslında çelişkiden çok iki temel önerme arasındaki ilişkiden söz etmek doğru olur. Sınıflar ve sınıflar mücadelesine, yani *tarihsel özne* kavramına başvurmadan tarih gerçekten açıklanamaz. Öte yandan, tarih, üretici güçlere, üretim ilişkilerine, “bir toplumsal devrim çağı”nı oluşturan maddi-temel koşullara, toplumsal *yapı* kavramlarına başvurmadan da açıklanamaz. İki yaklaşım arasındaki köprü üç önerme üzerinde inşa edilmiştir.

10 Agy., s.22-32

Birincisi, sınıflar yapıdan çıkmaktadır. İkincisi, “yapı” denen şey, sınıflar arası ilişkiler bütünüdür. Üçüncüsü, proletarya, devrimci sınıf, aynı zamanda en büyük üretici güçtür.

Burada bu sorunun derinine inmeden şöyle bir saptama yapabiliriz. Burjuva devrimlerini izleyen Sanayi Devrimi ile birlikte on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yapı-özne köprüsü kurulmuştur. Marx’ın *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*’nın Önsöz’ünde öngördükleri doğrulanmıştır. Birden çok toplumda, bu toplumların maddi üretici güçleriyle, mevcut üretim ilişkilerinin çatıştığı altüst oluşlar yaşanmış, devrimler gerçekleşmiş, büyük ölçekli üretim birimlerinde yoğunlaşan sanayi proletaryası, bu süreçlerde merkezî-başat bir rol oynamıştır.

Yirminci yüzyılın sonlarıyla yirmi birinci yüzyılın başındaki gelişmeler, özne-yapı ilişkisi ya da sorunsalını yeni bir içerikte önümüze getirdi. Bu konuya ilerideki bölümlerde daha kapsamlı eğilmek üzere Marksist sınıf teorisinin inşasındaki kilometre taşlarını izlemeye devam edelim.

Marx’ın katkısı

Marx, *Manifesto*’dan 4 yıl sonra, 1852’de New York’taki arkadaşı Joseph Weydemeyer’e şunları yazdı:

Bana gelince, modern toplumda sınıfların varlığını ya da aralarındaki mücadeleyi keşfetme onuru bana ait değildir. Burjuva tarihçileri bu sınıf mücadelesinin tarihsel gelişimini, burjuva iktisatçıları ise sınıfların iktisadi anatomisini benden çok önce açıklamışlardı. Benim yeni olarak yaptığım: 1) *sınıfların varlığının* yalnızca üretimin gelişmesinde *ortaya çıkan belirli tarihsel evrelerle* bağlantılı olduğunu; 2) sınıf mücadelesinin zorunlu olarak *proletarya diktatörlüğüne* yol açtığını; 3) bu diktatörlüğün kendisinin *bütün sınıfların ortadan kaldı-*

*rilmasına ve sınıfsız topluma geçişten başka bir şey olmadığını göstermek olmuştur.*¹¹

Marx, bu son derece alçakgönüllü ve kısacık değinmeyle, kendi keşfini ve farkını, evrensel sınıf düşüncesinin izinde üç noktada toplamış oldu. Açıklık için, söylediklerinden, bu pasajda doğrudan söylemediklerini de çıkararak bu üç noktayı şöyle formüle edebiliriz:

Bir: Belli sınıflar, belirli tarihsel evrelerde var olurlar. Alıntıda açıkça yok ama, Marx ve Engels'in ilkel komünal toplumu sınıfsız toplum olarak düşündüklerini, dolayısıyla bu birinci cümlemin, geçmişte olduğu gibi, gelecekte de sınıfsız toplum olabileceği düşüncesini içerdiğini biliyoruz.

İki: Sınıf mücadelesinin zorunlu olarak yol açacağı proletarya diktatörlüğü, bu çerçevede yeni bir topluma geçmek için gerekli geçici bir erk ilişkisidir; tanımlı bir devlet biçimi ya da rejimi değildir. Devlet biçimi ve rejim tipi, koşullara bağlı olarak farklılık gösterebilir.

Üç: Proletarya diktatörlüğünün işlevi, bütün sınıfları kaldırmak, sınıfsız topluma geçişi sağlamaktır. Bu üçüncü nokta, sonradan ortaya atılan görüş ve tartışmalardan bildiğimiz üzere sosyalizm-sınıfsız toplum ilişkisi bağlamında büyük önem taşımaktadır.

11 Marx'tan Joseph Weydemeyer'e, 5 Mart 1852 tarihli mektup. Karl Marx and Frederick Engels, *Selected Works* in three volumes, c. 1, Progress Publishers, Moscow, 1977, s. 528

ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE SINIFLAR

Marksist sınıf teorisi, burjuva ekonomi politığının eleştirisi üzerinden bilimsel, yapısal bir bütünlüğe kavuşturulmuştur. Marx, bu “işe” yaşamının en uzun, en verimli zamanlarını, 1857’den öldüğü 1885’e kadar tam 28 yılını vermiştir.

Marx’ın, 1857-1858 yıllarında, alıntılarla, notlarla, formülasyonlarla doldurduğu, çok sonradan *Grundrisse* adıyla kitaplaştırılan defterleri, dev eseri *Kapital*’e, ekonomi politığının eleştirisine hazırlık notlarıydı.¹ *Grundrisse*, bu özelliğiyle sonradan temize çekilmesi, düzeltilmesi düşünülen ham bir malzeme olarak ortaya çıkmıştır. Ama öte yandan, bu notlarda, *Kapital*’de, sırası, zamanı gelmediği, Marx’ın ömrü yetmediği için gelişmiş anlatımlarını bulmayan, ama örneğin 21. yüzyıl başı için ufuk açıcı olabilecek birçok önerme ve formülasyona rastlıyoruz. Sonraki bölümlerde, yeri geldikçe bunlara başvuracağız.

Marx’ın, 1859’da yazdığı, *Grundrisse*’nin ilgili bölümlerinin geliştirilerek kaleme alınmış bir çalışması olan *Ekonomi Politığının Eleştirisine Katkı* ve özellikle de o çalışmanın

1 *Grundrisse*’in iki Türkçe çevirisi var. Biri, Sevan Nişanyan’ın Almandan çevirdiği, Birikim Yayınları, İstanbul, Ekim 1979. Öteki, Arif Gelen’in Fransızca baskıyı esas alarak çevirdiği, Sol Yayınları’nın birinci cildini Ankara’da, 1999 yılında; ikinci cildini Ankara’da, 2003 yılında yayımladığı iki ciltlik *Grundrisse*.

Önsöz’ü ise hem tarihsel maddeciliğin, toplumsal devrim düşüncesinin en özlü anlatımı olduğu, hem de Marx’ın ekonomi politiğin eleştirisinde izlemeyi düşündüğü yolun planını, taslağını verdiği için önemlidir. Marx, Önsöz’e şu cümlelerle başlıyordu: “Burjuva ekonomi sistemini şu sırayla inceliyorum: *Sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek; devlet, dış ticaret, dünya pazarı*. İlk üç başlık altında modern burjuva toplumunun bölündüğü üç büyük sınıfın ekonomik varlık koşullarını inceliyorum...”²

Marx bu planını gerçekleştiremedi. *Kapital*’de yalnızca “sermaye” bölümünü tamamlayabildi.

Kapital’de, sınıf kavramını değişik bağlamlarda, değişik biçim ve anlamlarda kullanmakla birlikte, “sınıflar”ı ayrıca ele alıp incelemeyi sona bırakmıştı. *Kapital*’in üçüncü cildinin sonuna “Bölüm 52” olarak “Sınıflar” başlığını koydu. Yazmaya başladı. Ancak beşinci paragraftan sonra devam edemedi.

Bu beş paragrafı, buraya aynen alıyorum:

Gelir kaynakları sırasıyla ücret, kâr ve toprak rantı olan salt emek gücü sahipleri, sermaye sahipleri ve toprak sahipleri, yani ücretli emekçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri, kapitalist üretim tarzına yaslanan modern toplumun üç büyük sınıfını oluşturur.

İngiltere’de, modern toplumun, iktisadi yapısı açısından, en fazla ve en klasik şekilde gelişmiş olduğu su götürmez. Yine de, söz konusu sınıflara ayrılma burada bile saf biçimiyle ortaya çıkmaz. Ara basamaklar ve geçiş basamakları burada da sınır çizgilerini (kırdı, kentlerdekiyle karşılaştırılamayacak kadar daha az olmakla birlikte) her yerde perdeler. Ama bu bizim incelememiz açısından önemsizdir. Üretim araçlarını emekten giderek daha fazla ayırmanın ve parçalanmış olan üretim araçlarını giderek büyük gruplar hâlinde bir araya getirmenin, yani emeği ücretli emeğe ve üretim araçlarını sermayeye dönüştürmenin, kapita-

2 Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, Ekim 2005, s.37

list üretim tarzının sürekli eğilimi ve gelişme yasası olduğunu görmüştük. Ve diğer yandan, bu eğilim, toprak mülkiyetinin bağımsız bir şekilde sermayeden ve emekten ayrılmasına ya da her tür toprak mülkiyetinin, toprak mülkiyetinin kapitalist üretim tarzına karşılık gelen biçimine dönüşmesine karşılık gelir.

Daha sonra cevaplanması gereken soru şu: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? Ve bu, diğer sorunun cevaplandırılmasıyla kendiliğinden cevaplandırılmış olur: Ücretli emekçileri, kapitalistleri ve toprak sahiplerini, üç büyük sınıfın oluşturunucuları kılan şey nedir?

İlk bakışta, gelirlerinin ve gelir kaynaklarının aynılığıdır. Bunlar, bileşenleri, oluşturuca bireyleri, sırasıyla ücretle, kârla ve toprak rantıyla, yani emek güçlerini, sermayelerini ve mülklerini değerlendirerek yaşayan üç büyük toplumsal gruptur.

Ancak, bu bakış açısına göre, örneğin doktorlar ve memurlar da iki sınıf oluşturunurdu, çünkü bunlar, her birinin üyelerinin gelirleri aynı kaynaktan gelen iki farklı toplumsal gruba aittir. Toplumsal işbölümünün hem işçiler hem de kapitalistler ve toprak sahipleri arasında yarattığı sayısız çıkar ve konum farklılaşması için de aynı şey geçerli olurdu (örneğin, toprak sahipleri, bağ sahiplerine, çiftlik sahiplerine, orman sahiplerine, maden sahiplerine, dalyan sahiplerine ayrılır).³

Marx devam edebilseydi, sınıf konusunu, *Kapital*'in önceki sayfalarında ele aldığından farklı olarak hangi yönde, hangi bağlamda geliştirir, nasıl toparlardı?

Bu sorunun yanıtını bilmiyoruz. Öte yandan, burjuva ekonomisi politığın görünmez kıldığı gerçek ilişkileri açık ederek ya da “*Fransız Üçlemesi*”⁴nde olduğu gibi, somut sınıf mücadelesi pratiklerini, siyasal ve toplumsal devrimleri çözümleyerek gelişkin bir sınıf ve sınıf mücadeleleri teorisi bıraktığını biliyoruz.

3 Karl Marx, *Kapital*, Cilt III, Almancadan Çevirenler: Mehmet Selik ve Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, Haziran 2015, s. 865-866

4 “*Fransız Üçlemesi*”yle Karl Marx’ın, Fransa’da devrim-karşı devrim, sınıf mücadelesi süreçlerini toplumsal ve siyasal ayrıntılarıyla incelediği üç çalışması kastedilir: *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri* (1848-1850), *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i* (1852) ve *Fransa’da İç Savaş* (1871).

Kapital'de, ilk sermaye birikimi süreci, feodal ilişkilerin çözülmesi, bu sürecin üretim araçlarından yoksun, özgür emekçiği yaratması, emek-sermaye çelişkisi, artık değer, işçi sınıfı vb. işlenmiştir. Ancak, Marx'ın sunuş planına uygun olarak, bize ulaşan ciltlerde, sınıflar esas olarak *sermaye açısından* çözümlenmiş, işçi sınıfı *ayrıca* incelenmemiş, sınıf katmanları, ara sınıflar, proleterleşme vb. başlıklarına girilmemiştir.

Kapital'in üç cildindeki temel yaklaşım, artık değer üretimi, artık değere kapitalistin el koyması, emek zamanı, emek yoğunluğu, emek gücünün yeniden üretimi, yeniden ve genişletilmiş yeniden üretim vb.'dir.

“Sermaye”, “emek gücü”, “artık değer”

Feodal dönemin krizli çözülme yıllarında, üretim ve geçim araçları, para, servet birikmiş, öte yanda çiftçilikten ve zanaattan kopan insan kümeleri ortaya çıkmıştı. Emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayan işçilerin ve emek gücü alıcısı olan kapitalistlerin ortaya çıkması, burjuva ekonomi politikçilerin savunduğu gibi doğa vergisi bir “olay” değildi. Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden “sermaye” olmadılar; hiçbir geçim aracına sahip olmayan insan da ancak, gizil üretme gücünü satın alacak sermaye ortaya çıktığı zaman ekonomi politik bir kategori olarak “emek gücü” sahibi oldu.

Üretim, “çalışma”, servet ilk toplumlardan beri vardı. Sermaye ve onun yapıtaşı olarak metalaşmış emek gücü kapitalizmle var oldular.

Bu birbirini var eden toplumsal ilişki nasıl doğdu? Servet sermayeye, insan gücü “emek gücüne” nasıl dönüştü?

Bu dönüşüm için Marx'ın benzetmesiyle teolojideki “ilk günah” türünden bir adım gerekiyordu.

Marx, birilerinin kâr etmek ve zenginleşmek için durmadan satın alırken ötekilerin geçimini temin etmek için emek

güçlerini satması “garabeti”nin nasıl ortaya çıktığını sordu ve şu yanıtı verdi: “Bu sorunun incelenmesi bizi, iktisatçıların *ön ya da ilkel birikim* dedikleri ama *ilkel mülksüzleştirme* denmesi gereken şeyin araştırılmasına götürür. Bu ilkel birikim denen şeyin, emekçi insan ile emek araçları arasında var olan *ilkel birliğin dağılması* sonucuna götüren bir dizi tarihsel süreçten başka bir anlama gelmediğini buluruz.”⁵

Demek ki, ilk sermaye birikimi aynı zamanda ilk mülksüzleştirmedir. Tipik örneğinin yaşandığı İngiltere kırında olduğu gibi köylülerin üretim araçlarından koparılmasıdır. İkincisi ise, özellikle dış ticaret ve yağmalama yoluyla başka yerde birikmiş servetlere el konularak bunların kapitalizmin mayalandığı topraklara taşınmasıdır.

İlk birikim ve aynı anlama gelmek üzere emekçiyi emek araçlarından koparma süreci emeği iki anlamda özgürleştirmiştir. Birincisi, işçi, kendi emek gücünün hukuk anlamında “özgür” sahibidir. Köleciler ya da feodal düzende olduğu gibi, kendi emeği üzerindeki tasarruf hakkı başkasına ait değildir. Öte yandan, yaşamını sürdürmek için emek gücünü pazarda satmak zorundadır. İkincisi, işçi, mülksüzleşerek, emek araçlarından ve kendi ürettiği ürünlerden de “özgürleşmiştir”: yabancılaşıma!

“Emek gücü”nü ortaya çıkaran bu süreçtir. Marx’ın, bugün tazeliğini koruyan emek gücü tanımı şöyledir: “Emek gücü ya da emek kapasitesi dediğimiz zaman, insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin bütünüdür.”⁶

İlk sermaye birikimi ile ücretli emek-sermaye ilişkisi bir kez yaratıldıktan sonra, bu ilişki kendisini yeniden ve yeniden

5 Karl Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye, Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, Temmuz 2008, s. 117

6 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 170

üretmeyi sürdürdü. Sermaye birikimi sonsuz, sınırsız bir süreç özelliği kazandı. Daha fazla sermaye birikimi için sermaye üretmek⁷ ana dürtü hâline geldi.

“Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir.”⁸

“Kapitalistin amacı, yalnızca bir kullanım değeri değil, aynı zamanda bir meta, yalnızca kullanım değeri değil aynı zamanda bir değer ve yalnızca değer değil aynı zamanda artık değer üretmektir.”⁹

Artık değer soyutlaması, bir dizi başka soyutlamanın sonucu olarak Marx'ın kapitalist üretim biçiminin özgünlüğünü ortaya koyan büyük buluşudur. İlişkinin ilk bakışta görünmeyen özü bu soyutlamalarla anlaşılır hâle gelmektedir.

Kapitalistin üretime başlamasından devreyi tamamlamasına kadar olan süreç izlendiğinde üretim sürecinde sınıf konumlarının nasıl oluştuğu ortaya çıkmaktadır. Şimdi bu süreci, *Kapital*'in gözüyle izleyelim.

Kapitalist elindeki sermayeyi, üretim için yatırır. Yatırılan sermaye, para ile ifade edilen bir toplamdır. Toprak, bina, makineler, yakıt, alet edevat, hammadde ve işçiye ödenen ücret sermaye için “yatırım maliyeti” kalemleridir. Kapitalist, belli bir zaman dilimiyle saptanabilen üretim sürecinin sonunda yatırdığından daha fazla paraya sahip olmak ister. Daha çok sermaye yatırarak daha çok kâr etmek üzere yoluna devam eder. Onun gözünde sermaye tek bir bütündür.

İşçi, belli bir süre, diyelim ki, 8 saat çalışması karşılığında kapitalistten belli bir ücret alır. Ücret, kapitalist için toplam emeğin “maliyeti”dir, işçiye ise harcadığı toplam emeğin karşılığı olarak görünür.

7 Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Alıncadan Çeviren: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2010, s. 38

8 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, Yordam Kitap, agy., s. 486

9 Agy., s. 189

Üretim-emek zamanı, ücret ve kâr, bunların her biri tek ve bölünmez toplamlar-birimler olarak algılanır, öyle işlem görürler. Böyle görünüp, böyle işlem gördükleri için de ilişkinin özünü perdelerler.

Marx, tek ve bölünmez görünen sermaye, üretim zamanı ve toplam çıktığı soyutlama yöntemiyle ayrıştırarak bu görünüş ve algılamamanın perdelediği gerçek ilişkiyi çırılçıplak ortaya koymuştur.

Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği kavramlarla gerçek ilişkiyi şöyle özetleyebiliriz.

Sermaye, ilk bakışta görüldüğü gibi tek bir bütün değil, bölünmüş bir ilişkidir. Toplumsal ilişki olarak sermaye birbirine geçişken üç faz hâlinde var olur: üretken sermaye, meta sermaye ve para sermaye. Üretken sermaye de kendi içinde sabit ve değişken sermaye olarak bölünür. Ayrıca genel olarak sermaye, mübadele ve rekabet ilişkisine girebileceği çok sayıda sermayenin varlığını gerektirir. Yoğunlaşma ve merkezileşme kadar sermayenin parçalanması da onun temel varoluşsal eğilimidir.

Meta da, *kullanım değeri* ve *mübadele değeri* olarak ikiye ayrılır. Metalar kullanım değerleri olarak, her şeyden önce, farklı niteliklere sahiptirler; mübadele değerleri olarak ise, yalnızca farklı niceliklerde olabilirler, yani kullanım değeri içermezler. Kullanım değeri, bir ürünün karşıladığı maddi-manevi insan gereksinimleridir; somut yarardır. Kullanım değerinin kaynağı doğa ve insan emeğidir ve kullanım değeri yalnızca ürün olarak kaldığı, mübadele edilmediği sürece ekonomi politişin alanına girmez.

Mübadele değeri, metalar arasında niceliksel ilişkiler aracılığıyla belirlenen değerdir. Kullanım değerleri taşıyan metaların pazarda birbirleriyle mübadele edilebilmesi için hepsinde ortak bir özelliğin bulunması gerekir. Bu ortak özellik, o metada cisimleşmiş toplumsal olarak gerekli emek miktarıdır.

Bu da anlatımını bir eşdeğer ölçütü olarak parada bulur. Para, mübadele aracı ve aynı zamanda değer ölçüsü olur.

Üretim ve emek zamanı da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Üretim sürecinde harcanan emek-zamanın bir bölümüne, canlı emeğin kendisini yeniden üretmesi için tüketmesi gereken mal ve hizmetlerin değeri kadar ödeme yapılır; emek-zamanın bu bölümüne *gerekli emek-zaman*, bu sırada harcanan emeğe de *gerekli emek* denir. İşçinin gerekli emek sınırının ötesine geçerek çalıştığı emek süreci *artık emek zamanı* ve bu bölümde harcanan emek de *artık emek*'tir.

Artık değer, yalnızca artık emek-zamanın karşılığıdır. Başka bir anlatımla, metaların değeri onların içindeki emek zamanı ile ölçülür. Meta, değer olarak nesnelleşmiş insan emeğidir. Metaların ölçülebilir ortak ölçüsü toplumsal bakımdan gerekli emek-zamandır.

Emeğin niceliği, süresi ile ölçülür ve emek-zamanın ölçeği de, saat, gün vb. gibi belli zaman birimleridir. Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli emek-zamandır.

Artık değer, sermayenin değişir bölümünün, artık emek zamanı kesitinde üretilir. İş gününün uzatılması mutlak artık değer, işgününün gerekli emek-zaman bölümünün kısaltılması görece artık değerın yükseltilmesine kaynaklık eder. Artık değer oranı, artık değer ile sermayenin bütünü arasındaki ilişkiyle değil, artık değer ile sermayenin değişir kısmı arasındaki ilişkiyle belirlenir.

Üretim süreci, emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliğidir. Emek süreci ile değerlendirme sürecinin birliği olarak üretim süreci, meta üretiminin kapitalist biçimidir.

“Birikim”, sermayenin gittikçe büyüyen boyutlar içinde yeniden üretimidir. Sermayeyle sermaye yaratmak denen şey

budur. Kapitalist varlığını sürdürebilmek için, sermayesini durmadan artırmak zorundadır. “Birikim için birikim, üretim için üretim: klasik ekonominin burjuva döneminin tarihsel görevini ifade eden formül”dür.¹⁰

Sınıf konumu, sınıf tanımı

İşçi sınıfının ilk birikim sürecinde doğduğunu yazmıştık. Yaşanan doğrudan üreticinin üretim araçlarından kopma süreciydi ve işçi sınıfına tanımını veren temel ölçüt bu süreçte ortaya çıkmıştır: *üretim araçlarından yoksunluk!* Üretim araçlarından kopan emekçi, kâğıt üstünde emek gücünü satıp satmamakta “özgür”, ama aslında satmaya zorunlu olan kişidir. Çünkü yaşamak için başka bir olanağa, araca sahip değildir. Mülksüzdür. Aynı süreç, sermaye sınıfını da var etmektedir.

“Özgür emekçi”, sermayenin komutası altındaki emek sürecinde üretim araçlarıyla birlikte, kendi yaratıcı gücünün meyvelerinden, kültüründen ve tarihinden de kopartılmıştır. Emek, insanın fiziksel ve zihinsel eylemiyle bir nesneye kullanım değeri verme kapasitesidir. Emek gücü ise, kullanım değeri mübadele değerinin kaynağı olan, alınıp satılabilen bir metadır. Marksist sınıf teorisi açısından emek gücü, fiilen emek sarf ederek çalışan işçiden, yani ücretli işçiden önce var olan, var olduğu anda sermaye tarafından kiralanmasa da, Marx’ın deyişiyle “sermayeye” ait olan bir metadır.

Proletaryanın ve sermaye sınıfının kapitalist üretim ilişkileri sürdükçe devam edecek olan temel tanımsal öğelerini açıklıkla yazabiliriz: *Üretim araçlarından yoksun, yaşamak için emek gücünü satmak zorunda olan, üretim etkinliği sermaye tarafından denetlenen, sömürülen ya da sömürülmeye hazır sınıf proletaryadır.*

¹⁰ Agy., s. 575

Üretim araçlarıyla ilişki ve sömürü sınıf tanımının iki temel öğesini oluşturuyorlar.

Engels, 1847’de *Manifesto*’dan önce, bir tür ön çalışma olarak yazdığı “Komünizmin İlkeleri” makalesinde “burjuvalar sınıfı”nı şöyle tanımlamıştı: “Bütün uygar ülkelerde bütün geçim araçlarına ve bu geçim araçlarının üretimi için gerekli hammadde ve aletlere (makineler, fabrikalar, vb.) daha şimdiden hemen tamamıyla sahip büyük kapitalistler sınıfı.”¹¹

Bugün, özellikle önemli olduğunu düşündüğüm “burjuva sınıf”, “kapitalist sınıf” kavramlarını ayrıca ele alacağım.

Engels, *Komünist Manifesto*’nun 1888 tarihli İngilizce baskısının “Burjuvalar ve Proleterler” başlıklı bölümüne bu iki sınıfı neyin kastedildiğini açıklayan bir not ekleyerek Marksist sınıf tanımını daha da netleştirdi: “Burjuvazi denince, toplumsal üretim araçlarının sahipleri olup ücretli emeği sömüren modern sermayeciler sınıfı, proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır.”¹²

Marx, *Kapital*’in ikinci cildinde aynı doğrultuda şunları yazdı: “...burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnızca kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilen işçi sınıfı, toplumsal üretim araçlarının ve paranın tek elci mülkiyetine sahip kapitalistler sınıfı.”¹³

Temel tanım budur!

Lenin, Marx ve Engels’in izinde daha ayrıntılı bir sınıf tanımını yaptı:

Sınıflar, tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal üretim sistemi içinde tuttıkları yere, çoğu kez yasayla belirlenen ve formüle edilen üretim araçlarıyla ilişkilerine, emeğin toplumsal örgütlenmesinde oynadıkları role, toplumsal zenginlikten aldıkları

11 Marx Engels, *Seçme Yapıtlar 1*, Sol Yayınları, Ankara, Aralık 1976 içinde., s. 100

12 *Komünist Manifesto*, Yordam Kitap, Birinci Baskı, agy., s. 22

13 Karl Marx, *Kapital*, Cilt II, Yordam Kitap, agy., s. 402

payın miktarına ve alış biçimine göre birbirinden ayrılan geniş insan gruplarıdır. Sınıflar, her biri belirli bir toplumsal ekonomi sistemi içinde tuttukları farklı yerler nedeniyle ötekinin emeğine sahip olabilen insan gruplarıdır.¹⁴

Verili üretim biçimi, üretim süreci içindeki yer ve üretim araçları karşısındaki konum, sınıf belirlemesinin önemli üç ölçütüdür.

Buraya kadar yazılanlar ve Lenin'in tanımı, tüm soruları yanıtlayamasalar da, ilk oluşumunda olduğu gibi, sonraki gelişmesi, büyümesi, kendi içinde katmanlaşması sürecinde de işçi sınıfının, proletaryanın neyi kapsayıp neyi dışladığını belirleyebilmekte, güncel sınıf tartışmalarına, işçi sınıfının sınırlarıyla ilgili önemli bir açıklık getirmektedir. Çünkü bu tanım, sınıf kavramının maddi temeliyle birlikte toplumsal bir ilişki olma özelliğini de içermektedir.

Kapitalizmin doğrudan ve açık egemenliği sanayi devriyle, makinalı üretimle gerçekleşti. Kapitalizmin iki temel sınıfı da bu temel üzerinde biçimlendi. Engels, 1895'te, Marx'ın *Fransa'da Sınıf Savaşmaları*'na Giriş'te şunları yazdı: "Sınıf ilişkilerine her yerde ilk olarak ışık tutan, hatta Doğu Avrupa'da manifaktür döneminden gelme, zanaat loncalarından çıkma bir sürü ara yaşam biçimini ortadan kaldıran, böylelikle gerçek bir sanayi burjuvazisi ve gerçek bir sanayi proletaryası yaratarak bunları toplumsal gelişmenin ön planına süren... sanayi devriminin kendisidir."¹⁵

Mülkiyet, üretim araçları, başka anlatımla üretimin maddi varlık ve kaynakları üzerinde hak ve yetki sahibi olma, başkalarını ise bu hak ve yetkiden yoksun bırakma iktidarındır. Bu iktidar, kişiye bu araçları üretim için düzenleme, emek gücünü kiralama, üretimi planlama-yönetme ve elde

14 Lenin, *Toplu Yapıtlar*, İng. C.29, s.421

15 Karl Marx, *Fransa'da Sınıf Savaşmaları 1848-1850*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, Ankara, 1996, s. 14-15

edilen kâra el koyma yetkisi vermektedir. Üretim sürecinde, insanlar arasındaki tüm ilişkiler bu hak-yetki sahipliği, yoksunluğu temelinde kurulmakta, bireyler bu konum ve ilişkiler üzerinden kişisel değil konumsal, işlevsel rol ajanları gibi yer almaktadır. Mülkiyet ve üretim üzerinden kurulan ilişkiler doğrudan üretimden sonraki dolaşım, tüketim ve genişletilmiş yeniden üretim ilişkileri için de ayrıştırıcı-birleştirici bir temel oluşturmaktadır.

Sömürü

Buradan, Marksist sınıf teorisinin ikinci temel kavramına, *sömürüye* geçebiliriz. Sömürmek-sömürülmek, sömürebilir-sömürülebilir durumda olmak, son çözümlemede üretim araçları sahipliğine-yoksunluğuna bağlı olmakla birlikte, sınıfları tanımlamakta ve ayırt etmekte ayrıca ele alınması gereken bir ölçüttür.

Sömürmek, sözcük anlamıyla, ne var ne yok her şeyi yiyip bitirmek, bir kimseden ya da şeyden sürekli çıkar sağlamak, birinin emeğinden haksız, ahlaki olmayan biçimde yararlanmak ya da kâr etmek, doğal kaynakları yıkıcı ve yenilenemez biçimde yok etmek anlamlarına geliyor. Organizmalar arasında, birinin ötekinin sırtından yaşadığı bir ilişki olarak da tanımlanıyor.

Sömürü bir karşıtlık, uzlaşmaz karşıtlık ilişkisinden doğar. Sömürenlerle sömürülenlerin çıkarları yalnız farklı değil, zıttır. Birinin lehine olan ötekinin aleyhinedir. Sömürenin konumunu sürdürebilmesi, sömürülenin kaynaklardan yoksun bırakılmasına bağlıdır. Öte yandan, sömüren, sömürülenin varlığına, faaliyetine muhtaçtır. Bağımlıdır. İlişkinin püf noktası, sömürenin, sömürülenin emek etkinliğine yalnız muhtaç değil, aynı zamanda bu etkinliğin sonuçlarına el koyma yetkisine sahip olmasıdır. Nihayet, sömürü bir hükmetme durumudur.

Başkasının emeğini yöneten, denetleyen, o kişiye hükmeder. Hükmetme gücü, sömürenin sömürüleni ekonomik kaynaklardan yoksun bırakmasından gelir. Bu güç, devlet ve hukuk tarafından korunur.

Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi yazarı Croix'in Georges Dupré ve Philippe'den aktardığı sömürü tanımı şöyle:

Sömürü, artık ürünün mütekabil (ona karşılık düşen -HY) emek artığına katkıda bulunmayan bir grup tarafından *kullanımı*, üreticilerden *yeniden artık emek çekilmesinin koşullarını yeniden ürettiğinde* ortaya çıkar.¹⁶

Croix ekliyor: “İyi ve tamamen sosyalist bir toplum bile, çok küçükleri, yaşlıları ve engellileri desteklemek ve topluluk için gerekli her tür hizmeti sağlamak için birileri tarafından ‘artık emek’ sunulmasını düzenlemek zorundadır.”¹⁷

Son alıntının ortaya koyduğu gibi, *sömürü artık ürünün varlığından değil, ona el koymanın koşullarından, el koyanın üretim sürecindeki konumundan kaynaklanmaktadır*. Artık ürün, toplum olarak var olmanın zorunlu koşuludur. Sömürü, artık ürüne, üretilmesine doğrudan, kişisel olarak katkı yapmayanlar tarafından el konulmasının kendini yeniden üreten bir ilişki hâline gelmesiyle sistematikleşmektedir.

Üretken emek-üretken olmayan emek problemi

Bu çokça tartışılmış, büyük ölçüde tüketilmiş konuyu burada tekrar ele almamızın nedeni, işçi sınıfını üretken emekçiyile sınırlayan yaklaşımın orta sınıf efsanesinin en önemli, en etkili, en ikna edici dayanaklarından birini oluşturmasıdır. Modern kapitalizmde üretken emekçi sayı ve oranlarının azaldığı, işçi sınıfının erimekte olduğu, ücretlilerin önemli bir bölümünün “yeni küçük burjuvazi”yi oluşturduğu iddia edil-

¹⁶ G.E.M de Ste. Croix, agy., s.59

¹⁷ Agy.

mekte, zihinsel emeğin, “beyaz yakalı”ların orta sınıfın geniş yığınını oluşturduğu savunulmaktadır.

Konunun bir yönünü daha önceki çalışmalarımda tartışmıştım.¹⁸ Burada, bunları tümüyle yinelemek yerine, sorunun sınıf tanımı ve teorisiyle, orta sınıf sorunsalıyla ilgili yönlerini açmaya çalışacağım. Güncel orta sınıf-küçük burjuvazi konusunu ise İkinci Bölüm’de ele alacağım.

Yunan Marksist Nicos Poulantzas, Fransızca orijinalini 1974’te yazdığı, 1978’de İngilizceye çevrilen, Türkçeye çevrilmeyen *Çağdaş Kapitalizmde Sınıflar*¹⁹ çalışmasında sınıf sorunsalıyla ilgili o dönemler büyük ilgi uyandıran tezler geliştirdi.

Bu kitap açısından bizi birinci derecede ilgilendiren, Poulantzas’ın işçi sınıfını doğrudan artık değer üreten, “üretken emek” kategorisiyle sınırlayan yaklaşımıdır.

Öte yandan, Poulantzas, bu çalışmasında sınıfların kapitalist üretim ilişkileri içindeki yerleri, konumları, sınıf oluşumunda siyasal ideolojik etmenlerin, sınıf mücadelesinin rolü gibi başlıklarda özgün tezler, katıldığımız görüşler de ileri sürdü. Sorunlu başlığa geçmeden önce kısaca bunlara bir göz atalım.

Poulantzas, Lenin’i izleyerek, sınıfları üretim süreçlerindeki yerlerine, ekonomik konumlarına göre tanımlamanın, “ilkesel olarak” doğru ama yetersiz kalacağını, ekonominin bir üretim biçiminde ya da toplumsal formasyonda belirleyici payı olduğunu, ama siyasal, ideolojik etmenlerin de önemli rol oynadığını, toplumsal sınıfların sınıf pratikleriyle, yani sınıf mücadelesiyle birlikte var olduklarını, birbirlerine karşıtlıkları üzerinden tanımlanabileceklerini savundu. Şunları yazdı: “Bir

18 *Sınıf ve Parti*, NK Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, Haziran 2004, s. 49-54 ve *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, Yordam Kitap, İstanbul, Şubat 2012, s. 91-96, 118-126.

19 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, Fransızcadan İngilizceye Çeviren: David Fernbach, Verso, London, 1978

toplumsal sınıfın, tüm toplumsal pratikteki, yani toplumsal işbölümündeki yeri tarafından tanımlandığı söylenebilir. Bu, siyasal ve ideolojik ilişkileri de içerir... Sınıflar yalnızca sınıf mücadelesi içinde var olurlar.”²⁰ Bu sözlere bir itirazımız yok.

Poulantzas, işçi aristokrasisi örneği üzerinden, bir toplumsal sınıfın ya da o sınıfın bir kesiminin, belli bir konjonktürde kendi *çıkarlarına* uygun bir sınıf tutumu almayabileceğini, ama bu kesimin işçi sınıfının bir parçası olmaya devam edeceğini vurguladı.²¹ Buna da katılıyoruz.

Poulantzas’ın, konumuz açısından son derece önemli, kanımca doğru, ama birazdan ele alıp eleştireceğimiz yaklaşımla çelişen bir önermesi daha var. Şöyle:

Ekonomik alan üretim süreci tarafından, aktörlerin yerleri, toplumsal sınıflara dağılımı üretim ilişkileri tarafından belirlenir.

Ekonomi ise, kuşkusuz yalnızca üretimi değil, üretim-tüketim-dağıtım devresinin tümünün birliğini anlatan üretim sürecini içerir... Kapitalist üretim biçiminde, toplumsal sermayenin baştan sona yeniden üretilmesi devresine, üretici sermaye, meta sermaye ve para sermaye dahil olurlar.

(...) Sınıflara bölünmüş bir toplumda üretim ilişkileri birincisi, üretim aktörleri ile üretim nesne ve araçları (üretici güçler) arasındaki ilişki, ikincisi, bunun üzerinden insanların öteki insanlarla ilişkisi, yani sınıf ilişkisi olmak üzere iki tür ilişki içerir.²²

Poulantzas, üretim araçlarına sahip olanın üretim araçları üzerinde gerçek kontrol ve ürüne el koyma yetkisine de sahip olduğunu ekliyor.

Görüldüğü gibi, buraya kadar, Poulantzas’ın temel yaklaşımıyla bizimki arasında önemli bir farklılık, aykırılık yoktur.

Farklılık, Poulantzas’ın “üretim araçları mülkiyetinden yoksunluk” biçimindeki, kendi deyimiyle “negatif” öğenin işçi

²⁰ Agy., s. 14

²¹ Agy., s. 15

²² Agy., s. 18

sınıfını tanımlayan temel ölçüt olarak alınmaması gerektiğini öne sürdüğü noktada başlıyor. “Tek başına mülkiyet ilişkileri, ekonomik mülk sahibi olmayanların tümünün negatif biçimde bu egemen ilişki içinde sömürülen bir sınıf olduğunu göstermek için kullanılmamalıdır.” diyor.²³

Poulantzas, özet ve sonuç olarak, üretken olmayan, doğrudan maddi ürün, artık değer yaratmayan emekçinin işçi sınıfından, hatta sömürülen sınıftan olmadığı görüşünü savunuyor.

Marx’ın, “Her üretken işçi ücretlidir; ama her ücretli üretken işçi değildir.” deyişinden çıkarak işçi sınıfının, üretken emekle tanımlanabileceğini savunuyor.

Kapitalist üretim tarzında, üretken olan ve olmayan ekonomik faaliyet kavram ve ayrımları tabii ki önemsiz değil. Poulantzas’ın ticaret, reklam, pazarlama, muhasebe, banka, sigorta vb. alanındaki ekonomik faaliyetlerin üretken olmadığına, ya da taşıma, depolama ve dağıtım etkinliklerinin üretken olduğuna ilişkin görüşlerinde bir sorun yok.

Sorun esas olarak, üretken emekçinin ve işçi sınıfının neye göre, nasıl tanımlanacağı noktasında düğümleniyor.

Poulantzas’ın bizzat Marx’ın açık anlatımlarıyla da çelişen çok dar bir “üretken emekçi” tanımı var. Marx’ın ve Marksist sınıf teorisinin temel yaklaşımı, işçi sınıfını, proletaryayı üretken emekçiyle sınırlamak biçiminde değildir. Dahası, Poulantzas’ın tanım ve çözümlemeleri çağdaş kapitalizmde proletarya ile küçük burjuvazinin konumlarını belirlerken esas aldığı ölçütler bakımından kendi içinde tutarlı da değildir. Örneğin, “negatif” tanım eleştirisi onun “yeni küçük burjuvazisi” için haydi haydi geçerlidir vb. Bu son konuya sonraki bölümlerde girmek üzere burada ilk iki noktayla ilgili söyleyeceklerimizi özetleyelim.

23 Agy., s. 20

Marx'ta ve Marksizmde üretken emek ve emekçi fiilen ne yaptığına göre değil, *sermaye açısından* hangi işlevi yerine getirdiğine göre tanımlanmaktadır. Kapitalizm söz konusu olduğunda, yanıtlanması gereken soru, üretken emeğin *sermaye açısından* ne olduğu sorusudur. *Yalnızca sermaye ile mübadele edilen emek üretkendir*. Sermaye açısından, “üretken olan tek emek, sermaye üreten emektir.” Ya da, “emek ancak kendi karşıtını ürettiği ölçüde üretkendir.”²⁴ Yani sermayeyi.

Yalınlaştırırsak, sermaye için üretken olmayan emek, ya hiçbir kullanım değeri üretmeyen (finans, bankacılık, sigortacılık), ya da mübadele değerine dönüşmeyen kullanım değeri üreten (karşılığı ödenmeyen ev içi emek, özel hizmetçinin emeği, facebook kullanıcısının emeği vb.) emektir.

Küçük meta üreticisi, emek gücünü bir meta olarak satmadığı için “üretken” değildir (aslında maddi bir şey üretmektedir, bu anlamda üretkendir). Karşılığı gelire ödenen hizmetçinin maddi anlamda en üretken emeği bile kapitalizmde üretken emek sayılmaz.

Örneğin bir aktör, hatta bir palyaço, ücret olarak aldığından daha fazla emeği geri döndürdüğü bir kapitalistin (girişimcinin) hizmetinde çalışıyorsa, bu tanıma göre, üretken emekçidir; ama buna karşılık kapitalistin evine giden ve pantolonunu onaran gündelikçi bir terzi, kapitalist için yalnızca basit bir kullanım değeri ürettiği için üretken olmayan emektir. Birincinin emeği sermayeyle değiştirilmiştir, ikincinininki gelire. Birincinin emeği bir artı değer üretir, ikincisinde gelir harcanır... Ya da bir yazar, fikir ürettiği ölçüde değil, ama çalışmalarını yayımlayan yayıncıyı zengin ettiği ölçüde ya da bir kapitalistin ücretli işçisiyse üretken emekçidir.²⁵

24 Karl Marx, *Grundrisse*, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birikim Yayıncılık, Ekim 1979, Ankara, s. 392

25 Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1998, s. 148

Sermaye artık değere el koymak üzere emekle mübadele edildiği her durumda toplumsal bir ilişki yaratır ve bu ilişki genelleştiği ölçüde toplumsal sınıfları yeniden üretir. “O hâlde, üretken olmayan emeğin, kapitalistin artık değer elde etme amacı açısından üretken olan emek biçimine dönüşmesi, kapitalist toplumun yaratılması sürecinin kendisidir.”²⁶

Poulantzas, zihinsel emek-kol emeği ayrımını da üretken olan-olmayan emek ayrımıyla, “yeni küçük burjuvazi” konusunda daha ayrıntılı tartışacağımız üzere neredeyse özdeşleştirir. Oysa, kafa ve kol emeği ayrımı ile üretken-üretken olmayan emek ayrımı, her durumda çakışmazlar.

Kapitalist üretim biçiminin özelliği, farklı tiplerdeki emekleri birbirinden ayırması ve sonuç olarak, kafa ve kol emeğini de ayırarak... bu iki tip emeği farklı insanlara dağıtmasıdır... Fakat bu ayrılma... bu insanların her birinin sermaye ile ilişkisinin... ücretli işçinin ilişkisi olduğu gerçeğini... değiştirmez... Bu insanların toplamı emeklerini para sermaye ile değiştirirler ve sonuçta yalnız kendi ücretlerini yeniden üretmekle kalmazlar, buna ek olarak kapitalist için doğrudan artık değer üretirler.²⁷

Daha önemlisi, Marx, *Kapital*’de “toplam işçi” ve “birleşik işçi” kavramıyla konuya büyük bir açıklık getirmiştir:

Bizzat emek sürecinin el birliğine dayanan bir nitelik kazanmasıyla birlikte zorunlu olarak üretici emek ve bunun taşıyıcısı, yani üretici işçi kavramı genişlik kazanır. Üretici tarzda çalışmak için artık bizzat elle çalışmak bile gerekmez. Toplam işçinin organı olmak, bunun alt işlevlerinden birini yapmak yeter. Üretici emeğin yukarıda sözü edilen ve maddi üretimin doğasından türetilen ilk tanımı, bir bütün olarak ele alındığında, toplam işçi için her zaman geçerlidir. Ama tek başlarına alındıklarında, bu toplam işçiyi oluşturan bireysel işçilerin her biri için artık geçerli değildir.

26 Harry Braverman, *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çeviren: Çiğdem Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, Ekim 2008, s. 375

27 Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Selections, London 1951, s. 195-196

(...) Maddi üretim alanının dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırmaması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi sermayenin dolaysız değerlendirme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir.²⁸

Marx'ın söylediklerinden çıkararak diyebiliriz ki, kapitalist üretim ilişkilerinde üretken emek, artık değer üretimini sağlayan kolektif çalışmaya şu ya da bu düzeyde katkı yapmak anlamındadır. Metaların değişim değerini arttıran ya da artık değer üretiminin koşullarını hazırlayan işlevler de üretken emek kavramı içindedir.

Üretken olmayan emekçiler de işçidir

Konumuz açısından çok daha önemlisi, bu bölümde tanımlarıyla, öğeleriyle ortaya koyduğumuz üzere Marksizmde, *üretken olmayan emekçi de işçi sınıfının parçasıdır*.

En temel önerme şudur: Yalnızca üretken emekçiler değil, sermaye açısından üretken olmayan emekçiler de sömürülürler.

Üretken emeğin ürettiği artık değer, toplumun üretken olmayan tüm nüfusunun gelirinin ana kaynağıdır. Ancak bu kaynak, sömürülenlere ve sömürenlere farklı biçim ve miktarlarda gider. Doğrudan artık değer üretmeyen emeğin sömürü düzeneği, genişletilmiş yeniden üretim ve dolaşım süreçleri üzerinden işler. Kafaları karıştıran bir örnek olarak, ticari etkinlik artık değer yaratmaz. Ama artık değerın pazarda gerçekleşmesi sırasında tüccar sermayesi de “sermaye” olur, yani

28 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 485-486

artık değer yaratmadığı hâlde tüccarın artık değer elde etmesini sağlar. Marx bunu herkesin anlayabileceği bir açıklıkla şöyle formüle eder: “İşçinin karşılığı ödenmeyen emeği nasıl üretken sermaye için doğrudan doğruya artık değer yaratıyorsa, ücretli ticaret emekçisinin karşılığı ödenmeyen emeği de ticaret sermayesine söz konusu artık değerden bir pay sağlar.”²⁹

Fark şudur: Üretken emekçinin karşılığı ödenmemiş emek zamanına doğrudan artık değer olarak el konulurken, üretken olmayan emekçinin karşılığı ödenmeyen emek zamanına bu işçileri çalıştıran kapitalistlerin üretken emekçinin ürettiği artık değerın bir bölümünden pay almalarıyla el konulmuş olur.

Bir kez daha: Sömürü, işçinin karşılığı ödenmeyen emek zamanında yarattığı değere sermaye sahibinin el koymasdır.

Kolektif emeğin işbölümü içinde işlev gören, üretim aracı sahibi olmayan, gelirini çalışarak elde eden, artık emeğine el konularak kendisine ödenmeyen, emek gücünün değeri tıpkı doğrudan üretken emekçi gibi belirlenen emekçiler işçidir.

Üretken emekçi ile üretken olmayan emekçi arasında sınıfa aidiyet yönünden bir fark yoksa koparılan gürültünün, onca tartışmanın, tez ve karşı-tezin nedeni nedir? Sorunun kısa yanıtı şu olabilir: Bu tartışma *sermayenin gizemselliğini* artırmakta; sermaye yanlılarının üretim sürecini kapitalizme özgü kılan artık değer üretiminin üzerini daha kolay örtmelerini kolaylaştırmaktadır.

29 Karl Marx, *Kapital Cilt III*, agy., s. 298

SINIF MÜCADELESİ

Sömürü kavramının önemi, sömürü ya da sömürüye karşı direnişin sınıf mücadelesinin ta kendisi olmasından geliyor. Herhangi bir sınıf bilincinin, siyasal örgütlenmenin olmadığı koşullarda bile sömürenler ile sömürülenler arasında sınıf mücadelesi vardır. Artık ürünün doğrudan üreticilerin denetiminde olmadığı her toplumda sınıf mücadelesi vardır.

Sınıf mücadelesinden söz etmek için, üreten-el koyan, mülk sahibi olan-olmayan biçimindeki karşıtlıkların *varlığı* ve *hareketleri* yeterlidir. Bu çerçevede, açık bir sınıf bilincinin, keskin bir siyasi çatışmanın, hatta herhangi bir çatışmanın olmadığı durumlarda bile sınıf mücadelesinin varlığından söz edebiliriz. *Sınıf mücadelesi, sınıfların hareket biçimidir.*

Marx'ın ve Marksizmin “materyalist” bir yaklaşımla ekonomik alt yapıya belirleyicilik atfettiği, dolayısıyla ekonomik determinist, “indirgemeci” olduğu yaygın bir iddiadır.

Croix'in altını çizdiği gibi, Marx, tümüyle iktisadi olanlar dışındaki toplumsal, siyasal, hukuki, felsefi ya da dinî etkenlere, neredeyse Marksist olmayan tarihçiler kadar ağırlık vermiştir. Fark şudur:

Marx'ın sözde ‘ekonomizmi’ tarihsel sürece yön veren etkenler arasında, insan yaşamı açısından en fazla önem taşıyanın ve uzun vadede diğer etkenleri de belirleme eğiliminde olanın

(Marx'ın adlandırmasıyla) 'üretim ilişkileri, yani *üretim süreci sırasında insanların içine girdikleri toplumsal ilişkiler* olduğuna ilişkin bir inançtan başka bir şey değildir. Tabii ki, bu diğer etkenlerin, hatta tamamıyla ideolojik olanların bile, sıraları geldiğinde, bazen tüm toplumsal ilişkiler üzerinde güçlü etkilerde bulunduğunu reddetmez.¹

“Maddi bir güç ancak maddi bir güçle devrilebilir; ama teori de kitleleri kavradığı zaman maddi bir güç hâline gelir.” diyen Marx'tır. Bu formülasyon, düşüncelerin maddi güce dönüşebileceğine ilişkin çok güçlü bir anlatımdır.²

Sınıf, yalnızca bir konum değil, ilişkidir. Sınıflar, üretim sistemi içindeki konumları, üretim koşulları ve öteki sınıflarla ilişkileri içinde oluşmaktadırlar.

Bu çerçevede bir sınıfı oluşturan bireylerin, ayrı bir sınıf olarak kendi kimliklerinin ve ortak çıkarlarının farkında olup olmamaları sınıf varlığının koşulu değildir.

Sınıfların, iktidar ve devrim mücadelesinin öznesi duruma gelmeleri ise, sınıf konumlarının, hatta yukarıdaki geniş tanıımıyla sınıf mücadelesinin kendiliğinden, otomatik olarak üreteceği bir ilişki değildir.

“Sınıflar mücadele içinde oluşurlar.” Marksizmin temel önermelerinden biridir. Burada “oluşum”la bir sınıfın başka bir sınıfa karşı mücadele içinde toplumsal-siyasal bir taraf, özne olarak ortaya çıkması kastedilmektedir.

Sınıflar, devlet olarak örgütlenmiş bir toplumda var olurlar. Devletin rolü, egemen üretim biçiminin varlık/süreklilik koşullarını ve toplumsal oluşumun bütünlüğünü sağlamaktır. Marx'ın tasarımı, devletteki gelişmeleri birinci plana aldığı için siyasaldır.

1 Agy., s. 46

2 Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* (1843), <http://www.marxist.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/intro.htm>.

Sınıfların ve sınıf mücadelesinin temel kaynağı ve alanı toplumsal üretim ve genişletilmiş yeniden üretimdir. Emek gücünün değeri ve işgünü için yürütülen mücadele sınıf mücadelesinin emek sürecindeki maddi temelidir.

Kapitalist üretim biçiminde sınıf mücadelesinin iki en önemli özelliği, bu mücadelenin üretim ve bölüşüm alanından kaynaklanması, üretim ve bölüşümle ilgili en temel kararların ise devlet etkinliğinin, dolayısıyla siyasetin konusu olmasıdır.

Ekonominin siyasetten bağımsızlığı savı bir aldatmacadır. Bu ayrım, mülkiyet ve üretimle ilgili karar yetkisinin, devlet erkinin, toplumsal-siyasal denetimin dışına çıkarılması anlamına gelmektedir. Oysa, ekonomik mücadele bir biçimde siyasal mücadelede ifadesini bulur. “Örneğin, belirli bir fabrikada ya da hatta belirli bir iş kolunda grevler vb. yoluyla tekil kapitalistleri daha kısa işgününe zorlama girişimi katıksız bir ekonomik harekettir. Öte yandan, 8 saatlik işgünü *yasasını* kabul ettirme hareketi bir *siyasal* harekettir. Ve bu yolla, her yerde işçilerin tek tek ekonomik hareketlerinden *siyasal* hareket, yani *sınıfın* kendi çıkarlarını genel bir biçimde elde etme amacını taşıyan hareketi doğar.”³

Ekonomik mücadele-siyasal mücadele ayrımı aldatmacasının soldaki yansıması, ekonomizm ve politisizm olarak ortaya çıkmaktadır. Ekonomizm, sınıf mücadelesini ekonomik hak ve taleplerle sınırlayan, örneğin ücretlilik sistemini ortadan kaldırmadan ücret artışı talep eden eğilimdir. Politisizm, kapitalist sınıfın dayattığı ekonomi/siyaset ayrılığını emek/üretim süreçlerinden kopuk “yüksek” siyaset anlayışıyla tersten üreten yaklaşımdır. Politisizm, “siyaseti” emek ve üretim süreçlerinin, işçi sınıfının artık değeri ve emek gücünün yeniden üretimini gerçekleştirdiği “iş” ve “yaşam” ilişkilerinin dışındaki devlet-iktidar alanıyla sınırlamaktadır.

3 Marx’ın F. Bolte’ye, 23 Kasım 1871 tarihli mektubu, *Marx and Engels Selected Works in Three Volumes*, Vol 2, pp. 423-424

Sınıf *bilinci* en genel ve kaba tanımıyla sınıf bireylerinin öteki sınıflardan ayrı, koşulları, çıkarları ve geleceği öteki sınıflarla çelişen, onlara karşıt bir topluluk olduklarının farkına varmasıdır. Sınıf bilincinin kaynağı üretim ilişkileri içindeki farklı konumlardır.

Bir sınıf olarak davranmanın ilk koşulu, ortak düşüncelere, ortak bakışa sahip olmaktır. Tek tek bireylerin bilincinden farklı olarak sınıf bilinci, birlikte düşünme, birlikte görme ve birlikte davranma eylemliliğidir. Sınıf üyelerinin, nesnel olarak var olan ortak dünyalarını tanımaya, adlandırmaya, kavramaya ve buna göre hareket etmeye yönelik kolektif ve etkileşimli ilişkisidir. Kitlese sınıf bilincinin en önemli üreticisi sınıfın *hareketidir*. Hareket bilince, bilinç harekete yol açmaktadır.

“İdeoloji”, özellikle de “ideolojik temsil” görev ya da kapasitesi, kimi toplumsal öbeklerin sınıfsal-siyasal konum ve tutumlarında baskın bir rol oynayabiliyor.

Marx, “toplumun en yüksek mevkilerinde bulunan” üretken olmayan “meslek” sahiplerine nefretini dile getiren Adam Smith’in bu konuda yazdıklarını, “henüz toplumun tümünü, devleti vb. kendine tabi kılamamış olan devrimci burjuvazinin dili” olarak değerlendirdikten sonra yargıç, subay, rahip vb. için ilginç bir terim kullanmıştı: *ideolojik meslekler*! Burjuvazi devleti devraldığında, “ideolojik öğretileri de kendi mayasından kendi doğasından birileri olarak tanıyıp kabul etti ve onları her yerde kendi memurları hâline dönüştürdü.”⁴

Kapital’de de hükümet memurları, papazlar, yargıçlar, askerler “ideolojik” katmanlar olarak anılıyor.⁵

Marx ideolojik katmanları tanımlarken, bu bireylerin üretim içindeki yerlerinden ve rollerinden çok, geniş anlamda toplumsal ve siyasal rollerini gözetir.

4 Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*, c. 1, agy., s. 285

5 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, Yordam Kitap agy., s.426

Kültür ve ortak deneyim

Marx, sınıfların toplumsal/siyasal bir özne olarak oluşumunda kültürel ve deneyimsel etkenlerin rolünü de tanımlamıştır. 1852’de yazdığı *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire*’inde Fransa’daki küçük köylülerin bir sınıf olarak davranmalarını, hatta bir sınıf oluşturmalarını güçleştiren nedenleri sıraladıktan sonra hangi koşullarda sınıf olabileceklerini şöyle anlatıyordu:

Küçük köylüler, üyelerinin hepsi aynı koşullar içinde yaşayan ama birbirleriyle gerçek ilişkilerle birleşmemiş bulunan muazzam bir kitle meydana getirir. Onların üretim tarzları, onları, karşılıklı ilişkiler kurmaya götüreceği yerde birbirlerinden ayırır... Küçük bir tarlanın işletilmesi, hiçbir işbölümüne, hiçbir bilimsel yöntem kullanılmasına elvermez, bu bakımdan da, hiçbir gelişim çeşitliliğine, hiçbir yetenek değişikliğine, toplumsal ilişkilerde hiçbir zenginliğe elverişli değildir... Tarla, köylü ve ailesi; onun yanında bir başka tarla, bir başka köylü ve bir başka aile. Bu ailelerin belli bir sayısı bir köy oluşturur ve belirli sayıda köy de bir yönetim birimi oluşturur. Böylece Fransız ulusunun büyük kitlesi, aynı cinsten büyüklüklerin basit bir toplamı ile, hemen hemen patates dolu bir çuvalın bir çuval patates meydana getirmesi gibi, aynı biçimden oluşmuştur. *Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirlerinden ayıran ve onların yaşayış tarzlarını, onların çıkarlarını ve onların kültürlerini toplumun öteki sınıflarınıninkilerle karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde bir sınıf meydana getirirler* (İtalikler benim -HY). Ama, küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden ileri gelen bir bağ olduğu ve onların çıkarlarının benzeşmesi, onlar arasında hiçbir ortaklık, hiçbir ulusal bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler.⁶

Bu pasaj, büyük köylü kitlelerinin toplam nüfusun en büyük bölümünü oluşturdukları dönemde bile neden bağımsız,

6 Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18. Brumaire*’i, Beşinci Baskı, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, Mayıs 2012, s.122

başı çeken bir toplumsal-siyasal hareket yaratamadığını açıklamasının yanında, işçi sınıfı dahil tüm sınıfların siyasal oluşum ve hareketlerinde kültürel boyutun altını çizdiği için de önemlidir. Marx'ın bu sözlerinden, “kültür”ün de özellikle siyasal sınıf oluşumunun önemli bir ögesi olduğunu öğreniyoruz. Sınıf, sömürücüler ile sömürülmeye hazır üretici güç arasındaki tarihsel toplumsal, aynı zamanda ideolojik-kültürel bir ilişkidir. Burada Gramsci'nin ideoloji ve kültür vurgulu hegemonya kavramını anımsamak gerekiyor. Köylüler, kapitalist sınıfın kültürel hegemonyasını kıracak kültürü üretemezlerdi.

Proletarya açısından, kültür sorunu üç nedenle bugün eskisinden daha büyük önem taşıyor.

Birincisi, bugün dünya çapında proletarya çoğunluğu sanayi kapitalizmi döneminde olduğu gibi büyük ölçekli üretim işletmelerinde *çalışmıyor*; yakın mahalle ve semtlerde toplu hâlde *yaşamıyor*. İkincisi, bugün sınıf ilişkileri ve kültürü birçok nedenle “işyeri” dışındaki mekânlarda ve “işgünü” dışındaki zamanlarda biçimleniyor. Üçüncüsü, günümüzde tüketim de neredeyse üretim kadar önemli bir sınıf ilişkileri alanı olarak öne çıkıyor.

Sıraladığımız eğilimlerin teorik temelleri *Kapital*'de var. Yeniden bilince çıkarılmaları gerekiyor. Bu konuya da ileriki bölümlerde döneceğiz.

İdeoloji ve kültür, “orta sınıf” sorunsalının kritik başlıklarından biridir.

Bu başlıktaki son not olarak, kısaca, E. P. Thompson'ın⁷ sınıf oluşumunda “ortak deneyim”in payını öne çıkaran tezine değinelim. Thompson, sınıfları, ortak bir deneyim sonucunda kendi çıkarlarının bilincine vardıkları, bu çıkarları başkalarına karşı savundukları zaman oluşan tarihsel bir iliş-

7 E. P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul 2004.

ki olarak tanımlıyor. Başka bir deyişle o, sınıfların varlığını yapısal ilişkilere değil, özgül bir bilinç ve örgütlenme tarzına bağlıyor.

1790 ile 1830 arasında Britanya’da işçi sınıfının oluşumunu şöyle anlatıyor:

Bu (işçi sınıfının oluşumu –HY) birinci olarak kendisini sınıf bilincinin gelişmesinde ortaya koyar; bu, çalışan insanların tüm o çok değişik grupları arasında çıkar özdeşliğinin bilinci olduğu kadar *diğer sınıfların çıkarlarına karşı da bir özdeşliktir* (İtalikler benim –HY).⁸

“Karşıtlık”, sınıf oluşumunun çok önemli bir ögesidir.

8 Agy., s. 249

BURJUVA TOPLUMDAN KAPİTALİST TOPLUMA ORTA SINIF

Giriş

Marx, *Kapital*'de kapitalist toplumu esas olarak iki sınıflı bir toplum olarak çözümlemekle birlikte, daha önce, üçüncü ciltteki tamamlanamayan “sınıflar” bölümünden aktardığımız gibi, kimi zaman “üç büyük” sınıftan söz eder: emek gücü sahibi ücretli işçiler, sermaye sahibi kapitalistler ve toprak sahipleri. Başka çalışmalarında, modern toplumun gelişmesiyle toprak sahiplerinin kapitalistleştğini söyler.

Bununla da yetinmez, iki ya da üç temel sınıf dışındaki toplumsal öbekleri anlatmak, hatta kimi zaman bir siyasal eğilimi sergilemek için “sınıf” terimini çok geniş biçimde kullanır.

Marx'ın metinlerinde, küçük köylüler, kimi zaman *küçük burjuvazi*, kimi zaman *köylü sınıfı* olarak yer alır.

Yargıçları, avukatları, gazetecileri, akademisyenleri, yazarları, din adamlarını, devlet bürokratlarını burjuvazinin temsilcileri ve sözcüleri olarak, *ideolojik katmanlar* olarak adlandırır.

“Yönetici” sınıflardan, sınıf fraksiyonlarından söz ederken, “yönetici sınıf”, “sanayi burjuvazisi”, “mali aristokrasi”, “mali oligarşi”, “aristokrasi”, “plutokrasi”, “manifaktür oligarşisi” vb. birçok terim kullanır.

Komünist Manifesto'da "eski toplumun alt katmanlarının çürümesiyle oluşan ayaktakımı"¹ dediği *lumpen proletaryayı*, *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nde "içinden her tür hırsız ve caninin devşirildiği, toplumun kırıntılarıyla yaşayan, belli bir mesleği olmayan kişiler, aylaklar, bir yer ya da yurttan yoksun kimseler"²in oluşturduğu bir sınıf katmanı olarak tanımlar.

Marx, "sınıf" terimini oldukça geniş, hatta gevşek biçimde kullanmıştır. Kimi zaman toplumsal katmanları, ara konumdaki, geçiş hâlindeki grupları "sınıf" ya da "sınıf fraksiyonu" olarak niteler. Sınıflara, incelediği esas temaya, odaklandığı olgu ya da soruna, toplumsal öbeklerin *hareketine* göre değişen açılardan yaklaşır.

Marx'ta sınıfsallık ve sınıf mücadelesi, karmaşık ve çok yönlü bir ilişkiler yumağı gibidir. Sınıfların, yapısal varlıklarıyla hareketleri, özellikle de siyasal hareketleri arasında özdeşlik yoktur. Bu nedenle, kimi zaman sınıflara ilişkin aynı kavramlara, Marx'ın "ekonomi politik" sınıf çözümlemelerinde başka, siyasal düzlemdeki sınıf çözümlemelerinde başka anlamlar yüklenir. Örneğin, *Fransız Üçlemesi*'nde egemen sınıf için "burjuvazi", "burjuva sınıf", "burjuva sınıflar" deyişleri belirgin biçimde öne çıkmışken, *Kapital* ciltlerinde "burjuva toplum" ve "burjuvazi" terimleri çok seyrek olarak, o da ya "eski toplumu", eski toplumun etkisi sürmekte olan ideolojisini, kültürünü ya da, çözülmekte olan eski egemen sınıfı anlatmak için kullanılmıştır. *Kapital*'de öyküsü anlatılan "kapitalist" sınıftır.

Bu geniş, köşeleri belirsiz sınıf terimi kullanımı, özellikle de terimlerin kullanıldığı tarihsel ve somut bağlam yeterince dikkate alınmadığında farklı yorum ve değerlendirmelere, hatta eleştirilere yol açmıştır.

1 *Komünist Parti Manifestosu*, agy., s. 31

2 Karl Marx, *Fransa'da Sınıf Savaşmaları (1848-1850)*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, Ankara, Ekim 1996, s.50

Oysa, Marx'ın sınıf teorisi, görünüşteki karışıklığı gideren çok önemli iki önermeye sahiptir.

Birincisi, Marx'ta temel, belirleyici sınıfsallık, karşıtlık, hatta *uzlaşmaz karşıtlık* (antagonizma) üzerinden kurulmuştur. Sermaye sınıfıyla proletaryayı, kapitalizmin iki temel ve “düşman” sınıfı yapan, çıkarlarının ve geleceklerinin uzlaştırılamazlığıdır. İki temel ve büyük sınıf dışındaki sınıflar, katmanlar, fraksiyonlar arasındaki ilişki son çözümlemede uzlaşmaz değildir.

İkincisi, proletarya, kapitalist yeniden üretimi kesintiye uğratma kapasitesine sahip sınıftır.

Çok önemli bir nokta daha var. Marksizmde devrimci sınıf misyonu, proletaryanın “siyasal sınıf” olmasına bağlanmıştır. Marx'taki “kendinde sınıf-kendisi için sınıf” ayrımı bunu anlatır.

Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde (1847), “sınıfın sınıfa karşı mücadelesinin, siyasal bir mücadele”³ olduğunu yazmıştır.

Bu yaklaşımın en ileri anlatımını Marx'ın siyasal sınıf-siyasal parti ilişkisi açısından önemli ama az bilinen bir formülasyonunda buluyoruz. Marx, Kugelman'a yazdığı bir mektupta Birinci Enternasyonal'in Cenova Konferansı programından söz ederken, bu programın “işçilerin örgütlenmesini bir sınıfa dönüştürmeye yardımcı” olacağını yazmıştı.⁴

“Sınıfa dönüştürmek” siyasal sınıfa dönüştürmek anlamındadır.

Birinci Enternasyonal'in 1871 Londra Konferansı'nda kabul edilen metinde daha net bir anlatım var:

Mülk sahibi sınıfların kolektif iktidarına karşı proletarya kendisini, mülk sahibi sınıflar tarafından kurulan tüm eski partiler-

3 Karl Marx, *Felsefenin Sefaleti*, Çeviren: Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 1999, s. 172

4 Aktaran Bertell Ollman, *Diyalettik Soruşturmalar*, Çeviren: Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s. 210

den ayıran, onlara karşıt bir siyasal parti olarak oluşturmadıkça bir sınıf olarak davranamaz.⁵

Sınıf olarak davranmak için “parti” olmak, yani siyasal bir “taraf” olmak şarttır!

Özetlersek, Marksist sınıf çözümlemesi, varlığı birbirlerine bağlı, çıkarları uzlaşmaz, kendi içlerinde konum ve yazgı birliği olan iki büyük toplumsal sınıf üzerinde temellendirilmiştir. Bu genel ve kalın sınır çizgisinin ötesinde, her temel sınıf kendi içinde katmanlara, kesimlere ayrılmakta, kimi zaman sınırları zorlayan farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Bu ara kesim ya da katmanlar için de konum ve çıkarlarından hareketle çeşitli ayrımlar, “sınıflandırmalar” yapılabilir. Ancak böyle bir inceltme toplumun tümünü etkileyen ilişkileri anlamak için yeterli olmayacak, daha önemlisi, bu özel konumların çözümlenmesinden toplumsal dönüşüm öznesi olacak genel ve siyasal bir sınıf teorisi geliştirilemeyecektir. Sonuç olarak *sınıf içi katmanların özel-kesimsel konum ve çıkarlarından hareketle anlamlı teorik bir sınıf tanımına varmak olanaksızdır*.

Başka bir anlatımla, bu türden bir sınıflandırma, birden çok katman ve değişkenden oluşan karmaşık toplum ağını yalın ancak *yeterince* tutarlı ve *etkili* bir modele indirgemek için yeterli olmayacaktır. “*Yeterince*” ve “*etkili*” kavramlarını anlamlı kılacak olan ise inceleme ve sınıflandırmaya bakış açısidir. Amaç, toplumu değiştirmek ya da hareket yasalarını anlamaksa başka, toplumdaki her türlü katmanlaşmanın mikro ilişkilerini anlamaksa başka soru, kavram ve modeller geliştirilecektir.

Belli, somut bir toplumsal formasyon alındığında, ne üretim biçimi, ne de bu temelde ortaya çıkan sınıflar “arı”, katıksız biçimde var olurlar. Üretim biçimleri hiçbir zaman arı ve olgun hâlleriyle çıkıp gelmezler ve eski üretim biçimleri de

5 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1871/09/politics-resolution.htm>

bir günde, hatta, “yeni” üretim biçimi egemen hâle geldikten sonra hemen yok olup gitmezler. Her somut toplum, gelişmişlik derecesine bağlı olarak şu ya da bu düzeyde, bir önceki üretim biçiminin kalıntılarını taşır. Sınıfsal oluşum süreçleri de aynı özelliği gösterir. Bu çerçevede, yeni bir sınıfın öncülleri ile önceki üretim biçimlerinin kalıntıları “geçiş hâlinde sınıflar” olarak aynı toplumsal yapı içinde, bazen uzunca zaman bir arada yer alabilirler. Marx’taki çoklu sınıf ayrımının nedenlerinden biri, toprak sahipleri, küçük burjuvazi gibi “geçiş hâlindeki” sınıf kategorileridir.

Kapitalist toplumda sınıf geçişlerinin temel kavramı *proleterleşmedir*. *Manifesto*’da şöyle denmektedir:

Şimdiye kadarki küçük orta zümreler, küçük sanayiciler, tüccarlar ve rantiyeler, zanaatkârlar ve köylüler, bütün bu sınıflar kısmen kendi küçük sermayeleri büyük sanayinin işletilmesine yetmediği ve daha büyük sermayecilerle rekabet içinde battığı için, kısmen de yeni üretim tarzları onların becerilerini değersizleştirdiği için proleteryanın katına inerler. Böylece proleterya nüfusun bütün sınıf ve katmanlarından katılmalar olur.⁶

Proleterleşme ile birlikte, sermayenin merkezileşme, yoğunlaşma, tekelleşme eğiliminin egemen sınıf tarafında yol açtığı gelişmeler dünden bugüne “orta sınıf” konusunu, sınıf çözümlemelerinin kaygan alanı hâline getirmiştir.

Kapitalist toplumda sınıflar arası hareketlilik yalnızca orta sınıftan proleterya doğru değildir. Emek üretkenliğindeki artış ve sermayenin yoğunlaşması üretken sınıfların eski öğelerinin, yani küçük burjuva katmanların görece küçük bir bölümünün kapitalistleşmesine yol açmaktadır.

6 Komünist Parti Manifestosu, agy., s. 28

Burjuva toplum, burjuva sınıf, orta sınıf

“Burjuva toplum” ve “burjuvazi” kavramları orta sınıf konusunun tarihsel ve güncel çerçevesini belirlemek açısından üç nedenle çok büyük önem taşıyor.

Birincisi, burjuva toplum (*bürgerliche gesellschaft*) cemaat toplumunu izleyen, “kentli” ve “sivil”, “yurttaşlar” toplumu ve burjuva sınıf da (*bürgerlicheklasse*) bu süreçte iktidara gelmekte olan kentli sınıflar blokunu anlatan kavramlardır. Burjuva toplumun ve burjuvazinin tarihsel oluşumunu, toplumsal içeriğini ve evrimini incelemek, orta sınıf konusunu berraklaştırmak için bu nedenle gereklidir.

İkincisi, “burjuvazi” tarih sahnesine feodal aristokraziyle emekçi sınıflar arasında bir sınıf, yani “orta sınıf” olarak çıkmış, öyle nitelenmiştir. Marx ve Engels’de de, 1850’lere kadar, burjuvazi orta sınıftır. Tersinden formülasyonla, orta sınıf burjuvazidir.

Üçüncüsü, on dokuzuncu yüzyılın burjuva toplumu ile bugünkü kapitalist toplum, o dönemin burjuva sınıfı ile bugünün kapitalist sınıfı özdeş değildir. Güncel ve doğru bir sınıf çözümlemesi yapmak, orta sınıf konusunu ve kavramını açıklığa kavuşturmak için bu evrim-başkalaşım sürecinin incelenmesi gerekir.

Üçüncüye bağlı olarak dördüncüsü, ileriki sayfalarda açmaya çalışacağımız üzere, orta sınıf efsane ve edebiyatının bugün bu ölçüde ilgi görmesinin nedenleri arasında küçük burjuva katmanların, burjuva devrimleri döneminin orta sınıfı burjuvazinin kimi değer ve özlemlerini varlığında yaşıyor olması da bulunmaktadır.

İşte bu nedenlerle, burjuva toplumu-burjuvazi/kapitalist toplum-kapitalist sınıf dönüşümleri üzerine ufuk turunun aydınlatıcı olacağını düşünüyorum.

“Kentsoylu”

Dilimize “kentsoylu” olarak çevrilen Almanca *bürger* sözcüğünün üç ayrı anlamı var. “Kentsoylu” terimi bu anlamlardan biriyle ve aslında sözcüğün Almanca “kent” köküyle uyumlu olmasına rağmen, belki “soylu” eki nedeniyle tutmadığı için, batılı dillerinden alınmış ve artık Türkçeleşmiş “burjuvazi” kavramını kullanıyoruz.

Almanca *bürgertum*, İngilizce *bourgeoisie*, yani burjuvazi terimi, Batı Avrupa’da 1450-1750 arasında, yaklaşık 300 yıl, kasabalılardan ve kırsal nüfustan ayrı yaşam biçimine, statüye ve tüzel kişiliğe sahip *kentlileri* tanımlamak için, kısaca “kentli” anlamında kullanıldı. On sekizinci yüzyıl Orta Avrupa’sında, kent ile kır arasındaki farklılıkların ortadan kalkması oldukça uzun bir zaman aldığı için, kavramın bu geleneksel anlamı varlığını çok uzun zaman sürdürdü.

Bürger’in ikinci anlamı *yurttaş*tır. Almanca *bürgerlich* sıfatı birbirine yakın ama özdeş olmayan iki anlam içeriyor: Birincisi, *bürgerlich*, *civil*, yani, askerî, resmî ya da Kilise ile ilgili *olmayan*, toplumla ilgili olan anlamına geliyor. Türkçede sivil, ya da “medeni” diyor, “yurttaş” ve “yurttaşlık”ı da aynı anlamda kullanıyoruz. İkincisi *civic*. *Civic*, kentle, belediyeyle, kentlilikle ilgili olan anlamına geliyor.

Burjuvazi, en genel ve orijinal tanımıyla kentli yurttaşlar sınıfı, daha doğrusu kentli sınıflar yelpazesidir. Burjuva devrimleri döneminde, feodalizme karşı, devlet iktidarı için mücadele eden kentli sınıflar koalisyonudur.

Zengin bir dil olan Almancada *bürgertum* bu çeşitliliği anlatan alt bölümlere ayrılmıştır. Bunların başında Almancadan Türkçeye *ekonomik burjuvazi* olarak çevirebileceğimiz, sanayicileri, tüccarları, işletme yöneticilerini ve rantiyeleri içine alan *wirtschaftsbürgertum* geliyor.

Eğitimle edinilmiş sınıfsal konumu ifade etmek üzere *bildungsbürgertum* (eğitimli burjuvazi) terimi kullanılıyor. Avukatlar, yargıçlar, üniversite öğretim üyeleri, yüksek öğrenimli kamu görevlileri, gazeteciler, mühendisler vb. eğitimli burjuvaziyi oluşturuyor.

Soyluluk, köylüler, işçiler, zanaatkârlar, sanatçılar ve din adamları *bürgertum* içinde sayılmıyor.

Bu ölçüde geniş bir yelpaze, bir “sınıf” olarak nitelenebilir mi? Soruyu, “on dokuzuncu yüzyılın burjuvazisini öteki sınıflardan ayıran ölçütler var mıdır, varsa nelerdir?” biçiminde de formüle edebiliriz.

Bu soruların yanıtları aslında yalındır. Burjuvazi, kendisini öteki sınıflardan ayıran ortak özelliklere ve ortak siyasal hedeflere sahipti. Bu, aristokrasiden farklı, eski rejim ayrıcalıklarına itiraz eden, köylülerle, küçük dükkân sahipleriyle de çelişkileri olan bir sınıfsallıktı. Bu geniş ve katmanlı toplumsallığı, sermaye, kâr ve ticaret özgürlüğü önündeki engelleri kaldıran, seküler, modern sivil toplum hedefi birleştiriyordu.

Bürgertum, burjuvazi, ekonomi politik olduğu kadar kültürel bir mayalanmaydı. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sında burjuva toplumu inceleyen ortak kitabı derleyen Jürgen Kocka bu konuda şunları yazıyor:

Dinden daha fazla, eğitim üzerine yapılan vurgu, kendileri ve dünya hakkındaki orta sınıf görüşlerinin özelliği idi. Aynı zamanda, eğitim (*bildung*) birbirleriyle kurdukları iletişimin temelini oluşturuyor ve bu tür bir (klasik) eğitimi benimsemeyenlerden onları ayırıyordu. Bilime (*wissenschaft*) ve özellikle müzik, edebiyat ve de sanatların estetik değerlendirilmesine büyük önem veriliyordu.

Burjuva kültürü için, belirli ideal bir aile hayatı temeldi: Aile kendi içinde bir amaçtı; duygusal bağlar ve temel sadakatlerle bir arada tutulan bir topluluktu. Koca ve babanın egemenliği altında rekabet dünyası ve kapitalizmden, siyaset ve kamudan korunan kutsal bir iç mekân, bir özel alandı... Burjuva kültürü yalnızca kasabalar ve şe-

hırlerde gelişebilirdi. Esasen kırsal bir çevrenin temin edemeyeceği derneklerde ve kulüplerde, ziyafetlerde ve kültürel etkinliklerde bir araya gelinen akranlar bulunmalıydı. Eğer insan, *bürgertum*'un onun kültürü tarafından tanımlanan özgünlüğünü ve birlikteliğini görürse, *bürgerliche*'in günlük hayatındaki sembolik biçimlerin önemini kavrayabilir: Sofra adap ve tefrişleri, klasik edebiyattan yapılan alıntılar, unvanlar, âdetler ve giyim.

Burjuva kültürü evrensellik iddiasındaydı. Soyluluk ve köylülük kültürlerinden farklı olarak onda *bürgertum*'un toplumsal sınırlarının ötesine geçen bir içsel genişleme ve toplumun bütününe damgasını vurma eğilimi vardı. Diğer toplumsal grupların *verbürgerlichung*'u (burjuvalaşması) burjuva kültürünün hayati bir unsuruydu. Eğitim sistemi, işyeri, kamusal hayat ve son olarak da düzenlenmiş boş zaman alanı burjuva kültürün hegemonyacı gücünü ve çekiciliğini ifade edebileceği önemli alanlardı... Daha açık olarak, tüm toplum burjuva kültürünün damgasını yedi ve belirli bir *bürgertum*'u teşhis etmek daha da zorlaştı. Batılı ülkelerin çoğunda günümüzdeki durum budur. Dolayısıyla *bürgertum* kavramı, geç 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar toplumsal gelişmeleri çözümlemede belli başlı bir araç oldu ama günümüz toplumunun çözülmesinde daha az yararlı, aslında marjinal bir hâle geldi.⁷

Bu uzun alıntının esinlendirdiği bir ara not: Burjuva toplumunun oluşumunu anlamamıza yardım eden bilgiler kadar Kocka'nın yukarıdaki alıntının son cümlesindeki saptaması da önemlidir. *Kanımca, burjuvazi kavramı, günümüz toplumunu çözümlemek açısından uygun ve yeterli bir kavram olmaktan çıkmıştır!*

Buraya dönmek üzere devam edelim.

Burjuva sınıfın evrensellik iddiasının hem ekonomik toplumsal, hem de ideolojik kültürel bir temele sahip olduğu açıktır. Burjuva topluma geçiş, toprak sahipliğine ve serflige dayanan feodal ilişkilerden sermaye-özgür emekçi ilişkilerine, ken-

7 Jürgen Kocka, "Avrupa Modeli ve Almanya'da Durum" makalesi. Jürgen Kocka, Allan Mitchell *19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu* içinde, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17-18

di içine kapalı cemaat toplumundan kent ve dünya pazarlarına, dinin ve Tanrının evreninden dünyevi (seküler) yaşama açılıştı. *Kendi devrimi için harekete geçen burjuvazi, kendisini tüm toplumun ortak çıkarlarını savunan, Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma değerlerinin taşıyıcısı ve temsilcisi bir toplumsal sınıf olarak sundu.*

Burjuva toplumun ve burjuva sınıfın Avrupa'daki oluşumu ve gelişmesi tüm ülkelerde, eş zamanlı ve eş içerikte olmadı. Bunların ayrıntılarına girmek buradaki konumuz değil. Kısaca belirtmek gerekirse, Britanya'da öne çıkanlar, Fransa ya da Almanya'da olduğu gibi avukatlar, yargıçlar, kilise mensupları, doktorlar ya da kamu görevlileri değil de işadamları, bankerler ve öteki girişimciler oldu. Orada, *bildungsbürgertum*'a (eğitimli burjuvazi) denk gelecek bir kavramın değil de "profesyoneller" teriminin kullanılmış olması bundandır. "Profesyonellik", *bildungsbürgertum*'un çağrıştırdığı gibi, genel bir eğitimsel arka planı değil, kapitalist girişimcinin hizmetindeki bir tür uzmanlığı ifade ediyordu. Ayrıca, İngiltere'de burjuvazi ile aristokrasi arasındaki ayrım uzun bir süre bulanıktı; unvanlar yalnızca en büyük oğula geçiyordu ve kırsal aristokrasi erken zamanlarda ticari bir yönelim göstermeye başlamıştı.

Eric Hobsbawm'ın işaret ettiği gibi, Alman *bürgertum*'dan farklı olarak, İngiliz "orta sınıfları" ne ulusal bir devlet inşa etmek, ne de bir piyasa toplumu kurmak sorunuyla karşı karşıyaydı. 18. yüzyıla gelindiğinde İngiltere, hiçbir anlamda "feodal" değildi. Ekonomisi, gerçek anlamda kapitalistti.⁸

Marx da aynı yönde bir saptama yapmış, "kapitalist çiftçi"nin ilk kez Britanya kırında ortaya çıktığını, "İngiltere'nin on altıncı yüzyılın sonlarında o zamanki koşullara göre zengin bir 'kapitalist çiftçiler' sınıfına sahip' olduğunu yazmıştı.⁹

8 Eric Hobsbawm, "İngiliz Orta Sınıf Örneği", agy. içinde, s. 130

9 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 713

Almanya ve Fransa burjuva toplumları ve sınıfları da önemli farklılıklar taşıyorlardı. Örneğin, Almanya’da *burjuvazi* siyasal iktidarı çok uzun süre soylulukla paylaşmak durumunda kalmıştı. Fransa’da *bourgeoisie* daha güçlü, bütünleşmiş bir toplumsal sınıfsken, Almanya’da *bürgertum* kendi içinde derin biçimde bölünmüştü. Almanya’da devletin *bürgertum* dünyasına müdahalesi, Fransa’da olduğundan çok daha fazlaydı. Alman *bürgertum*’u Fransız *bourgeoisie*’nden farklı sınıf ve katmanlar bileşimiyle karşı karşıyaydı ve bu onun Fransız benzerine göre çok daha az liberal olmasına yol açıyordu.¹⁰

Burjuva toplumun ve burjuvazinin kapitalist topluma ve kapitalist sınıfa nasıl evrildiğinden önce, *orta sınıf burjuvaziyi* öteki sınıflardan ayırmaya yarayan ortak ölçütler olup olmadığına, varsa bunların neler olduğuna bakalım.

Eric Hobsbawm’ın Britanya’yı temel alarak öne sürdüğü ölçütlerin, en azından on dokuzuncu yüzyıl Avrupa’sı için, aradaki farklılara rağmen genelleştirilebileceğini düşünüyorum.

Hobsbawm şöyle yazıyor:

Tek bir sınıf bilinci olduğu, ya da birinci grup altındaki topluluğun bütün üyelerinin buna sahip olduğu varsayılmaz. Ne de tüm bilinçli orta sınıf gruplarının kendi sınıflarını aynı şekilde tanımladıkları kabul edilebilir. Bununla birlikte, nadir istisnalarla, ‘orta sınıf’ mensuplarının hemen hemen tümü, 1880’ler sonrasına kadar, aşağıdaki nitelikleri paylaşırlar: (1) Boş zaman faaliyeti olarak bilerek yapılan seçim dışında bedenlen çalışmazlar. Kadınlara gelince, bedenlen çalışma ya da muhtemelen her türlü ücret karşılığı düzenli iş, onları ‘lady’ statüsünün dışında bırakır; (2) normal olarak ne kadar mütevazı olsa da, biraz mülk ve sermayeye sahip olmalıdırlar; (3) ev içi hizmetler için de olsa hemen hemen kesinlikle başkalarını ücret karşılığı çalıştırırlar; (4) kendileri, Devlet ve Kilise dışında herhangi bir ücretli işte çalışmazlar.¹¹

10 Hartmut Kaelbe, “Fransız bourgeoisie ve Alman Bürgertum, 1870-1914” Jürgen Kocka-Allan Mitchell, *19. Yüzyıl Avrupa’sında Burjuva Toplum* içinde, agy., s.269-270

11 Eric Hobsbawm, agy.i.s. 136

Hobsbawm, toplumsal hareketliliğin “orta sınıf”ı, ona aşğıdan katılanlardan keskin biçimde ayırdığını belirttikten sonra iki ilginç alıntı yapıyor.

Biri şöyle: “Orta sınıflar, esas itibariyle toplumsal olarak yükselme sürecinde olan ailelerden, burjuvazi oraya ulaşanlardan oluşuyordu.”¹²

Bir papaza ait olan ikincisi, daha ilginç ve “orta sınıf”ın evrensel durumunu betimleyen değerde:

Orta sınıflarda neredeyse evrensel bir pozisyon belirsizliği görürüz. Herkes yükseliyor ya da düşüyor ya da yükseleceğini umuyor ve düşeceğini korkuyordu.¹³

Bu alıntılar, orta sınıf tanımıyla burjuvazinin, toplumsal hareketlilik içinde, aynı anda başka sınıflardan gelenlerle çoğalan, düşenlerle azalan geçiş hâlinde bir sınıfsallık olduğunu gösteriyor.

Zaman ve mekân farklılıklarını akılda tutarak burjuva toplumların Avrupa’daki evrimiyle ilgili şöyle bir özet yanlış olmayacaktır: Burjuva toplumlar on sekizinci yüzyıl sonlarından on dokuzuncu yüzyılın ilk onyıllarına kadar olan sürede mayalanmış, 1840 ile 1870 arasındaki 30 yılda Sanayi Devrimi ile birlikte en yüksek noktasına çıkmış, 1870-1914 arasında başkalaşmıştır.

Birinci evreye, eski rejim eşitsizliklerinin tümüyle kaldırılmasalar da törpülenmesi, yukarıdan reformlar, bir tür kültür devrimi eşlik etti. Bu dönemde, henüz çok zayıf olan ekonomik burjuvazi (*wirtschaftsbürgertum*) değil, eğitimli burjuvazi (*bildungsbürgertum*) kurucu bir güç olarak öne çıktı.

İkinci evreye toplumsal çatışmalar, yoksulluk ve Sanayi Devrimi, anayasa mücadeleleri, 1848 Avrupa Devrimi, Paris Komünü, Almanya’nın ve İtalya’nın ulusal birliklerinin kan ve

¹² Agy., s. 134

¹³ Agy.

demirle sağlanması vb. damgasını vurdu. Bu dönemde, burjuvazi içinde denge sanayici-imalatçı kesim (*wirtschaftsbürgertum*) lehine değişirken, genel olarak burjuva sınıfı ile işçi sınıfı ve küçük burjuvazi arasındaki farklar belirginleşti.

Üçüncü evre, büyük ölçekli sanayinin, kent nüfuslarının, işçi sınıfının geometrik hızla büyüdüğü, sınıf çelişkilerinin ve çatışmalarının keskinleştiği, devletin ekonomiye daha fazla müdahale ettiği, aynı zamanda, “ekonomik bir ajan olarak” etkinlik gösterdiği bir dönem oldu. Sermayenin merkezileşmesi, yoğunlaşması, tekelleşme, sermaye ihracı ve emperyalizm bu dönemde oluştu.

Jürgen Kocka son evreyi şöyle özetliyor: “20. yüzyılın başında bu burjuva toplumunun, siyasal ve toplumsal açıdan, o ilk ortaya çıktığı dönemden çok farklı olduğu, o nedenle de başlangıçtaki ütopyacı unsurlardan çok uzaklaştığı gerçeği ortadadır.”¹⁴ Şöyle bir sonuca varıyor: “*Bürgerliche gesellschaft* (burjuva toplum) kavramının kullanımını 1789-1914 dönemiyle sınırlandırmamız daha uygun olabilir.”¹⁵

Kocka’nın burjuva toplumunun vardığı noktayla ilgili olarak görüşlerini aktardığı gazeteci yazar Kurt Tuckolsky (1890-1935) 1920’de şöyle yazıyordu: “Burjuva devri bitmiştir. Şimdi neyin gelecek olduğunu kimse bilmiyor.”¹⁶

Devlet ve kilise hukukçusu Rudolf Smend (1882-1975) ise şunları yazıyordu: “Burjuva çağı sona eriyor ve biz yeni ve farklı bir çağın kapalı kapıları önünde duruyoruz. Burjuva geçmişimiz kulları yurttaşa dönüştürdü. Alman *bürger*’inin düşüncesini ve tipini yarattı ve böylelikle geleceğe önemli ve siyasal bir moral miras bıraktı. Bugün gençlik o mirası be-

14 Jürgen Kocka, adı geçen makale, aynı kitap içinde, s. 31

15 Agy., s. 32

16 Agy., s. 31

nimseyecek bir kafada görünmüyor...Onların, *bürgertum*'un özel erdemlerini bilhassa onun kararlılığını ve insanca tevazuunu birleştirme hasletine karşı bir duygusu yok. Bu birleşim, bugün çok bozulmuş olan liberalizmin ayırt edici özelliğidir.”¹⁷

Kocka'nın bunlardan sonra yazdıkları ise iyi bir özet-sonuç niteliğinde: “Öyle görünüyor ki, *bürgertum*'un gerileyişi Birinci Dünya Savaşı'ndan çok önce başlamıştı; 1920'lerdeki kriz ve nihayet faşizm ve İkinci Dünya Savaşı, onu ciddi olarak gözden düşürmüş ve esaslı bir şekilde yok etmiştir. Kuşkusuz, *bürgertum* gibi toplumsal formasyonlar bir anda ortadan kalkmaz, yavaşça değişirler ve başka yeni formasyon ve cepheler tarafından üstleri kaplanır. Kavram nesnel içeriğini ancak zamanla kaybeder.”¹⁸

Burjuva devrimleri döneminde orta sınıf

1640'ta İngiltere'de, 1789'da Fransa'da, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Almanya ve İtalya'da gerçekleşen burjuva devrimleri Marksist sınıf ve sınıf mücadelesi teorisine zengin malzeme sundular.

Marx'ın ve Engels'in orta sınıf burjuvazi üzerine yazdıklarına geçmeden önce, çeşitli açılardan en önemli burjuva devrimi olan 1789 Fransız Devrimi döneminde “burjuvazi”nin nasıl algılandığına bir göz atalım.

Fransız din adamı ve teorisyen Emmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836), 1789 Devrimi'nden önce, Türkçeye *Üçüncü Sınıf Nedir?*¹⁹ diye çevrilen bir broşür yazdı. Bu broşürün kendisine kazandırdığı ünle Mayıs 1789'da toplanan Genel Meclis'e

17 Agy., s.31, 26 nolu dipnot.

18 Agy., s. 31-32

19 Emmanuel-Joseph Sieyès, “*Üçüncü Sınıf Nedir?*”, Fransızcadan Çeviren: İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Ekim, 2005

(*États-Genereaux*) temsilci seçildi. Sieyès'in devrim öncesinin o karmaşık ortamından yükselen bir ses olması yazdıklarının değerini artırıyor. Sieyès “burjuvazi” kavramını hiç kullanmıyor. İngilizceye *Third Estate* olarak, Türkçeye *Üçüncü Zümre* olarak çevrilen, Fransızca *tiers-état* terimini kullanıyor.

État, meslek, uğraş, bunlarla tanımlanan toplumsal konum, statü anlamlarına gelen Fransızca bir sözcük. İngilizcesi *estate*. *Estate*, emlak, arazi, mülk, ama aynı zamanda, sınıf, katman, zümre anlamlarına da geliyor. Devrim dönemi Fransız toplumunun üç *état*'tan oluştuğu kabul ediliyor. Kilise mensupları, ruhbanlar birinci *état*'tan, soylular ikinci *état*'tan, bunlar dışındaki geniş yurttaşlar topluluğu üçüncü *état*'tan sayılıyor. Bu kesimler, Genel Meclis'te bu isimlerle birer grup olarak yer alıyorlar. Üçüncü *état*, yukarıda açmaya çalıştığımız burjuva sınıfa denk düşüyor.

Sieyès, kamusal hizmet işlerini görenlerin yirmide on dokuzunu *tiers-état* mensuplarının oluşturduğunu belirttikten sonra ilginç üslubuyla şöyle diyor:

Tiers-état'ın tam bir ulus oluşturmak için gerekli her şeyi içinde barındırmadığını ileri sürmeye kim cüret edebilir? O, bir kolu hâlâ zincirli olan güçlü ve sağlam bir adamdır. Ayrıcalıklı sınıf ortadan kaldırılsa, ulus olduğundan daha küçük değil daha büyük bir şey olacaktır. Bu hesaba göre, *tiers-état* nedir? Her şey, ama engeller ve baskılar altında bir 'her şey'. Ayrıcalıklılar sınıfı olmasaydı ne olurdu? Yine her şey, ama bu kez özgür ve gürbüz bir 'her şey'. O olmazsa hiçbir şey yürümez; ötekiler olmazsa her şey çok daha iyi gider.²⁰

Ayrıcalıklılar sınıfıyla soyluları kastediyor. Belli bir kamu hizmeti gören, bir sınıftan çok meslek sayılması gereken ruhbanlardan farklı olarak, “ne görevleri ne yararları olan, sadece öyle doğdukları için kişiliklerine tahsis edilmiş ayrıcalıklar-

20 Agy., s. 12

dan yararlanan” soyluların ulusa yabancı bir kast olduğunu yazıyor.²¹

Peki ulus nedir?’ Sieyès’in adını vermediği “değerli bir yazar”dan aktardığı ulus tanımı son derece yalın: “*Tiers-état*, ruhban ve soylular hariç, ulustur.”²²

Fransız Devrimi günlerinde, Sieyès’in *tiers-état*’yı ulusun kendisi olarak sunması, bu büyük burjuva devriminin ideolojik içeriği açısından son derece önemli bir öngörüdür. Gerçekten de, burjuva devrimleriyle birlikte ulusçuluk egemen düzenin yeni “dini” olmuştur.

Burjuva toplumun evrimini ve geldiği yeri bu altbölüm sonunda yeniden ve kısaca ele almak üzere, Marx ve Engels’in “orta sınıf”ına dönelim.

Marksizmde “orta sınıf”, burjuvazi ve küçük burjuvazi

Engels, ilk çalışmalarından biri olan *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*’nda “orta sınıf”ı düpedüz burjuvazi anlamında kullanıyordu. Bu kitabın, “Emekçiler!” diye başlayan girişinde emekçilerin mücadelesine tanıklık etmek için “orta sınıfın porto şarabından” vazgeçtiğini belirttikten sonra şunları yazmıştı: “Orta sınıfların –iş söze gelince ne derlerse desinler– gerçekte sizin emeğinizin ürünlerini satabildikleri sürece, o emekle kendilerini zenginleştirmekten ve bu dolaylı insan eti ticaretinden kazanç sağlayamaz duruma geldiklerinde sizi açlığa terk etmekten başka bir niyetleri olmadığını göstermeye yetecek kadarından da fazla kanıt topladığımı umuyorum.”²³

21 Agy., s. 12-13

22 Agy., s.14, 5 nolu dipnot.

23 Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara 1997, s. 21

Marx, *New York Daily Tribune* gazetesinin 4 Eylül 1852’de yayımlanan “Seçim rüşveti” başlıklı makalesinde şöyle diyordu:

Sanayici ve ticari orta sınıf, yani burjuvazi, Whigs ve Tories’lerin yanı sıra ortaya çıktığından ve özellikle 1831 yılında reform yasasını kabul ettiği andan bu yana, sınıfların ve partilerin görece-li pozisyonları temelden değişti.²⁴

“Burjuva düzenin gücü orta sınıftır.”²⁵

Engels, “Almanya’da orta sınıfın veya burjuvazinin siyasal hareketi 1840 yılından itibaren kaydedilebilir.” diye yazdı.²⁶

Marx’ın *Fransa’da Sınıf Savaşları 1848-1850*’de yazdıkları, burjuvazinin orta sınıf konumunun 1848 Avrupa Devrimi sırasındaki anlatımı bakımından daha da dikkat çekicidir:

...Şubat Devrim’in dalgaları peş peşe gelip tüm Avrupa kıtası üzerinde çatladığı; her yeni postanın, kimi İtalya’dan, kimi Almanya’dan kimi Avrupa’nın güneydoğu sınırlarından yeni bir devrimci rapor getirdiği ve halka, kendisini çoktan tüketmiş olduğu bir zaferin sürekli belirtilerini göstererek, onun genel sarhoşluğunu sürdürdüğü bir anda bile, proletarya ile burjuvazi arasında, göğüs göğüse yakın savaşta burjuvazi bütün üstünlükleri, bütün kilit noktaları ve toplumun bütün orta tabakalarını elinde tutuyordu.²⁷

Küçük burjuvazi

Manifesto’dan başlayarak “orta sınıf”ı bu kez küçük burjuvazi için kullanmaya başlıyorlar. *Manifesto*’nun “Küçük Burjuva Sosyalizmi” adlı bölümünde küçük burjuvazi geçiş hâlinde olan bir “ara sınıf” olarak tanımlanıyor.

Küçük burjuvazi, burjuvazi türünden “orta” sınıf değildir. Onun için “ara sınıf” terimi aslında daha uygundur. Küçük

24 Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Cilt 8, s. 355

25 Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18 Brumaire’i*, agy., s. 131

26 Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Cilt 8, s.19

27 Karl Marx, *Fransa’da Sınıf Savaşları (1848-1850)*, agy., s. 52-53

burjuvazi, geleneksel anlamıyla *Wirttschaftsbürgerlich*'in, yani ekonomik burjuvazi denen sanayici, tüccar kapitalistin küçüğü değil, kapitalist sınıfın kimi tanımsal öğelerini, örneğin üretim araçlarına sahiplik özelliğini küçük mülk sahipliği biçiminde taşıyan, ama aynı zamanda kendi emeğini sömüren, ne kapitalist ne de proleter olan, deyim yerindeyse hibrit bir sınıftır.

“Küçük burjuvazi”ye “küçük” denmesinin nedeni üretim/işletme ölçeğinin küçüklüğünün ve iki sınıf arası melez konunun toplam-toplumsal artık değerden alacağı büyüklükle ilgili olarak getirdiği sınırlardır. Bu sınırları aşan, az sayıda küçük burjuvalar kapitalistleşirken, bu ara sınıfın ağır basan kesimi proleterleşmektedir.

Marx şöyle diyor:

İşçinin kendi üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti, küçük işletmenin temelidir.²⁸

Eğilim ise büyük ölçeğe, özellikle küçük mülkiyet sahiplerinin daha geniş ölçekte mülksüzleştirilmesine doğrudur:

Kapitalist üretim tarzı kendi ayakları üzerinde durabilecek kadar güçlenir güçlenmez, emeğin daha geniş ölçüde toplumsallaşması ve toprağın ve diğer üretim araçlarının daha geniş ölçüde toplumsal olarak sömürülen, yani daha geniş ölçüde ortak biçimde kullanılan üretim araçlarına dönüşmesi ve dolayısıyla özel mülkiyet sahiplerinin daha geniş ölçüde mülksüzleşmesi, yeni biçim kazanır.²⁹

Marksist literatürde “küçük burjuvazi” terimi, burjuva sınıfın egemen kapitalist sınıfa dönüşmesiyle birlikte önem kazanan bir kavramdır. Küçük toprak sahibi köylüler, kentlerdeki küçük zanaatkârlar, küçük dükkân sahipleri, avukat, hekim, mühendis, müşavir, serbest gazeteci vb. meslek sahipleri, bu

28 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy, s. 728

29 Agy., s.729

toplumsal kesimlerin geleneksel ve yeni temsilcileri kimi zaman “küçük burjuvazi”, kimi zaman “orta sınıf” olarak adlandırılıyorlar.

Geleneksel küçük burjuvaziye ne olduğunu, “yeni küçük burjuvazi”nin kim olduğunu ilgili bölümde incelemek ve irdelemek üzere, şimdi, birkaç kez değindiğim burjuva toplum-kapitalist toplum, burjuva sınıf-kapitalist sınıf konusuna dönelim ve buraya kadar yazılanların ışığında bir Marksist sınıf güncellemesi yapmaya çalışalım.

Kapitalist toplum-kapitalist sınıf

Kapitalist üretim, Sanayi Devrimi’yle, dünya pazarının oluşmasıyla “dünya-tarihsel” bir gerçeklik, egemen toplumsal ilişki durumuna geldi. Kapitalizmin, kendini yeniden üreten bir ilişki, bir dizge olarak egemenliğinin ölçütünü Fülberth çok iyi özetliyor: “Eğer bir toplumun büyük bir çoğunluğu veya yeterli derecedeki bir azınlık yaşamını devam ettirmek için kâr sağlamak amacıyla üretilen mal ve hizmete ihtiyaç duyuyorsa, o toplumda kapitalist üretim ilişkileri hâkim hâle gelmiş demektir.”³⁰

Kapitalist toplumda hiç kimse, aynı anda sermayenin gereksinmelerini karşılamadan üretemez, çalışamaz ve yaşayamaz. Herkes, üretirken, tüketirken ve yaşarken, çok ender ve özel istisnalar dışında sermayenin genişletilmiş yeniden üretimine katkı yapar.

Sermaye, servet ve gelirden farklı olarak, kendini sürekli olarak yeniden üreten, çoğaltan, bu temelde toplumu da sınıflara bölen bir ilişkidir. Sermaye egemen bir toplumda, yalnız artık değere doğrudan el koyan üretken sanayi sermayesi de-

30 Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Almandan Çeviren: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2010, s.25

ğil, kâr sağlayan ticari sermaye, faiz getiren mali sermaye, rant (irat, topraktan ya da taşınmazdan hiçbir doğrudan emek katkısı olmadan elde edilen gelir) getiren sermaye de artık değerden pay alan sermaye bileşenleridir. Sermaye gelirlerinden pay alanlar sermayedardır; kapitalisttir.

Kapitalist zenginliğin kaynağı artık değerdir. Ancak artık değer “sahibi” yalnızca sanayici kapitalist değildir.

Marx’tan okuyoruz:

Artık değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya işçilerden emen ve bunu metalarda sabitleyen kapitalist, gerçi, bu artık değere el koyan kimsedir, ama hiçbir biçimde bunun nihai sahibi değildir. O, bunu, sonradan toplumsal üretimin bütünü içinde başka işlevleri yerine getiren kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak zorundadır. Bundan dolayı artık değer çeşitli parçalara bölünür. Bu parçalar, çeşitli kategoriler meydana getiren kimselerin payları olur ve kâr, faiz, ticari kâr, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız biçimlere bürünür. Artık değer bu bölünmüş biçimleri ancak Üçüncü Kitap’ta ele alınabilecektir.³¹

Marx, *Kapital*’in ikinci cildinde “basit yeniden üretim”i incelerken, sanayici kapitalistlerin kârlarının bir bölümünü “aylak kapitalistlere, yani topraklarını kiralayan ve paralarını faiz karşılığında ödünç veren kapitalistlere” aktardıklarını yazar.³²

Aylak kapitalistler!

Aylak kapitalistlere ticari kâr, faiz ve rant olarak düşen pay, sanayici kapitalistlerin ödediği paradır.³³

Marx, daha o zaman, toprak sahipliğiyle, arsa ve konut rantı ilişkisini görmüş, *Kapital*’in III. cildinde Londra’nın West End bölgesindeki binaların tümünün yaklaşık yarım düzine

31 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 545

32 Karl Marx, *Kapital*, Cilt II, Almancadan Çeviren: Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2012, s. 46, 462

33 Karl Marx, *Kapital*, Cilt II, agy., s. 461, 462

büyük toprak sahibine ait olduğunu, bu binaların çok büyük toprak rantlarıyla kiraya verildiğini yazmıştır.³⁴

Kapital'in üçüncü cildinde “ticari kâr”, “faiz getiren sermaye” vb. incelenir. Marx'ın tüccar “kapitalistin” kapitalistliğini konuyu bağlamamızı sağlayan bir açıklıkla anlatır:

Tüccar sermayesi ile artık değer arasındaki ilişki, sanayi sermayesiyle artık değer arasındaki ilişkiden farklıdır. Sanayi sermayesi, artık değeri, başkalarının karşılığı ödenmemiş emeğine doğrudan el koyarak üretir. Tüccar sermayesi, bu artık değerın bir kısmını, söz konusu kısmın sanayi sermayesinden kendisine aktarılmasını sağlayarak edinir.³⁵

Kapital sayfaları, emek-sermaye ilişkisinin tarafı olarak “kapitalist”, “kapitalistler”, “kapitalist sınıf”, “kapitalist sınıflar”, “kapitalistler sınıfı” vb. ile doludur. “Sermaye”, çoğu kez bir ilişki, kimi zaman bir özne/fail, kimi zaman yalnızca “sanayi sermayesi”dir. Yaşadığı toplumu kastederek “kapitalist toplum”, hatta “bizim kapitalist toplumumuz” dediği de olur.³⁶

“Kapitalist-ücretli işçi” ilişkisi ile, “kapitalistler sınıfı-işçi sınıfı” ilişkisi aynı sınıf çelişkisinin üretim sürecindeki ve siyasal sınıf mücadelesindeki farklı anlatımlarıdır. *Kapital*'in birinci cildinde 30 sayfa arayla formüle edilen aşağıdaki iki cümleyi okuyalım.

“Normal bir iş gününün saptanması, kapitalistle işçi arasında yüzlerce yıllık bir mücadelenin sonucudur.”³⁷

“Normal bir iş gününün yaratılması, *kapitalistler sınıfı ile işçi sınıfı* arasındaki çok uzun sürmüş ve az ya da çok saklı kalmış bir iç savaşın ürünüdür.”³⁸ (İtalikler benim).

34 Karl Marx, *Kapital*, Cilt III, agy., s. 620

35 Agy., s. 298

36 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s.57

37 Agy., s. 264

38 Agy., s. 290

Daha fazla uzatmaya gerek yok. Marx, *Kapital*'de, kapitalizmin egemen olduğu bir toplumda iki temel sınıfı adlı adına kapitalistler sınıfı ve işçi sınıfı olarak belirlemiştir:

Kendi artık değerinin gerçekleşmesi (ya da aynı zamanda kendi değişmez ve değişir sermayelerinin dolaşımı) için gerekli olan parayı kapitalistler sınıfının kendisinin dolaşıma sokmak zorunda olduğu önermesi, kapitalistler sınıfının tümü göz önünde bulundurulduğunda, paradoks olarak görünmemenin ötesinde, tüm mekanizmanın zorunlu koşulu olarak görünür: Çünkü burada yalnızca iki sınıf vardır: yalnızca kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilen işçi sınıfı; toplumsal üretim araçlarının ve paranın tekelci mülkiyetine sahip olan kapitalistler sınıfı.³⁹

Daha fazla Marx alıntısına ihtiyaç olduğunu sanmıyorum.

Özetlemek gerekirse, el konmuş artık değerın parçaları olan kâr, faiz ve rant biçimindeki gelirler sermaye gelirleridir. *Üretim araçları üzerinde mülkiyete, üretim ve emek süreçlerinde denetim gücüne sahip olan ve sermaye gelirleriyle yaşayan sınıf kapitalist sınıfıdır.*

Sungur Savran, “kapitalist”i, “kendi sermayesiyle üretim ve/veya dolaşım alanlarında ekonomik faaliyeti örgütleyen, bu amaçla ücretli işçi çalıştıran ve süreç sonunda kâr elde ederek sermayesini genişleten kişi”, yani “sanayici kapitalist” olarak dar biçimde tanımlıyor ve şöyle diyor: “Bir üretim ilişkisi olan sermaye ile bir toplumsal sınıf olan burjuvaziyi günlük dilde özdeş kavramlar olarak kullanıyoruz.”⁴⁰

Artık kullanmamamız gerektiğini düşünüyorum. Bugünkü toplumu anlatmak için “kapitalist toplum”, “sermaye düzeni”, egemen sınıf için de “sermaye sınıfı”, ya da “kapitalist sınıf” terimlerini kullanmalıyız.

39 Karl Marx, *Kapital*, Cilt II, agy., s. 402

40 Sungur Savran, “Sınıfları Haritalamak; Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, *Marksizm ve Sınıflar*, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2014.

Böyle bir kullanımın Marksist teoriyle tutarlı olacağını göstermeye çalıştım.

Şimdi, kısaca, burjuva toplumdan kapitalist topluma, burjuvaziden kapitalist sınıfa evrimi izlemeye, kavram değişikliği önerisinin gerekçelerini ortaya koymaya çalışalım.

Bir: Burjuva toplumu on dokuzuncu yüzyılın sonlarında çözülmeye başlamış, geniş ve katmanlı burjuva sınıfsallığı kendi içinde ayrıışmıştır. Sermayenin sanayici, tüccar, rantiyer bölümleri, geniş katmanlı bir sınıf olan burjuvaziden yukarıya doğru süzülerek “orta sınıf” konumundan “egemen” ya da “üst” sınıf konumuna yükselmiş, “kapitalist sınıfı” oluşturmuşlardır. Eğitimli burjuvazi denen *bildunsbürgertum* içinde yer alan geleneksel burjuva kesimlerin sayıca önemli bölümü orta sınıf küçük burjuvaziye katılmışlardır.

İki: On sekizinci, on dokuzuncu yüzyıllarda burjuvazi bir kentli sınıflar toplamıydı. Şimdi dünya nüfusunun giderek artan bölümü kentlerde yaşıyor. Kentleşme, özellikle de egemen eğilim hâline gelmekte olan “megakentleşme”, ileriki bölümlerde işleyeceğimiz üzere, kentleri proleter-yoğun mekânlar hâline getirmiştir. Kent üretimi ve kent sınıfları yeni bir bağlama oturmuştur. Kentlilik, artık burjuvaziye ait bir durum değildir.

Üç: Yirminci yüzyılın başlarından itibaren kapitalizm artık tekeller, emperyalist kapitalizmdir. Sermaye, çok sayıda sermayeler biçiminde var olmaktadır. Sermaye birikimi, sermayenin sürekli bir eğilim olarak yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yol açıyor. Mülksüzleştirme, yalnızca küçük üreticinin, küçük burjuvazinin değil, aynı zamanda, “az sayıda kapitalistin çok sayıda kapitalisti mülksüzleştirme”dir.⁴¹ Toplumsal düzen ve egemen sınıf bu açıdan da burjuva karakterini yitirmiştir.

41 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, s. 729

Dört: Güncel kapitalizmin üç belirgin eğilimi, tekellilik, emperyalist gericilik ve sermayenin malileşmesidir. Mali sermaye, bugün küresel tekellci sermayenin bir kesimi değil, kendisidir; sentezidir. Tekellci, ulus-üstü, birleşik ve oligarşik mali sermaye çok büyük miktarda sermayeyi kontrol eden küçük bir azınlıktır. Bu oligarşik sınıfsallığın, tarih sahnesine geniş bir sınıflar koalisyonu/bloku olarak çıkan burjuvazi ile ilgisi, benzerliği kalmamıştır. Occupy Wall Street hareketinin kendisini “yüzde 99’un yüzde 1’e” karşı mücadelesi olarak tanımlaması, kapitalist sınıfın yüzde 1’den ibaret olduğu anlamına gelmemekte, ama bu küçük azınlığın kontrol ve egemenlik erkini iyi anlatmaktadır.

Beş: Marx’ın deyişiyle, kapitalizm “toplam işçi sınıfının toplam sermaye tarafından sömürüldüğü”, “tek tek her kapitalistin bu sömürüden ekonomik pay” aldığı bir sistemdir.⁴² “Toplam” ya da kolektif sermaye kavramlaştırması, doğrudan üretken olmayan sermayenin de artık değerden pay aldığını anlattığı için önemlidir. Marx, kendi deyimiyle abartılı bir varsayım üzerinden, belki de bu abartma sayesinde bugünlere düşünerek, “kendi alanında hiç değişen sermaye yani emek gücü kullanmamış bir kapitalistin, işçi sınıfının sömürülmesiyle tüm sermayesini işçi ücretlerine yatırmış bir kapitalist kadar ilgileneceğini ve tıpkı o kapitalist gibi kârını ödenmemiş artık değerden”⁴³ alacağını yazarken tam da bunu anlatıyordu.

Altı: Feodal toplum ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar burjuva toplum, yönetenlere toplumsal sorumluluk ve işlevler yükleyen belli ölçülerde *organik* toplumlardı. Kapitalist piyasa toplumu ise, Karl Polanyı’nın (1886-1964) *Büyük Dönüşüm* çalışmasında belirttiği gibi, insanın varlığının ve geleceğinin toplumsal olmayan ekonomik düzeneklere

42 Karl Marx, *Kapital*, Cilt III, agy., s. 202

43 Agy.

teslim edilmesidir. Feodalizmde ve olduğu hâliyle burjuva toplumda, kimse temel insan gereksinimleri bakımından ekonomik düzen karşısında tümüyle yalnız ve korunmasız değildi. *Kapitalizmde yalnız ve korunmasızdır*. Bu oligarşik düzen, dünya nüfusunun çok büyük çoğunluğuna insanca yaşama, çalışma, var olma şansı vermiyor; hiçbir gelecek vaat etmiyor. “Kapitalist” bu sınıfsal sivrilmeyle, toplumsal daralmanın kaynağını ve failini iyi anlatan bir terimdir.

Yedi: Bu nedenle, kapitalist üretim biçiminin egemen hâle gelmesi, ironik biçimde üretimi toplumsallaştırırken, toplumsallığın sonunu getirmiştir. Sermaye düzeni, bireyci-ekonomist bir düzen demektir. “Emeği diğer yaşam faaliyetlerinden ayırıp piyasa kurallarına boyun eğmeye zorlamak, bütün organik varoluş biçimlerini yok etmek ve onların yerine yeni bir düzen, parçalara ayrılmış, bireyci bir düzen koymak anlamına geliyordu.”⁴⁴ Tekelci kapitalist düzen, bu anlamda da burjuva toplumundan farklıdır.

Sekiz: Yukarıdaki saptama-tezin yanlış anlaşılması için ek not: Keynesçiliği ve refah devletini, kapitalizmin bu özsel karakterini değiştirmeyen, özel ve ayrık bir durum olarak değerlendirmek gerekir. İki savaş sonrasının “yaratıcı yıkım”ının yol açtığı “altın yıllar” denen dinamizm, Ekim Devrimi ile başlayan sosyalizm denemelerinin ve kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfı hareketlerinin basıncı altında gerçekleşen geçici uygulamalardır.

Dokuz: Burjuvazi, iktidara, bayrağına “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” yazarak geldi. Yasa önünde eşitlik, kariyerlerin yeteneğe ve yeterliliğe bağlanması, bireylerin dokunulamaz ve devredilemez temel hakları olduğunun kabulü, dinin, yurttaşlık hukukunun, devletin dışına çıkarılması, anayasal yönetim,

44 Karl Polonyi, *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çeviren: Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2003, s. 231

görece özgür bir basın, genel oy ve temsil, eğitim, sanat ve bilimin görece özerkliği vb. burjuva programının satırbaşlarıydı. Herkesi yasa önünde eşit sayıp, mülkiyeti eşitsiz bölüştürmek bu programın temel çelişkisi, zaafiydi. Üçlü slogan süreç içinde “özgürlük, eşitlik, mülkiyet” olarak kutsandı.

On: Emekçi sınıf ve katmanların aşağıdan gelen basıncının da katkısıyla, bu programın siyaset ve yurttaşlık hukukuyla ilgili başlıklarında yol kat edildi. İlkelerin, hakların, özgürlüklerin anayasalarda ve yasalarda yer alması bu uğurda yürütülen mücadelelere toplumsal haklılık, kazanım ve güvenceler sağladı. Bunları hiçbir biçimde küçümsememek gerekir. Ne var ki, bu hak ve kazanımlar, birincisi, kapitalizmin anayurtları (Kuzey Amerika, Avrupa) ve kısmen Japonya dışındaki topraklarda serpilmedi; ikincisi sınıflar arasındaki maddi ve sosyal eşitsizlikler nedeniyle gelişmiş kapitalist ülkeler dahil dünyanın hiçbir yerinde tüm sınıflar için eşit hak ve kazanım anlamına gelmedi. Genel oy, parlamento vb. kurumlar zamanla sınıf egemenliğine rıza ve onay üreten biçimsel araçlara dönüştüler. Fazla değil, bir yüzyıl içinde, gelişimine köstek olan aristokratik ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasıyla burjuvazinin ilerici barutu da tükenmiş oldu. Dahası, ayakları üzerinde dikildiği anda varlığına meydan okuyan proletaryayla yüz yüze gelen kapitalist sınıf, aynı anda gericileşmeye başladı.

On bir: Emperyalizm, yüz yıl önce Lenin tarafından isabetle altı çizildiği gibi, rejim biçimi ne olursa olsun her yerde *siyasi gericilik ve şiddet* kaynağıdır. Tekelci kapitalizm, özü, içeriği itibarıyla otoriter ve totaliterdir. Kapitalizm, feodal ve burjuva toplumlardan farklı olarak, toplumsal maddi üretimi ve her boyutuyla toplumsal yaşamı artık değer ve meta mübadelesi temelinde örgütlediği, günlük yaşamda bunların dışına çıkmayı olanaksız hâle getirdiği için toplumsal içerik olarak en totaliter düzendir.

On iki: Tanrısı kâr olan kapitalist aklın dine, hurafelere (boş inanlara) döndüğünü düşünmek bönlük olur. Öte yandan, kapitalistlerle emekçi sınıflar, yoksullar arasındaki gelir, yaşam geçim araçlarından yararlanma olanakları, daha iyi yaşam beklentisi vb. farkların “eşitsizlik uçurumu” düzeyine ulaşması karşısında egemenler, isyanın düzene, sisteme yönelmesini önlemek için insanları din ve bayrakla, ırkçılıkla, yabancı düşmanlığıyla birbirine düşmanlaştırma, uyuşturma yöntemlerine başvuruyorlar.

Aydınlanmacılık ve burjuva devrimleri dini bireylerin kişisel dünyasına göndermişti. Şimdi, dinin, yeniden bir ideolojik formatlama ve toplum mühendisliği aracı olarak öne çıkarılması, bir sıkışmayı, ama aynı zamanda yozlaşmayı ele veriyor.

Sınıf ve katmanlar arasındaki korkunç gelir uçurumu; insanı ve ekolojik sistemi bozan “daha çok kâr” amaçlı üretim; çılgınlık boyutlarına zorlanan tüketim; büyük adaletsizliği büyük kitlelere kabul ettirmek için gerici, ırkçı ideolojilere dönüş; bilimin araçlaştırılması; cinsiyet, etnisite, din ve ulus temelli bölünme ve çatışmaların tırmandırılması; hegemonya ve paylaşım için savaş uygarlık krizinin somut işaretleridir.

Sonuç olarak, kapitalist sınıf yalnız toplumsallıktan değil, Aydınlanmanın evrensel değerlerinden de kopmuş bir sınıftır.

İKİNCİ BÖLÜM

GÜNCEL KAPİTALİZMDE EĞİLİMLER VE SINIFLAR

GİRİŞ

“Orta sınıf”ı yükselen, geleceğin sınıfı olarak sunan yaklaşımların etkili iddialarından biri, hatta en önemlisi, proletaryanın yokluğu ya da erimekte olduğu savıdır.

Proletaryanın yapısal, niteliksel bir değişime, başkalaşıma uğradığı, egemen eğilimin, emekçilerin “burjuvallaşması”, “orta sınıflaşması” olduğu öne sürülüyor.

Kapitalist üretim ilişkileri temelden değişmediği, emek değeri yasası geçerliliğini yitirmediği sürece bu kitabın Birinci Bölüm’ünde özetlenen Marksist sınıf teorisinin temel belirleme ve tanımlarının geçerli kalacağını savunanlardanım.

Her şeyin başladığı gibi devam ettiğini, sınıflar cephesinde hiçbir yenilik, değişim olmadığını söylemek ise olanaklı değil. On dokuzuncu yüzyılın burjuvazisiyle bugünün kapitalist sınıfı aynı sınıf olmadığı gibi, proletarya da “tıpkısının aynısı” değil.

Bu bölümde “proletarya yok oluyor, orta sınıf ise büyüyor; geleceğin sınıfı artık orta sınıftır” savlarının dayanağı olarak sunulan önemli değişiklikleri, başat eğilimleri, bunların sınıf ilişkilerine ve siyasete yansımalarını çözümlemeye çalışacağız. “Orta sınıf büyüyor” saptaması, “proletarya eriyor” iddiasına yapışık olduğundan, biz de sorunu tersinden ama aynı eksende tartışacağız.

Başlarken şu dört notu kaydedelim.

Birincisi, yenilik ve değişiklik dendiğinde, gerçekleşmiş olgu ve süreçlerle, kendilerini “geleceğin sureti” olarak gösteren eğilimler arasındaki ayrım akılda tutulmalıdır. Bilimsel-teknolojik icatlarla, bunların üretime, ekonomiye uygulanması arasındaki zaman farkı kimi zaman büyük olabiliyor. Örneğin, yapay zekâ ve robot teknolojilerindeki gelişmeler, “dördüncü sanayi devrimi” sözünü haklı çıkaracak kadar önemli. Bu alandaki uygulamaların üretim ve emek süreçlerinde değişikliklere yol açması kaçınılmaz. Öte yandan, yaklaşık 30-40 yıldır, gazetelerden sanayi üretiminde tam otomasyon ve robotlaşmaya geçişin teknolojik ve maddi koşullarının oluştuğuna, hatta olgunlaştığına ilişkin haberler okuyor, bunlardan teknolojisi hazır olduğu hâlde uygulamaya geçişin yavaş olduğunu anlıyoruz.

Tam yol otomasyon ve robotlaşma uygulamalarına geçişin zamanını ve kapsamını yalnızca bilimsel-teknolojik koşullar değil, sermaye birikiminin gereksinimleri, sınıfsal-siyasal güç ilişkileri, sınıf mücadelesi belirliyor. Kapitalizm son derece dinamik bir sistem. Üretici güçleri geliştiriyor ve zenginlik yaratıyor. *Ama, kâra, birikime dayalı varoluş nedeni, kendi yarattığı bu gelişmeyi, kendini inkâr etmeden mantıksal sonuçlarına vardırmaya elverişli değil.* Kapitalist üretim biçimi, bir yandan üretici güçleri geliştirirken bir yandan da, hızlı dönüşte tepe taklak olmamak için frenliyor.

İkincisi, kapitalist gelişme o ölçüde eşitsiz ki, üretici güçlerin gelişme düzeyi, üretim ve emek ilişkileri, şu küreselleşmiş dünyanın değişik yerlerinde bile büyük farklılıklar gösteriyor. Örneğin, Kongo’da insanlar maden çıkarma işinde elleriyle, ayaklarıyla köle gibi çalıştırılıyor. Kapitalizmin anayurtlarında sanayide çalışan işçi sayısı oran ve miktar olarak azalır, hizmet emekçilerinin sayı ve oranı artarken örneğin Çin’de kendine

özgü bir sanayi devrimi yaşıyor. 1980’de ABD’de istihdamın sektörlere göre dağılımında sanayide çalışanların oranı yüzde 30,8, Çin’de yüzde 18,2 iken bu yüzdeler 2008’de ABD’de yüzde 19,9’a düşerken, Çin’de yüzde 27,2’ye yükselmiş.¹

Üçüncüsü, üretim ve emek süreçleri, siyasal gelişmelerden, sınıf mücadelesinden, sermaye grupları arasındaki rekabetten, kapitalist devletler arasındaki jeopolitik ilişki ve mücadelelerden, savaşlardan bağımsız değil. Örneğin, genel olarak “neo-liberal” sermaye saldırısıyla Sovyetler Birliği’nin çözülmesi arasında nedensellik ilişkisi var.

Dördüncüsü, hep yinelediğimiz gibi, sınıfların üretim-mülkiyet ilişkileri içindeki yerleri, emeğin toplumsal örgütlenmesindeki rolleri üzerinden belirlenen yapısal konumları ile ideolojik siyasal bağlanma ve tutumları arasında özdeşlik, tutarlılık zorunluluğu yok.

*
* *
*

Marx, teknolojinin, “insanın doğa ile arasındaki aktif ilişki tarzını, insan yaşamının dolaysız üretim sürecini ve dolayısıyla da aynı zamanda onun toplumsal yaşam ilişkilerini ve bunlardan kaynaklanan zihinsel tasarımlarını açığa çıkardığını” yazmıştı.² Yaşamakta olan tam da budur!

Mikro-elektronik, makine ve yazılım olarak bilgisayarlar, başta internet olmak üzere iletişim-enformasyon araçları sayesinde, opto-elektronik, nano-teknoloji, biyo-teknoloji, gen mühendisliği, yapay zekâ vb. alanlarında önemli ilerlemeler kaydedildi. Bu araç ve teknolojilerin toplumsal üretime, toplumsal ilişkilere daha şimdiden getirdikleri birçok değişiklik, yenilik var.

1 ILO verileri, KILM 2009, Aktaran: Haluk Yurtsever, *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, agy., s. 230

2 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 358’deki 95 nolu dipnot.

Sermaye, kârını en yüksek düzeye çıkaracak biçimde hareket eder ve dönemlere, koşullara bağlı olarak bu hedefi gerçekleştirmesine en uygun sermaye birikim modeline yönelir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kapitalizmin anayurtlarındaki kitle tüketimine dayalı sermaye birikimi, üretim ve emek süreçlerine önemli değişiklikler getirdi. Taylorcu işbölümü ve iş örgütlenmesine, seri ve standart üretime, yaygın tüketime, yüksek istihdama, büyük ölçekli sanayi işletmelerine dayanan bu birikim modeli, Amerika'daki Ford otomobil şirketine göndermeyle "Fordizm" olarak adlandırıldı.

İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım, savaşta sabit sermayenin büyük bölümünün yok edilmesi, bilimsel teknik ilerlemeler, kapitalizmin krizlerinin üstesinden gelme yöntemi olarak kamu yatırımlarına ağırlık veren Keynesçi uygulamalar ve reel sosyalist ülkelerin kapitalizm üzerindeki basıncı bu yeni birikim modelini olanaklı, aynı zamanda gerekli kılan koşullardı. Bu koşulların bileşke sonucu olarak bu dönemde, kapitalizmin anayurtlarında işçi ücretleri arttı; efektif talep güçlendi; kamu hizmetleri, sosyal güvenlik uygulamalarıyla işçi sınıfının "sosyal ücretleri" yükseldi. Pazar genişledi. Fordizmi, kısaca, "ücretin alım gücündeki artışları üretkenlikte ortaya çıkan artışlara bağlayan ve bu bağı bir toplumsal konsensüs temelinde kurumsallaştıran birikim modeli"³ olarak tanımlayabiliriz.

Bu birikim modeli 1970'li yılların başında arıza vermeye, üretkenlik artış hızı ve ona endeksli ortalama kâr oranları düşmeye başladı. Üretkenlikle ücretli işçinin satın alma gücünün birbirine bağlı olduğu modelde düşüşü önlemenin biricik yolu ücretin satın alma gücü başta olmak üzere emeğe, emek ka-

3 Coşkun Adalı, *Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, Haziran 1997, s. 45

zanımlarına saldırmaktı. Bunu yaptılar. Böylece, sermayenin emeğe büyük, neoliberal saldırısı başladı. Fordizmin bunalımı, yalnız kapitalist anayurtları değil, tüm dünyayı derinden etkiledi. İthal ikamesine dayalı sermaye birikim strateji ve uygulamaları dünya çapında tasfiye edildi. Bu yönelişin ve Sovyetler Birliği'nin ortadan kalkmasının sonucu olarak, “üçüncü dünyacılık”, kalkınmacılık, bağlantısızlık akım ve hareketleri de inişe geçtiler.

1970’li yıllara dek işleyen sermaye birikim modelinin krize girerek tıkanması, Taylorizmle başlayıp Fordizmle süren üretim ve emek örgütlenmesi modelinin sonunu getirdi. Kuşkusuz, bir anda, dünyanın her yerinde birden eski üretim ve iş örgütlenmesi terk edilip yenisine geçilmedi. Üretim ve iş örgütlenmeleri bugün bile dünyanın her yerinde türdeş değildir. Kimi sektörlerde ve dünyanın değişik bölgelerinde, Fordizm, akar-bant üretimi sürerken, bir yandan da birçok yerde teknoloji-düşük, emek-yoğun üretim etkinlikleri varlıklarını korumaktadır. Biz genel ve başat eğilimin altını çiziyoruz.

*
* *

Fordizm sonrası sermaye birikim modeli, “esnek üretim”, “yoğun sömürü”, “el koyma yoluyla birikim”, “kamu hizmetlerinin metalaştırılması” ve “taşeronlaştırma” yöntemleriyle yaşama geçirildi.

Taşeronlaştırma, sendikasılaştırma, işsizlik, istihdamda geçicilik ve güvencesizlik, yoğun emek sürecinin yarattığı yeni sağlık sorunları, ücretlerde ve toplumsal haklarda gerileme, esnek üretim örgütlenmesinin proletarya kitlelerini doğrudan ilgilendiren sonuçlarıdır.

Esnek üretim, geleneksel çalışma zaman dilim ve sürelerinin ortadan kalktığı, bugün çalışan kişinin gelecekte istihdam

edilmesi yönünde hiç kimseye hiçbir sorumluluk yüklenmediği, “işyeri” kavramının belirsizleştiği ve işçi sınıfının uzun mücadeleler sonunda kazandığı asgari ücret, hafta sonu tatili, fazla mesai ücreti, 8 saatlik iş günü ve benzeri kazanımlarının yitirildiği bir rejim demektir.

Esnek üretimin kapitaliste sağladığı avantajlar şöyle sıralanabilir: Sipariş üzerine üretim (*just in time*) ile metanın elde kalma riskini azaltan operasyonel etkinlik, sürekli olarak yeni ürün geliştirme, aynı anda çok çeşitte meta üretme olanağı, üretim zincirinin tüm aşamalarında kalite kontrolü, çekirdek firma-tedarikçi firma ilişkilerinin her yeni duruma uyum sağlayacak biçimde düzenlenmesi vb.

*
* *

Sermaye birikimi asla salt ekonomik değil, aynı zamanda siyasal bir süreçtir. Fordizmin krizi ile kapitalizmin yapısal krizi aynı madalyonun iki yüzüdür. Bir sermaye birikim rejiminden başkasına geçiş genellikle sancılı ve kaotik süreçlere yol açmakta, böyle dönemlerde kriz daha ağır yaşanmaktadır. Böyle bir sistemik kaos döneminin içindeyiz.

2008 krizi, çok kez sunulduğu gibi, kapitalizmin sıkça yinelenen mali krizlerinden biri değil, en zayıf halkadan, finanstan patlayan yapısal bir krizdir.

Kapitalizmin “olağan” diyebileceğimiz periyodik krizleriyle, aşırı biriken sermayenin büyük ölçüde atıl kaldığı, üretim ve yeniden üretimin kesintiye uğradığı, sistemin temel düzeneklerinde, işleyişlerinde, kurumlarında temelli değişikliklere başvurmada sürdürülemez hâle geldiği daha seyrek, ama daha derin, daha uzun süreli krizler arasında ayrım yapmak gerekiyor. İktisat yazınında “depresyon” da denen bu tür iki büyük kriz 1873-1896, 1929-1945 yılları arasında yaşandı.

2008’de patlayan kriz 1970’lerden bu yana kendisini canlılık ve durgunluk “çevrimleri” biçiminde gösteren bir krizler zincirinin tepe noktasıdır.

2008 krizi ile dünya ekonomisi üçüncü kez depresyona girdi. Bu depresyonun üç “yeniliği” var. Birincisi, dünya pazarının genişlemesine büyümesinin sınırlarına gelinmiş, “fethedilecek” pek az yer kalmıştır. İkincisi, pazarın derinlemesine büyümesi metaldaki değer yitirme hızının doğurduğu kâr kaybını telafi edememekte, çember daralmaktadır. Üçüncüsü, küresel sermayenin, 1929 buhranında olduğu gibi, Keynesçi yöntemlerle krizi öteleme tercihi ve bunu zorlayan koşullar yoktur.

Bu bölümde yazılanların iyi anlaşılması için, Birinci Bölüm’de Marx’tan aktardığımız, “insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin bütünü” biçimindeki emek gücü tanımını akılda tutmak gerekiyor.

PROLETARYA ERİYOR, ORTA SINIF BÜYÜYOR MU?

1. Üretim ve hizmette canlı emek oranı düşüyor: Emek-değer yasasının sonu mu?

Yeni teknolojilerin üretime girmesinin en önemli sonuçlarından biri, metadaki canlı emek oranının düşmesidir. Yüzlerce kişinin yaptığı işi bir makinenin, robotun yapması olanaklı hâle geliyor. Yapay zekâ alanındaki gelişmelerle birlikte akıllı robotların canlı emeği yerinden edeceğinden, hatta insan uygarlığının sonunu getireceğinden artık yalnızca hayal gücü geniş gelecekçiler (fütüristler) değil, akli başında bilimciler de söz ediyor.

2014'te dünyada 229.261 sanayi robotu satıldı. Otomotiv ve elektrik-elektronik sektörleri başı çekiyor. Bu robotların dörtte biri Çin'de üretildi. 2005 ile 2008 arasında yıllık ortalama robot satışı 115 bindi. 2015'te yıllık üretim 264 bini buldu. 2018'de 1 milyon 300 bin yeni sanayi robotu dünyanın çeşitli yerlerindeki fabrikalarda çalışıyor olacak. 2014 ile 2018 arasında dünya robot stokunun 1 milyon 480 binden 2 milyon 327 bin adete çıkacağı tahmin ediliyor.¹

1 <http://www.ifr.org/industrial-robots/statistics/> 4 Haziran 2016

İnsanların ve dolayısıyla üretimde sınıfların yerini makineler mi alıyor, zaman, emeğin, emek-değerin ölçüsü olmaktan mı çıkıyor, değer yasasının sonuna mı geldik?

Yanıtın teorik altyapısı için *Grundrisse*'ten, "burjuva üretiminin temeli (değer ölçüsü) ile gelişimi arasındaki çelişki" başlığı altında yazılan şu dahice pasajları okuyalım:

Canlı emeğin nesnelleşmiş emekle mübadelesi, yani toplumsal emeğin sermaye-ücretli emek antitezi biçiminde vazedilmesi, değer ilişkisinin ve değere dayalı üretimin nihai aşamasıdır... Emek üretim sürecinin içsel bir ögesinden çok, üretim sürecinin denetçisi ve düzenleyicisi konumunu almaya başlar... İşçi üretim sürecinin başlıca faktörü olacak yerde, sürecin kenarında duran bir bakıcı hâline gelir. Bu dönüştürme sürecinin ve zenginliğin büyük temel taşı, ne işçinin harcadığı direkt insan emegidir, ne de emeğin süresi; temel, insanın toplumsal bir varlık olarak kendi *genel üretici gücünü* (italik benim -HY) doğa bilgisini ve doğa üzerindeki egemenliğini kendi malı hâline getirmesidir -tek kelimeyle, toplumsal bireyin gelişmesi... Dolaysız biçimiyle emek zenginliğin ana kaynağı olmaktan çıkınca, emek süresi zenginliğin ve dolayısıyla mübadele değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır... Bununla mübadele değerine dayalı olan üretim çöker ve dolaysız maddi üretim süreci sefalet ve antitez biçimlerinden kendini kurtarır.²

Bu önemli alıntının ve Marx'ın bu satırları yazdığından bu yana olan gelişmelerin ışığında, şu saptamaları yapabiliriz:

Üretici güçlerin kapitalizm altında gelişebileceği bir en son sınır, "nihai aşama" vardır. Bilim ve teknolojinin üretime uygulanma derecesine bağlı olarak, emek fiili zenginlik üretiminin temel kaynağı olmaktan çıkmakta, zenginlik üretimi bilim ve bilgiye daha çok bağımlı olmakta, ama süreç kapitalist üretim biçimi içinde mantıksal sonuçlarına, canlı emeğin tümüyle yok edilmesine varamamaktadır. Emek süresi ile ürünü ara-

2 Karl Marx, *Grundrisse Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, Ankara, Ekim 1979, s. 651-653

sında müthiş bir orantısızlık, soyut emek ile denetlediği üretim sürecinin gücü arasında niteliksel dengesizlik vardır. Bu dengesizliği ortadan kaldıracak olan şey “toplumsal birey”in gelişmesidir. Toplumsal bireyin gelişmesi, insanın *genel üretici gücüne* egemen olması demektir. Bu olmadan, emeğin, emek zamanının değerin ölçüsü olma gerçekliği değişmez.

Peki, genel üretici güç nedir? Genel üretici gücü, insanlığın biriktirdiği bilgi, enformasyon ve teknolojinin yarattığı *kapasite* olarak, yani içerebileceği, emebileceği, yol verebileceği olanaklar oylumu olarak anlayabiliriz. Genel üretici güç, şimdi var olandan fazlasını, ötesini de olanaklı kılma gücüdür.

Konuya dönelim.

Artık değerin tek kaynağı canlı emektir. Canlı emek sömürsü bittiği anda kapitalizm de sona erer.

Süreç, mübadele değerine dayanan üretimi çökme noktasına getiriyor, ama kendiliğinden çökmesi sonucunu doğurmuyor. Bu üretim biçiminden kurtuluş, ancak insanlığın büyük bölümünü mülksüzleştirip yoksunlaştıranların üretim araçları sahipliğinin, bilgi ve enformasyonu denetleme tekelinin sona erdirilmesiyle, toplumsal devrimle, bir başka üretim biçimine geçişle olanaklıdır.

Bu temel çelişki ya da açmaza güncel kapitalizmin tersinden ürettiği sonuç, emek gücünün çok büyük bir bölümünü üretimin dışına sürerken, *daha az canlı emeği daha çok, daha yoğun* sömürmektir. En çarpıcı kanıt, küresel sermayenin, işçi sınıfının tarihsel kazanımı olan daha kısa çalışma hakkının belki tarihte ilk kez geri alınması için saldırıya geçmesidir. Çok değil, 20-25 yıl önce Avrupa’da “35 saatlik çalışma haftası” mücadelesi gündemdeydi ve az ya da çok her yerde iş saatleri düşüyordu. Şimdi, bu satırların yazıldığı sırada, 2016 yazında Fransa’da işçiler yeniden 8 saatlik iş günü için mücadele ediyorlar.

Konumuz açısından kaydedilmesi gereken, üretim ve hiz-

mette canlı emek oranının azalması eğiliminin sınıf ilişkilerinin ve kapitalist üretim biçiminin geleceği açısından büyük önem taşıdığıdır. Buradaki konumuz değil ama, bu öyle kritik bir çelişki durumuna gelmiştir ki, şimdi kapitalizm bir biçimde aşılmazsa bu çelişkinin kapitalizm içinde nasıl çözüleceğine ilişkin olarak Marx'tan alıntılarla tezler geliştiriliyor.³

Dolayısıyla bu sorun, sınıfların durumunun, sınıfsal ilişkilerin ötesinde kapitalizmin kaderiyle ilgili bir sorundur.

Bunu böylece kaydettikten sonra günümüz süreçlerinin sınıf yapı ve dokuları, orta sınıf teorileri üzerindeki etkilerini incelemeye devam edebiliriz.

2. Emek gücü içinde hizmet emeği oranı yükseliyor: İşçi sınıfı eriyor mu?

Hizmet sektörünün, sanayi aleyhine büyümesi, işçi sınıfının eridiğinin, orta sınıfın büyüdüğünün en güçlü kanıtı olarak ileri sürülüyor.

Burada, en başta bir yöntem hatası var. Sınıflar, sektörlerle göre sınıflandırılmazlar.

İkincisi, çoğu kez algılandığı gibi, sanayiden hizmete kayış, dünya ekonomisinin sanayisizleşmesi, maddesizleşmesi anlamına gelmiyor; maddi üretim, artık değer üretimi artarak devam ediyor.

Öyleyse, hizmetteki büyüme neyi anlatıyor?

Tek sözcükle, hizmetin, hizmet emek gücünün giderek daha büyük ölçeklerde metalaştırıldığını anlatıyor.

Hizmet, Marx'ın deyişiyle “şey” değil, “yararlı faaliyet”tir, emeğin özel kullanım değeridir.⁴ Hizmet, tüketilebilir bir meta olarak pazara çıktığı anda, kullanım değerine ek ola-

3 Paul Mason'un *The Guardian*'da yayımlanan “The end of capitalism has begun” makalesi bunlardan biridir. https://www.theguardian.com/books/2015/jul/17/postcapitalism-end-of-capitalism-begun?CMP=share_btn_link

4 Karl Marx, “Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları”, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 808

rak değişim değeri, dolayısıyla meta özelliği kazanmaktadır. “Hizmet”in bir sektör olarak büyümesi kapitalist ilişkilerin ev içi hizmet başta olmak üzere geleneksel ve yeni kullanım alanlarını alınır satılır, üzerinden kâr yapılır etkinlikler hâline dönüştürmesinin sonucudur.

Ayrıntılarına girmeden kaydedelim, istatistiklerde “hizmet” başlığında toplananların çok önemli bir bölümü, bal gibi maddi üretimdir. İstatistiklerde tarım, madencilik, inşaat ve imalat sektörleri dışındaki tüm ekonomik faaliyetler “hizmet” sayılıyor. Oysa, yakından bakıldığında “hizmet” sektörü içinde sayılan birçok faaliyetin maddi üretim içinde yer aldığı görülüyor.

Sonra, “hizmet” genel başlığı altında toplanan etkinlikleri kendi içinde alt başlıklara ayırmak gerekir. Üretkenliğin, verimliliğin artmasına destek sunan *üretim hizmetleri*; sağlık, eğitim başta olmak üzere *toplumsal hizmetler*; taşıma, depolama işlerini ve toptan-parakende ticareti içine alan *dağıtım hizmetleri*; nihayet yeme-içme, giyim-kuşam, eğlence, dinlence sunan *kişisel hizmetler* ve “*enformasyonel*” hizmetler birçok bakımdan farklı özellikler gösterirler.

Hizmet emekçilerinin orta sınıftan sayılmasının en önemli kanıtlarından biri olarak hizmette çalışanların genelde üretken olmayan emekçi olduğu savı öne sürülüyor. Bu konuyu Birinci Bölüm’de tartışmıştık. Oradaki yaklaşımı hizmet tartışmasına uyguladığımızda şu söylenebilir: Tüketicinin geliriyle ödenen hizmet emeği üretken olmayan emektir. Kapitalistin artık değer yaratmak amacıyla satın aldığı hizmet emeği üretken emektir. O hâlde hizmet emeğinin bir bölümü üretken, bir bölümü üretken olmayan emektir.

Hizmet emekçilerinin hepsi üretim ve hizmette aynı işlev ve rolleri üstlenmezler. Eğitim, sağlık, sanat, bilim, yayıncılık, eğlence, temizlik, ulaşım, depolama, posta gibi alanlarda kapitalistin ücretli işçisi olanlar hem işçi, hem de üretken işçi

konumundadırlar. Üretken olmayan hizmet emekçileri de işçi sınıfının parçasıdır. İşçinin emek gücünü satın alan kapitalistin bir tek ölçüsü vardır: O işçinin artık değer üretmesini sağlamak! Sınıfsal ayrım noktası, emekçinin hangi fiilleri, hangi araç gereçlerle yaptığı değil, artık değer üretip üretmediğidir. Bu da bireysel emeğin değil kolektif emeğin durumuna bakılarak belirlenebilir.

Burada, bir parantez açıp, beyaz yakalılığın, dolayısıyla orta sınıf üyeliğinin önemli bir kaynağı olarak öne çıkarılan büro hizmetleri üzerinde kısaca duralım.⁵

Yirminci yüzyıl boyunca büro işi emeği kitleselleşti; niteliksizleşti; kadın emeğinin ağır bastığı bir “sektör” karakteri kazandı.

Günümüzde ise, geleneksel büronun birçok temel özelliğiyle değişmekte ve küçülmekte olduğunu görüyoruz. Geleneksel büro etkinlikleri olan haberleşme-yazışma, kayıt, tutanak, arşivleme, rapor, muhasebe, banka vb. işlemlerinin bilgisayarlarda toplanması, iletişimin internet üzerinden yapılması büronun küçülmesine, büro çalışanlarının sayısının azalmasına, nitelikli emek oranının ise yükselmesine yol açıyor. Yeni enformasyon ve telekomünikasyon olanakları büroyu bir işlem ve operasyon merkezi ve mekânı olmaktan uzaklaştırıyor. Bir yandan bilgi işlemci, telefon ve çağrı operatörü türünden emekçilerin sayısı artarken, büro işi tam zamanlı ve bir merkez mekâna bağlı olmaktan çıkıyor, yarım gün, “çağrıya göre”, evden ve uzaktan (*tele-work*) istihdam biçimleri çoğalıyor.

Büro çalışanları arasındaki en belirgin sınıfsal eğilim, kapitalistleşme ve proleterleşme anlamında iki uca doğru kutuplaşmadır. Bu süreç, “beyaz yakalılar” konusundaki sis perdesini önemli ölçüde dağıtmıştır.

Sonuç olarak, hizmette çalışanların tümünü aynı sınıftan

5 Haluk Yurtsever, *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, agy., s.118-126

saymak saçmadır. Hizmet sektörünün içinde de üç sınıf vardır: Orta ve büyük işletme sahibi kapitalistler; küçük dükkân-kafe sahipleri, bakkallar, berberler, kuaförler, beyaz eşya bayileri vb. yani emeğini sömüren “orta sınıf” küçük burjuvalar ve ana yığını oluşturan proleterler.

Hangi kategorileştirme ve kavramlaştırmayla olursa olsun, hizmet emeğini toptan orta sınıf çuvalına doldurmak büyük bir aldatmacadır.

Kaldı ki, bir eğilim olarak toplumsal proletaryanın giderek daha büyük oranının hizmet sektörüne kaymış olması sanayi proletaryasının sınıf mücadelesindeki yerini ve önemini azaltmamıştır. Türkiye’de 2015 Mayıs’ındaki Bursa merkezli “metal fırtına” eylemliliği, 2016 Haziran’ında Fransa’da başını sanayi sektöründe örgütlü sendikanın (CGT) çektiği işçi hareketi bu saptamanın somut ve canlı iki örneğidir. Sanayi proletaryasındaki durgunluk yapısal bir sorundan çok siyasal güç ilişkilerinden, bilinç ve örgütlülük zaaflarından kaynaklanan bir durumdur.

Sanayi kesimindeki işçilerin gelişmiş kapitalist ülkelerde sayıca gerilemesi ve evrensel ölçekte de gerilemeye devam edeceği öngörüsü maddi üretimin *toplumsal ağırlığını, önemini* azaltmıyor. Tersine, eskiye göre daha az sayıda işçinin daha fazla sayıda insanın temel maddi gereksinimlerini karşılıyor olması, onların kapitalist toplumdaki *stratejik konumlarını* güçlendiriyor. Aç ve açıkta olan bir insan kendisine sunulacak hizmettense, hiç kuşkusuz, öncelikle temel gereksinimlerini gidermeyi seçecektir. Bu nedenle sermaye yönünden ikisi de özdeş olmakla birlikte maddi üretim sürecinde yaratılan artık değer *birincil*, hizmet sektöründe yaratılansa onun türevi, bu yüzden de *ikincildir*.⁶

6 A. Can, “İşçi Sınıfı Ya Devrimcidir! Ya da Hiçbir Şey!”, http://emarvakfi.org/isci_sinifi_ya_devrimcidir_yada_hicbirsey.pdf, Eylül-Ekim 2011, s. 12.

3. Toplumsal olarak gerekli emek zamanı azalıyor: Yeni bir sınıf mı doğuyor?

Otomatikleşme-robotlaşma, bilgisayarlaşma ve internetleşme sayesinde toplumsal olarak gerekli emek zamanı kısalıyor, birim zamanda daha fazla emek kütesinin yoğunlaştırılması nedeniyle artık değerin yaratıldığı zaman, iş günü aynı kaldığında bile görece uzamış oluyor. Emek üretkenliğindeki artış, giderek daha büyük ölçeklerde işsizliğe, geçici, güvencesiz emek gücüne daha büyük oranlarda başvurulmasına yol açıyor. İşsizlik ve güvencesizlik, güncel kapitalizmin, sınıf konum ve ilişkilerini doğrudan etkileyen iki sonucudur. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) dünya çapında işsizler kitlesinin, geçinmek için tümüyle ücretli emeğe bağımlı 1,4 milyar işçiden daha büyük olduğunu tahmin ediyor.⁷

Soru şudur: İngilizcesi *precariat*, Türkçesi “prekarya” olan güvencesizler, proletaryadan ayrı, bağımsız bir sınıf mıdır? Bu soruya, olumlu yanıt verenler, güvencesizleri “orta sınıf”, “sınıf-altı” ya da “alt işçi sınıfı” olarak tanımlayanlar var.

Bu terim 2001’de Cenova’daki G8 zirvelerinde gerçekleşen protestolarda ortaya çıktı. Proletarya ve istikrarsız, iğreti (*precarious*) sözcüklerinin birleştirilmesinden oluşturulmuştu. Prekarya kavramını ortaya atanların bir bölümü, bu “yeni sınıf”ın proletaryanın parçası olmadığını öne sürüyorlar. Onlara göre, geçici ve yarı zamanlı işçiler, taşeron emekçiler, çağrı merkezi çalışanları, stajyerler vb. işçi sınıfından değildir; çünkü, proletarya istikrarlı, sabit saatli, belirli yükselme seçenekleri olan, sendikalaşabilen bir sınıftır. “Prekarya”yı böyle yanlış ve tuhaf bir proletarya tanımının üzerine oturtuyorlar.

7 Bryan D. Palmer, “Sınıfı Yeniden Düşünmek: Proleterleşme Olarak Güvencesizlik” makalesi, *Socialist Register* 2014 21. *Yüzyılda Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi*, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2015, s. 55

Proleterleşmeyi tanımlayan, sömürü ile baskıyı birbirine bağlayan ilmik mülksüzlüktür. Güvencesizlik bu ilişkinin türevidir; kapitalist üretim biçimindeki yoksullaştırma ve yedek işçi ordusu yaratma süreçlerinin sonucudur. Emeğin güvencesizliğini yeni bir şey olarak sunmak, buradan yeni bir sınıf türetmek tarih dışı bir yaklaşımdır.

Kapitalizmin derinleşen krizine ve Fordizm sonrası “esnek üretim” tekniklerine bağlı olarak işsiz ve güvencesiz işçiler kitlesinin 1945 sonrası “altın yıllara” oranla olağanüstü ölçülerde arttığı doğrudur. Ancak bu, kapitalist üretim ve sınıf ilişkileri açısından nitelikçe yeni bir durum değildi. İşçi sınıfının bir bölümünü işsizliğe, görece artık nüfus yığınaına göndermek kapitalizmin yapısal bir eğilimidir. Güvencesizlik de öyle. Kitlesele seri üretime, kitlesele tüketime, yüksek ve görece istikrarlı istihdama dayalı 30-40 yıllık Fordist dönem dışında proleter kitleler için “güvenceli iş” hiçbir zaman olmamıştır.

Marx’ın, “Proletaryanın mutlak büyüklüğü ve emeğinin üretici gücü ne kadar büyük olursa yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur.”⁸ öngörüsü doğrulanıyor.

İster prekarya, ister lümpen-proletarya, ister kent ve kır yoksulları, ister enformel sektör, ister işsizler ordusu diyelim, toplumsal proletaryanın bu en yoksul, mülksüz, eğitimsiz, geleceksiz, güvencesiz kesimlerinin varlığı kapitalizmin yeni ve anormal bir durumu değil, söz yerindeyse “doğal” durumudur. Yoksul, yoksun, geleceksiz nüfus, kapitalizmin sürekli olarak ürettiği bir tortudur.

Bu gerçeğin çok önceden var olduğunu ve yazıldığını göstermek için bir kez daha Marx’a başvuruyoruz:

Sefalet, faal sanayi ordusunun hastanesi ve yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Görece artık nüfus üretimi sefalet üretimini içe-

8 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 622

rir; bu nüfusun varlığı ne kadar zorunlu ise onun da varlığı o kadar zorunludur; sefalet, görelî artık nüfusla bir arada, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir varlık koşulunu oluşturur.⁹

David Harvey'in "el koyma yoluyla ilkel birikim", Metin Özuğurlu'nun "ilkel birikimin genişletilmiş ikinci bağlamı" dediği mülksüzleştirme yönelişi küresel kapitalizmin bugünkü evresinde dünya nüfusunun giderek artan bir bölümünü yoksulluğa ve yoksunluğa iten en önemli düzeneklerden biridir. Harvey, ilkel birikim yöntemlerinin, aynı anlama gelmek üzere mülksüzleştirmenin kapitalizmin doğuş, başlangıç dönemiyle sınırlı kalmadığını, değişik biçimlerde hep var olduğunu savunuyor. El koyarak birikimi temel işleviyle çok yalın biçimde tanımlıyor: "El koyarak birikimin işlevi, bir dizi varlığı (işgücü de dahil olmak üzere) düşük (hatta bazı durumlarda sıfır) maliyetle sermaye birikiminin hizmetine sokmaktır."¹⁰ Kredi sistemi ve mali sermaye, talan ve dolandırıcılığın başlıca araçları hâline gelmiştir. Özelleştirme, emeklilik fonları başta olmak üzere her türlü varlığın mali sermayenin denetimine geçmesi, değerli doğal kaynaklara, bilgi stoklarına, insan genetiğine, emeğin kazanılmış her türlü toplumsal hakkına el konulması yeniden ilkel birikimin yeni düzenekleridir.

İlkel sermaye birikimini, "kısaca, doğrudan üreticilerin proletaryaya ve onlara ait emek araçlarının da sermayeye dönüştürülmesi süreci olarak" tanımlayan Metin Özuğurlu'nun tanımı ve değerlendirmesi daha da çarpıcıdır.¹¹ Özuğurlu, ilkel birikimin genişletilmiş ikinci bağlamının "insanların ücret sistemi dışındaki alternatif geçinme stratejilerinden uzak

9 Agy.

10 David Harvey, *Yeni Emperyalizm*, Çeviren: Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul, Kasım 2004, 124

11 Metin Özuğurlu, *Anadolu'da Küresel fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınlar, İstanbul, Ocak 2005, s. 64-66

tutulmalarını” da içerdığını, doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi ve emeğin özgürleşmesiyle yetinmeyip, *kişinin meta dışı geçim alanlarını, yeteneklerini, niteliklerini kuşattığını, kısaca emeğin yeniden üretimi koşullarını da metalaştırdığını*, kuralsızlaştırma, özelleştirme, serbestleştirme, esnekleştirme gibi stratejilerin bir sürekli ilkel birikim stratejisi olduğunu belirtiyor.¹²

Taşeronlaştırma, neoliberal uygulamaların özelleştirmeye paralel giden yöntemlerinden biridir. Kimi yazarların öne sürdüğü gibi, kayıt dışı/merdiven altı ekonomide değil, kapitalistlerin tüm kapitalist işletme ve sektörlerde manifaktürün tozlu raflarından indirip yeniden uygulamaya soktukları bir yol ve yöntemdir. Taşeronlaşma, kapitaliste işçiyi daha uzun süre, daha yoğun, daha ucuza çalıştırma, bu yolla artık değerin kaynağı olan artık emek zamanını çoğaltma olanağı sağlamakta, aynı mal ve hizmet üretiminin daha az işçiyle gerçekleştirilmesine yaramakta, ayrıca işçi sınıfını her düzeyde bölmektedir. Taşeronlaştırma, nitelikli emeğin, örneğin yazılım programcılarının ücretlerini düşürmenin de kaldırıcı olarak kullanılmaktadır.

Güvencesiz çalıştırma ve taşeronlaştırma kapitalizmin en geliştiği ülkelerde de yıllardır uygulanan bir yöntemdir. Avrupa Birliği ülkelerinde özel işyeri sözleşmeleri, kısa süreli sözleşmeler, iş bulma şirketleri tarafından kiralama uygulamaları yaygındır. Rusya’da yabancı şirketlerin yaklaşık yüzde 75’i, Rus şirketlerinin ise yüzde 35-50’si taşeron işçi kullanıyor. Hindistan’da özel sektördeki işçilerin yüzde 30’u, imalatçıların yüzde 50’si taşeron işçidir. İspanya’da geçici işçilik toplam istihdamın yüzde 30,9’unu oluşturuyor.¹³ ABD’de 2013’te nüfusun yüzde 32’si yoksulluk sınırının altında yaşı-

¹² Agy., s. 66-67

¹³ www.industriall-union.org

yor. Almanya’da 40 milyon çalışan nüfus içinde 14 milyonu ya tümüyle sigortasız ya da sınırlı sigortalıdır.¹⁴

Türkiye’de de durum farklı değil. Çalışanların yüzde 36,7’si kayıt dışı.

Otomasyon ve taşeronlaştırma ile birlikte internet üzerinden e-ticaret ve alıcıyamüşteriye iş yükleme (*self-sourcing*) de işsizliği artırıyor. E-ticaret, e-bankacılık vb. bu alanlarda çalışanları büyük sayılarla işlerinden etmektedir. Süpermarketlerde, lokantalarda, alma, taşıma, paketleme, hatta giderek ödeme işlerinin müşteriye yüklenmesi de işsizliğin kaynaklarından birini oluşturuyor.

Türkiye’de AKP’nin aileleri çok çocuk yapmaya özendiren İslamcı faşizan siyasetinin temelinde, kadın emeğini yedeklemek, güvencesizleştirmek vardır. Ebru Pektaş, bu ilişkiyi güzel özetledi:

AKP politikaları, nüfusu ‘demografik bir avantaj’ olarak, büyük bir yedek iş gücü ordusu ve ucuz emek deposu olarak görmeyi mümkün kılan neoliberal politikalarla oldukça uyumludur. Burada kadının çok çocuk doğurması istihdamdan düşmeye değil, modüler, güvencesiz istihdam biçimlerinin yerleşikleşmesine kapı aralamaktadır. Kısacası AKP’nin gericiliği, ataerki militanlığı ile sermaye düzeninin arzuları arasında herhangi bir çelişki yoktur.¹⁵

Buraya kadar söylenenlerin özet sonucu, bugün toplumsal proletarya içindeki işsiz, güvencesiz, tümüyle mülksüz, yoksul kesimlerinin büyüdüğü gerçeğidir. Toplumsal proletarya içinde “güvencesizler” olarak nitelenebilecek bir kesim vardır. Güvencesizler, ayrı bir sınıf, hele de orta sınıf değildir.

14 Selim Ergunalp, agy., s.151

15 <http://ilerihaber.org/icerik/kadinlarin-rahminden-mill-i-erojen-bolgele-re-sarayin-bekasi-55355.html> 7 Mayıs 2016

4. Kafa emeği oranı yükseliyor: Proletarya orta sınıflaşıyor mu?

Üretken emek-üretken olmayan emek, sanayi emeği-hizmet emeği, kafa emeği-kol emeği, maddi emek-maddi olmayan emek vb. ayrımları üzerine inşa edilen sınıf belirlemeleri son derece sorunludur.

Orta sınıf teorisyenleri, bu ayrımların kimi zaman birini, kimi zaman ötekini, kimi zaman da hepsini birden öne sürerek tezlerini kanıtlamaya çalışıyorlar. “Beyaz yakalı”, “hizmetli” ya da “kafa emekçisi” olmayı orta sınıfın ayırıcı özellikleri olarak birleştiriyorlar. Yöneticiler sınıfı (*managerial class*) ve teknok-rasi kavramlarını da esas olarak kafa emeği-kol emeği ayrımları üzerine temellendiriyorlar.

Kol işçisini “mavi yakalı”, kafa işçisini “beyaz yakalı” olarak, kol işçisini üretken emek, kafa emekçisini üretken olmayan emek olarak niteliyor, kol işçisini sanayide çalışan işçiyle, kafa işçisini hizmet kesiminde çalışan işçiyle özdeşleştiriyorlar.

Bu toptancı kategorileştirme ve özdeşleştirmeler yanlış ve tutarsızdır.

Kafa emeği-kol emeği ayrımı hepsinden daha sorunludur. Çünkü, üretimde kol emeği oranı ağır basan en “düz” işçi bile kafa emeği tüketir; en mekanik hareketleri bile düşünerek yapar. Yabancılaşma düzeyi ne olursa olsun, yaptığı işle, ürettiği mal ve hizmetle ilgili görüşü, düşüncesi vardır. Japon tarzı takım çalışmasından zengin örneklerini bildiğimiz gibi, bu işçilerin yeni üretim ve yönetim yöntemleri geliştirmeye katkıları da olur. Kol işçilerinin bilgilerini, yargılarını, zekâlarını katmadıkları, kafa işçilerinin bir ölçüde fiziksel etkinlik göstermedikleri pek az iş vardır. Bilgisayar mühendisi, yazılımcı da, eliyle koluyla, fiziksel işlemler yapar. Yazar, çizer, konuşur, iletir, kimi zaman laboratuvar deneylerine katılır, maddi ürünleri pratik olarak sınar vb.

Kafa-kol emeği ayırımının, üretken emek-üretken olmayan emek ayrımıyla özdeşleştirilerek bireysel kafa emekçisinin işçi sınıfının dışına çıkarılması temelsizdir. Üretken emek-üretken olmayan emek sorununu tartışmıştık. Özdeşleştirmeye ilgili olarak bir kez daha Marx’a başvuralım. *Kapital*’in birinci cildinin yayımlanmamış altıncı bölümü olarak yazdığı “Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları”nda şöyle diyor:

... Sermayenin emek üzerinde gerçek boyunduruğunun ya da kapitalizme özgü üretim tarzının gelişmesiyle bireysel işçi değil, giderek artan bir ölçüde **toplumsal olarak birleştirilmiş bir emek yetisi** toplam emek sürecinin gerçek yürütücüsü hâline geldiği ve kendi aralarında rekabet edip üretim makinasının bütününe oluşturan değişik emek yetileri dolaysız meta, daha doğrusu ürün oluşumu sürecine çok değişik biçimlerde katıldığı, birisi daha çok eliyle, ötekisi daha çok kafasıyla, birisi *manager, engineer* (yönetici, mühendis), teknolog vb. olarak, ötekisi *overlooker* (gözetmen) olarak, üçüncüsü doğrudan el işçisi, hatta düpedüz el ulağı olarak çalıştığı için, gittikçe artan sayıda **emek yetisi işlevi, üretici emek** dolaysız kavramının altına, bunların taşıyıcıları da, **üretici işçiler**, sermayenin doğrudan doğruya sömürdüğü ve genel olarak kendi değerlendirme ve üretim sürecine **tabi kıldığı** işçiler kavramının altına konur. İşliğı oluşturan **toplam işçiye** bakılırsa, bunun **birleşik faaliyetinin** materialiter (maddeten), aynı zamanda bir **toplam meta** kütlesi olan bir **toplam üründe** dolaysızca gerçekleştiğini, o arada, bu toplam işçinin yalnızca bir üyesi olan bireysel işçinin dolaysız el işçiliğine uzak mı, yakın mı olduğunun hiç fark etmediği görülür.¹⁶ (Koyular ve italikler Marx’ın.)

Bu iki emek türünden oran olarak hangisinin ağır bastığının, yöneten-yönetilen farklılaşması, genel olarak toplumsal iş bölümü açısından önemli bir rol oynadığını kabul etmek gerekir. Ancak, “oran olarak ağır basma” göreceli bir anlatımdır. Ne toplum, ne de üretim, gerçek yaşamda bir uçta salt yönetenlerin, öteki uçta nesneleşmiş yönetilenlerin iki blok olarak yer

16 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 801

aldığı aralıkta var olurlar. Bütün üretim ve hizmet emeklerinde dikey ve yatay iş bölümü, aracı konumlar, aktarma-uygulama işlevleri ve bunları yapan emekçiler vardır.

Bu notlardan sonra, günümüz kapitalizminin başat eğilimlerinden biri olarak sanayide, hizmette, üretken olan ve olmayan emekte kafa emeği oranının yükseldiğini söyleyebiliriz. Burada bir tartışma yoktur.

Tartışılması ve açıklığa kavuşturulması gereken, kafa-kol emeği ayırımının, proletarya ile orta sınıf küçük burjuvazi ayırmasında ne tür bir rol oynadığıdır.

Sağlam bir teorik zemin için yine Marx'a başvuralım. Marx, *Artık Değer Teorileri*'nde, kafa ve kol emeğini, birinin ya da ötekinin ağır bastığı emek türlerini birbirinden ayırmayın ve farklı insanlar arasında dağıtmanın kapitalist üretim biçiminin ayırt edici özelliği olduğunu belirttikten sonra, kapitalizmin emek türlerinin ayırmasının “maddi ürünün bu insanların *ortak ürünü* olmasını... o insanların sermayenin ücretli emekçisi olma ilişkisini ve öncelikli anlamında, sermayenin *üretken emekçisi* olma ilişkilerini...” engellemeyeceğini yazmıştı.¹⁷

Marx burada üretim alanında çalışan kafa emekçisinden söz ediyor. İşçi olup olmamayı, yapılan işin içeriğinin değil, sermaye ile ilişkinin niteliğinin belirlediğinin altını belki birinci kez çizmiş oluyor.

Üretimdeki temel sermaye işlevleri olan *gözetim, denetim ve yönetim* işlerinin doğası gereği kafa emeği gerektirdiği, dolayısıyla kafa emekçilerinin toptan işçi sınıfına değil, orta sınıfa ait olduğu en etkili orta sınıf savlarından biridir.

Poulantzas, “kafa/kol emeği ayrımı yeni küçük burjuvaziyi bir bütün olarak karakterize eder, çünkü işçi sınıfının tersine onlar doğrudan ya da dolaylı olarak kafa emeğinin ‘tarafında’

17 Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara 1988, s. 385

ya da ‘kampında’ yer alırlar.” der.¹⁸ Neden? Çünkü, üretim sürecinin yönetimi, kapitalist toplumsal işbölümünde sermayeye ait bir işlevdir!¹⁹

Böylece, üretimde gözetim, denetim ve yönetim işlevi üstlenen mühendis, ustabaşı ve yöneticiler (menejerler) toptan işçi sınıfının dışına atılmış, orta sınıfın üretimdeki ana yığını olarak belirlenmiş olurlar. Oysa mühendisler, ayrıca ve esas olarak somut proje üretirler, projeleri uygularlar, düzeltirler, kısaca üretken emek sarf ederler.

Marx, anonim şirketlerin kurulmasıyla birlikte, “sermaye sahibinin sadece bir sahip, sadece bir para kapitalisti hâline geldiğini”, böylece “sermaye mülkiyetinin gerçek yeniden üretim sürecindeki işlevden ve aynı şekilde bu işlevin de, yöneticinin kişiliğinde, sermaye mülkiyetinden tümüyle ayrıldığını” yazmıştı.²⁰

Özel sermayenin, kapitalist toplumsal sermayeye dönüşmesiyle birlikte, kapitalistin üretimi kişisel olarak yönetme dönemi sona ermiş, kapitalist kişi, üretim açısından gereksiz hâle gelmiştir. Bu, sermaye işlevi olan gözetim, denetim ve yönetim işlerinin “emeğe” devredilmesi anlamına gelmektedir. Nasıl ve hangi tür emeğe?

Kapitalist yönetim, içeriği bakımından, yönetilecek üretim sürecinin iki yönlülüğü dolayısıyla iki yönlü bir işlevse, biçimi bakımından da despotçadır. El birliğinin daha büyük ölçeklere ulaşmasıyla birlikte bu despotluk kendine özgü biçimlere bürünür. Sermayesi gerçek kapitalist üretime başlamasına elverecek asgari miktara ulaşır ulaşmaz, ilk önce kendini el işinden kurtarmış olan kapitalist, şimdi de, tek tek işçilerin ve işçi gruplarının doğrudan doğruya ve devamlı şekilde kontrol edilmesi görevini, *özel bir türdeki ücretli işçilere* (italikler benim-HY) bırakır. Aynı sermayenin emri altında bir arada çalıştırılan bir işçi

18 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, agy., s. 251-252

19 Agy., s. 227

20 Karl Marx, *Kapital*, Cilt III, agy., s. 439

kitlesi, askerî bir ordu gibi, sinai subaylara (yöneticiler) ve ast-subaylara (ustabaşları, nezaretçiler) ihtiyaç duyar; bu kimseler emek süreci boyunca sermaye adına komutanlık yapar. Denetim ve gözetim işi bunların tek işlevi olarak yerleşiklik kazanır.²¹

Marx, mühendis, ustabaşı ve yöneticilerin “özel türde” ücretli emekçiler olduğunu söylüyor. Bu, anılanların toptan işçi olduğu anlamına gelmiyor. Marx da bir yetki devrinden, nesnel konum değişikliğinden söz ediyor. Bu noktaya döneceğiz.

Anonim şirketleşme ve fabrika aşamasıyla birlikte, üretimdeki kışla disiplini, eksiksiz fabrika rejimine dönüşmekte, kol işçileriyle emeği gözetleyenler arasındaki bölünme de, “sıradan sanayi erleri ile sanayi astsubayları arasındaki bölünme düzeyine” ulaşmaktadır.²²

Bu ne demektir? Her şeyden önce, özel tür emeğin emir-komuta zinciri içinde, hiyerarşik bir ilişki içinde var olması demektir. Hiyerarşi varsa özdeşlik ve türdeşlik yoktur.

Nicos Poulantzas ise en alttaki, “ikincil” konumdaki ücretlileri bile işçi sınıfından saymıyor.

Şöyle yazıyor: “Onlar da, sermaye tarafından sömürülürler; artık değer sağlarlar, yani emeklerinin bir bölümünün karşılığı ödenmez ve emek güçlerini satarlar.”²³ Yine de proleter değildirler. Çünkü, toplumsal işbölümünde tuttukları (işgal ettikleri) yerler siyasal ilişkilerin egemenliği altındadır. Sonuç olarak, başat işlevleri işçilerden artık değer çekmektir.²⁴

Görüldüğü gibi, bu özel tür emek söz konusu olduğunda, Poulantzas’ın “üretken emek” ölçütü de işlememekte, artık değer üreten emekçi olmak, sömürülmek, işçi sınıfından sayılmaya yetmemektedir. Ona göre işçi sınıfından sayılıp sayılmamak, toplumsal işbölümünde tutulan yere, üstlenilen

21 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 323

22 Agy., s. 405

23 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, agy., s. 229

24 Agy., s. 228

işleve bağlıdır. Kafa emekçileri, kategorik olarak sermaye işlevleri olan gözetim, denetim ve yönetim işlerini yaptıkları için orta sınıftandırlar. Bu temel gerekçeye başkaları da eklenir: Mühendis ve teknisyenler, sermayenin gizlilik ve bilgi tekeli ni paylaşırlar, yüksek gelir sahibidirler, nitelikli işçilerin teknisyen ya da mühendisliğe geçişleri çok seyrek tir vb.

Teknisyen ve mühendisleri toptan yeni küçük burjuvazi sepetine atmanın tuhaflığını kendisi de fark etmiş olmalı ki, Poulantzas, belli “teknisyen” ve “alt düzey mühendis” in mesleki eğitim ve yetişimleri bakımından gerçekte işçi sınıfı konumlarını işgal ettiklerini, bunların işçi sınıfına ait olduklarını itiraf ediyor. Etmesine ediyor, ama bu kabulün gerekçesi onların kolektif işçinin bileşeni olmaları değil, mühendis ya da teknisyenler gibi “denetleyen”, “beyaz yakalı”lardan olmalarıdır.²⁵

Şimdi, Marx’ın yukarıda alıntıladığımız sözlerine dönelim. Marx, orada, bireysel kapitalistten ağırlıkla ücretli emekçiye devredilen sermaye işlevlerinin “özel türde” bir emek tarafından yerine getirildiğini, bu emek türünün, askerliktekine benzer bir emir-komuta zinciri, bir hiyerarşi içinde var olduğunu söylüyordu.

Sorunun püf noktası burasıdır. Tıpkı devlet görevlilerinde, sivil-asker memurlar ordusunda olduğu gibi, sanayi ordusunda da sınıf konumlarını hiyerarşi içindeki yerler, statüler ve öteki sınıf ölçütleri belirliyor. Nasıl, devlet adına karar verme yetkisine sahip olan genelkurmay başkanı, bakan, müsteşar, genel müdür, vali, emniyet müdürü vb. ile verilen kararları, yine hiyerarşi içinde uygulayan on binlerce alt görevli arasında yalnız statü, yetki, gelir farkı değil, bunların sonucu olarak sınıf farkı varsa, CEO’lar, üst yöneticiler ile gözetim, denetim ve yönetim ordusunun en alt kademelerinde, nitelikli işçi ücreti civarında

25 Agy., s. 249

bir gelirle çalışan, artık emek zamanına el konulanların nesnel-maddi sınıf konumları da farklıdır.

Konunun, kapitalizmin tarihsel eğilimiyle ilgili bir yönü daha var. Marx'ın biraz önce aktardığımız *Grundrisse* pasajındaki sözleri, kapitalizmin tarihsel eğilimiyle ilgili önemli bir ipucu veriyor. O pasajda Marx, değere dayalı üretimin son aşamasına gelinmesiyle birlikte, emeğin üretim sürecinin içsel bir ögesinden çok, üretim sürecinin denetçisi ve düzenleyicisi konumu üstleneceğini haber veriyor.²⁶ Makineler üretecek, insan yalnızca gözetleyecektir!

Çok açık. Üretimde canlı emek kullanımının sıfır noktasına doğru azaldığı, o “son” aşamada, insan emeği, artık yalnızca gözetleyici ve düzenleyici olacaktır.

Verili durum ve ilişkileri irdelemeye devam edelim.

Kamuda ve özelde, tüm sektörlerde şu ya da bu düzeyde denetçi, yönetici rol ve işlevler yüklenenler nesnel/konumsal sınıf ölçütleri esas alındığında farklı sınıflara aittirler.

Doğrudan üretim sürecinden bakarsak, mühendis, ustabaşı ve yöneticilerin genel bir eğilim olarak ücretli emekçi olmaları, tümünün, kategorik olarak işçi sınıfından olduklarını göstermeyeceği gibi, kafa emekçisi olmaları da orta sınıftan olduklarını göstermez. Mühendisle ustabaşının durumları da aynı değildir. Yaşı ilerledikçe mühendis bilgi ve deneyim biriktirir ve futbolcunun ileride teknik direktör olması gibi yöneticiliğe yükselir. Üretim süreçlerinde, formasyonu mühendis olmayan yöneticiye ise neredeyse hiç rastlanmaz.

Kapitalist üretim, tüketim ve dolaşım alanlarında çalışan denetçiler, yöneticiler “ordu”sunun üretim ilişkileri ve emek süreçlerindeki yerleri, gelirlerinin kaynakları, bu gelirleri elde etme yolları, gelirlerinin miktarları arasındaki farklar, farklı sınıf konumlarını anlatır.

26 Karl Marx, *Grundrisse*, agy., s. 651

Üretim araçlarından yoksun, emek gücünden başka geçim aracı bulunmayan, artık emeklerine el konulan, ücret biçimindeki gelirleri nitelikli işçilerinkinden çok farklı olmayan, gözetim, denetim, yönetim hiyerarşisinin en altlarında yer alan, kendileri de gözetlenip denetlenen emekçiler, tartıştığımız kesimin ezici ve proleter nitelikli çoğunluğunu oluşturuyorlar.

CEO'lar, üst yöneticiler, başmühendisler, artık yöneticidirler, mühendis gibi de düşünürler ama mühendislik yapmazlar. İşçi sınıfının dışına çıkmışlardır. Yukarıdan, hiyerarşinin tepesinden denetler ve yönetirler. Yalnızca sermaye işlevlerini üstlenmiş olmaları nedeniyle değil, gelirlerini elde etme biçimleri (yalnız ücret değil, özel ikramiye, prim, kimi zaman kârdan belli bir pay, sonuç olarak artık değerden pay vb.) ve gelirlerinin miktarı (en nitelikli işçinin en yüksek ücretinden çok yüksek, kimi zaman o ücretin yüzlerce katı) vb. nedenlerle kapitalist sınıftandırlar. Ayrıca, çoğu, hisse senedi sahipliği yoluyla sermayeye, üretim araçları mülkiyetine de ortaktırlar.²⁷ Herkes hisse senedi alabilir. Fark, bu kişilere hisse senedinin ödül ya da prim olarak verilmesidir.

Üretim aracı sahibi olmayan, esas olarak emek gücünü satarak yaşayan, üretim ve dolaşımda sermaye adına alt düzey denetim ve gözetim işlevlerini yerine getiren, eğitim ve becerileri nedeniyle ücret gelirleri nitelikli işçilerden yüksek olan emekçiler, *çelişkili ara sınıf* konumlarındadırlar. Bu kesimin sınırlarını belirleyecek nesnel ölçütleri, örneğin “alt” düzey yöneticiliğin nereden başladığını saptamak, her somut durumda harcanan emek gücü içindeki denetim ve gözetim etkinlikleri payını hesaplamak neredeyse olanaksızdır. Başka bir deyişle, tartışma konusu çalışanların bir bölümünün orta sınıf “küçük burjuvazi” olarak nitelenmesi mümkün, ancak bu konuda

27 Daha ayrıntılı ve verilerle destekli çözümlemeler için Haluk Yurtsever, *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, agy., s. 118-126

burjuvaziye ve proletaryayı belirlemekte olduğu kadar kesin ölçü ve sınırlar koymak kolay değildir. Böyle olduğu için de, geleneksel ve yenisi ile küçük burjuva sınıfsallığında ideolojik, siyasal ve kültürel öğeler ağır basabilmektedir. Bunlara bir sonraki bölümde döneceğiz.

5. “Maddi olmayan emek”: Yeni sınıf “kognitarya” mı?

Burjuva bilimcileri, ideologları sanayi toplumundan “bilgi” toplumuna, kimi Marksistler “bilgi” ya da “bilgi-hizmet” kapitalizmine geçtiğimizi, maddi olmayan emek türlerinin ağırlık kazanmasıyla yeni bir sınıfın ortaya çıktığını savunuyorlar. Bu yeni sınıfa, İngilizce *cognitariat*’ın Türkçeleştirilmesiyle “kognitarya” ya da “bilişim işçileri” deniyor.

Bilim-teknoloji, üretim-uygulama alanındaki gelişmeler, insan aklını, bilgiyi önemli bir üretici güç hâline getirdi. Sermaye, birikmiş bilimsel bilginin mülkiyet tekeli elinde tutmak için yeni yöntemler geliştirmeye koyuldu.

Günümüzün en önemli yeniliklerinden biri, bilgisayar teknolojisi sayesinde tüm insanlık tarihi boyunca biriktirilmiş bilimsel bilginin sınırsızca depolanabilir ve erişilebilir hâle gelmesidir. Bu, insanlığın nesnel olarak komünizme doğru yol aldığından kanıtlarından biridir. Belki de, tarihin ironisi olarak, dünyamızın ideolojik ve siyasal olarak komünizmden uzak durduğu bir kesitte hızla komünizme yaklaştığını söylemek gerekir.

Maddi üretimde zihinsel emek oranının artmasının yanı sıra, “maddi olmayan emek” kategorisi öne çıkıyor. Bu ikisi aynı şey değildir.

Bir kez, kafa emeği-kol emeği üzerine yazdıklarımız burada da geçerlidir. “Maddi olmayan emek” aslında doğru bir kavram değildir. Böyle tanımlanan emek de çoğu kez maddidir. Bilimin, bilginin üretici güç olması bu anlama gelir. Bilgi, me-

taya kendini kattığı anda maddileşir. Bu nedenle ara başlıkta kavramı tırnak içine aldık.

Kavram, yeni de değildir. Eğitim ve sağlık gibi toplumsal hizmetlerde, sanatta, kültürde, eğlencede zihinsel emek, bilgi ve eğitim ağır bastığı için bu emek türleri başından beri maddi emekten farklı niteleniyorlardı. Bugünkü bilgi-iletişim emekçisinin onlardan farkı, *bilgiyi kendi başına* üretici etkinlik olarak uygulayabilmesinden geliyor. “Maddi olmayan emek”, düşünceler, yazılım programları, simgeler, kodlar, metinler, dilsel ve sayısal biçimler, imajlar ve duygulanımlar (*affection*) üreten emek olarak tanımlanıyor.

Sermaye, geleneksel “zihinsel emek”ten farklı olarak, bu emek kategorisini sermayenin bir bileşeni olarak görüyor. Çünkü, bilimi öyle görüyor.

Buradaki en önemli nokta, kapitalistin bu emek türüne nasıl baktığı, hatta nasıl ödüllendirdiği değil, bireysel entelektüel emek-toplumsal birey çelişkisinin bu emek türünde nasıl cisimleştiğidir. Bu emek türü, tüm varlığıyla bu çelişkinin anlatımıdır.

Açmaya çalışalım.

Marx’tan aktarmalarla emek *zenginliğin* ana kaynağı olmaktan çıktığında, emek süresinin değeri, mübadele değerinin de kullanım değerinin *ölçüsü* olmaktan çıkacağını belirtmiştik.

Bu çelişkili süreç nasıl yol alacak? Bu sorunun yanıtını bilmiyoruz. Çelişkinin içinde taşıdığı “nükleer çekirdek” ise görülmeyecek gibi değil.

Bilimsel-teknolojik bilgi ve birikim açısından ulaşılan düzey, insanda hem hayranlık, hem ürküntü uyandırıyor. İnsanlığın bilimsel-teknik aklı ile toplumsal aklı arasındaki uçurum korkunçtur. Yabancılaşmanın en çarpıcı, en evrensel görüntüsü burada ortaya çıkıyor. Bu dünyayı cennete çevirecek olanaklarla, içinde yaşadığımız kanlı, karanlık ve

kaotik dünya gerçekliği arasındaki ilişkinin bir açıklaması budur.

Kapitalizm üretici güçleri geliştiriyor. Bu gelişmenin olanaklı, bir bakıma zorunlu kıldığı “toplumsal birey”in gelişip serpilmesini ise engelliyor. Çelişki derinleşiyor.

Peki, toplumsal birey nedir? Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler toplumsal bireyin gelişiminin iki temel ögesi ya da Marx’ın deyişiyle “cephesi”dir. Birincisi, yani üretici güçler gelişirken, ikincisinin, yani toplumsal ilişkilerin bu gelişmeye ayak bağı olmaya başlaması çelişkiyi yoğunlaştırıyor. “Sermaye açısından üretici güçler de, toplumsal ilişkiler de birer araçtır ve sermayenin sınırlı temeli üzerinde yapılan bir üretimde araçtan başka şey olamazlar. *Oysa bunlar, gerçekte bu temeli paramparça edecek olan patlamanın maddi koşullarıdır.*”²⁸ (İtalikler benim -HY)

Temeli paramparça edecek maddi koşullar, bilginin toplumsallaşmasını, toplumsal bireyin gelişmesini engelleyen üretim ilişkileridir; bilgi/enformasyon da içinde olmak üzere üretici güçlerin gelişmesi özel mülkiyet engeline takılmaktadır.

Marx’ın anlatımıyla “toplumsal birey”in gelişmesi, *emekçi olmayan azınlığın* evrensel bilgi üzerindeki tekelinin ortadan kaldırılmasına, bu birikimin, kâr düzeninin kısır-parçalı aklının prangalarından kurtarılmasına bağlıdır. *İnsan, kendi genel üretici gücünü, doğa bilgisini ve doğa üzerindeki egemenliğini ortak malı hâline getirdiği zaman toplumsal birey olacaktır.*²⁹ Tanım böyle yapıldığında toplumsal birey, kendi varlığında insanlığın bilgi ve deneyim birikimini barındıran, yabancılaşmanın en temel kaynağı olan emek gücü üzerindeki mülkiyet hakkını reddetme noktasına gelmiş soyut bireydir. Toplumsal bireyin göstergelerinden biri, Marx’ın “*general intellect*” adını verdiği ortak akıl kapasitesinin toplumsal yaşamın yeni-

28 Karl Marx, *Grundrisse*, agy., s. 653

29 Agy., s. 652

den üretiminde oynadığı rolün derecesidir. Marx'ın sözleriyle, “toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar *general intellect*’in kontrolü altına girmiş olduğu”³⁰ en belirleyici ölçüttür. *General intellect*’i, insanla makine arasındaki yeni bütünleşme aşaması olarak düşünebiliriz. *İnsan, çağlar boyunca biriktirdiği düşünme ve üretme yeteneğini sermayenin elinden alıp kendi malı yaptığı zaman, makinenin bu genel üretici bilgiyi kullanma kapasitesi de gelişecektir.*

Kafa emekçileri, entelektüel emekçiler, kapitalist temelin parçalanmasına neden olacak fay hattının tam üstünde duruyorlar. Bir yandan, üretici güçlerin gelişmesine birinci dereceden katılan ve katkı koyan bir yerdeler. Öte yandan, var olan üretim, aynı anlama gelmek üzere mülkiyet ilişkilerinin, “*general intellect*”’in toplum yaşamına egemen olmasını engellemesinden, doğrudan, birinci elden etkileniyorlar. Toplumsal adalet, insanlık vb. ahlaki “değer”lerle hiçbir ilgileri olmasa bile, *ulaştıkları bilgi birikimiyle yapabileceklerine, yaratıcı kapasitelerini gerçekleştirmelerine kapitalist kâr ve rekabetin koyduğu sınırları görüyor, yaşıyorlar.*

Sermaye de bu çelişkinin farkındadır. Bu emek gücünün değerinin belirlenmesi, yani ücretlendirilmesi geleneksel işçiden farklı kurallara bağlanmıştır. İşçinin belli saatlerde işyerine bağlı kalması kuralı değişiyor. “Maddi olmayan emek”, yeni meta üretimine doğrudan katkısının yanı sıra, maddi olmayan insan niteliklerinin “emek gücü” kavramına içerilmesine yol açıyor.

Sermaye, bu emekten bağlılık (angajman), gönüllülük, sahiplenme, sorunları tanımlama, çözme, öngörülemeyen olasılıkları sezme gibi nitelikler istiyor. Burada yeni olan, “kişisel karar ve inisiyatif” payının bu emek türünün doğası gereği genişlemiş olmasıdır. İnsanlık büyük bir hızla komünizme

30 Agy., s. 654

yaklaşıyor! “Belli saatlerde işe gitme zorunluluğu yok,” diyerek övünen bir Google yazılım mühendisi, karşılığı ödenmeyen çok uzun çalışma saatlerini bu tür çalışmanın “gereği” olarak haklılaştırabiliyor. İnsanlık büyük bir hızla komünizmden uzaklaşıyor!

İlk üretiminin maliyeti yüksek, yeniden üretimi neredeyse bedava olan yazılımların internet kullanıcılarıyla, bunların mülkiyetini, bunlara erişimi engelleme yetkisini elde tutmak için didinen kapitalistler arasında yeni bir gerilim ve çatışma alanı doğuyor.

Bilgi-iletişimdeki emekçiler arasında yeni bir hiyerarşi ve katmanlaşma oluşuyor. Hiyerarşinin alt basamaklarındaki “büro yönetim destek” çalışanları tıpkı bant başındaki emek gücü gibi, tek düze bir üretimin içinde yer alırken, biraz önce belirttiğimiz nitelikli ve özellikli emek gücü, üretim sürecindeki statüsü, geliri, eğitim ve mesleki özellikleriyle üst basamaklarda yer alıyor.

Öte yandan süreç, genel bir eğilim olarak, emek gücünün doğrudan üretim yapmaktan, üretimin gözetlenmesine ve denetlenmesine doğru evrildiği için basit canlı emeğin üretimdeki ağırlığı da göreceli olarak azalıyor.

Bilgi üretimi, “maddi olmayan emek”, sermayeye göbekten bağımlıdır. Büyük şirketlerde çalışanlar bir yana, bilgisayar başındaki “serbest” yazılımcı, örneğin dokuma tezgâhı sahibi kadar bile bağımsız değildir. Bir dokuma tezgâhı, başka bir tezgâhtan bağımsız olarak üretimde kullanılabilir, bilgisayarın bir üretim aracı olarak değeri ise başka bilgisayarlara, bir ağa bağlı olmasından gelir. Daha önemlisi, bilimsel bilginin üretilmesi, işlenmesi, sınanması tek kişinin, birkaç kişinin yapacağı iş olmaktan çıkmıştır. Bazen, bir milimetrelik bir ilerleme için onlarca bilişimcinin aylarca, yıllarca çalışması gerekiyor.

Bunlardan çok daha önemli olmak üzere, meta üretiminin de canlı emek daha çok araştırma-geliştirme, tasarım, yazılım

bölümlerine kayıyor. Toplumsal proletaryanın bu özel nitelikli bölümünün ağırlığı her bakımdan artıyor.

Bilişimcilerle ilgili üç önemli nokta daha var:

Bir: Yeni teknolojilerin derin bilgisine, becerisine sahip az sayıda ve öncü konumundaki bilişimciler, başlangıçta, bu üstünlüklerinin karşılığını çeşitli biçimlerde alıyor, bir tür *kıtlık rantı* ile ödüllendiriliyorlar. Bu ödüllendirme çok yüksek ücretler, ücret dışı ikramiye ve primler, hisse senedi sahipliği vb. biçiminde olabiliyor. Daha önemlisi, bu ayrıcalıklı emekçilerin edinilmesi çok pahalı olmayan üretim araçlarını (bilgisayarlar, servis sağlayıcılar, benzeri elektronik donanım) edinerek kendi işlerini kurmaları, bilgi-beceri “sermayeleri”ni kullanarak kapitalist sınıfa katılmaları olanaklı hâle geliyor. Elimizde, bu tipolojinin en bilinen, en özendirici örnekleri olan Bill Gates ve Steve Jobs’ın yolunu izleyenlerin ne kadarının başarılı olduğuna ilişkin somut veriler yok. Bu katmanın durumunu anlamak açısından daha önemli olan, yeni, henüz genelleşmemiş, yaygın biçimde kullanılabilir, uygulanabilir hâle gelmemiş bilgi ve teknolojilere egemenliğin, *teorik olarak* sınıf atlama olanakları sunuyor olmasıdır. Gates’in ve Jobs’ın başarılarının aynen ve yaygın olarak yinelenmesi olanak ve olasılığı tekellerin bu emek gücünü daha büyük ölçeklerde kendilerine bağlamasıyla giderek zayıflıyor. Çoğu durumda “buluş”un meta olarak üretimi için gerekli “finansmanı” bulmak kolay olmuyor vb. Yine de beklenti ve umut canlı tutuluyor.

İki: Öte yandan, kapitalizmin bilgi/enformasyon emek gücünü kitleselleştirerek niteliksizleştirme, ucuzlatma yönelimi bu alanda da kendisini gösteriyor. Hindistan’daki bir yazılımcının ABD’deki aynı işi yapan mühendisin bir ayda aldığı kadar ücretle bir yıl çalışmaya razı olduğu bir dünyada, bilgi iletişim emekçisinin bağımsızlığından ve kendi gelirini, çalışma koşullarını belirleyeceğinden söz edilemez. Küresel emek piyasasında, dünyanın herhangi bir yerinde aynı işi en ucu-

za yapan emekçinin ücreti, kısa zamanda dünyanın her yeri için ölçü olmaya başlıyor. Kapitalizmin demir yasası işliyor ve bilgi/beceri bir azınlığın tekeline çıktığı andan itibaren bu emek gücünün değeri de büyük oranlarda düşüyor. Sonuç olarak bilgi üreticilerinde de güçlü bir eğilim olarak bu türe özgü bir *proleterleşme* yaşanıyor.

Üç: Tipik temsilcisi yazılım mühendisi, tipik işyeri Google olan bu “sektör”ün bir başka özelliği, esnek çalışmanın, yüksek ücretin ve “proje çalışmasının doğası”nın, karşılığı ödenmeyen fazla mesaiyi normalleştirme gerekçesi, ikna aracı olarak ustalıklı kullanılmasıdır. Karşılığı ödenmemiş fazla mesai süresinin artması ücretin göreceli olarak düşmesi, sömürü yoğunluğunun yükselmesi demektir. ABD Adil Emek Standartları Yasası, saatte en az 27,63 dolar kazanan bilgisayar sistem çözümleyicilerinin ve yazılım mühendislerinin fazla mesai ücretinden yararlanmalarını önlemektedir.

Buna göre, Google’da çalışan, yıllık geliri 112.915 dolar olan bir mühendis haftada örneğin 22 saat karşılıksız fazla mesai yaptığında çalışma zamanının yüzde 55’i ödenmemiş emek olmaktadır.³¹

Dört: Kapitalizm, bilgiyi sürekli olarak metalaştırmadan yapamaz. Bilimsel bilginin hangi kullanım değerleri, ne tür metaller üretmek için seferber edileceğine ilişkin karar alma yetkisinin kapitaliste ait olması, bilgi üreticisinin yaratma, geliştirme kapasitesini içerik olarak da sınırılıyor; bu, bilgi emeğiyle sermaye arasındaki yukarıda değindiğimiz çelişkiyi keskinleştiriyor.

Yaşanmakta olan, artık değer üretiminin, sömürünün özünün değişmesi değildir. Değişiklik, maddi üretimdeki “maddi olmayan emek” oranının artmasıdır. “Maddi olmayan emek” de canlı emektir. Tasarım yapan, yazılım üreten, plan çizen

31 Christian Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, agy., s. 332

kişiler, mühendisler, mimarlar vb. canlı emek gücü kullanırlar. Sermaye, bu nitelikli maddi olmayan emeği kendi parçası hâline getirmek, bu emekçilerde birikmiş bilgi ve hünerin aygıtlara geçmesini sağlayarak niteliksizleştirmek için uğraşılıyor. “Bilginin üretimdeki öneminin artmasıyla, sermayenin onu sıradan bir meta hâline getirme savaşı aynı anda derinleşerek” sürüyor.³²

Maddi olmayan emeğin bu özel kategorisini “kognitarya” adıyla ayrı bir sınıf olarak nitelemek doğru olmadığı gibi, bu kesimi görmezden gelmek de olanaklı değil.

Kafa emeği için söylenenler, bu kesim için de geçerlidir. Burada da, en üstte bilgiyi üretenlerin, sonra sırasıyla bilgiyi çözümleyenlerin, yorumlayanların ve nihayet uygulayanların yer aldığı bir hiyerarşi ve üç sınıflı bir yelpaze söz konusudur.

6. Sosyal medya ve dijital emek

İnternet kullanıcılarının sayısı 3 milyar 42 milyona varmış durumda. Akıllı telefon ve bilgisayarlarla internete bağlananların sayısı sürekli artıyor. Kapitalist uygarlık, internet ve sosyal medyasız yaşayamayan bir insan türü üretti. Dünyada sosyal medya platformlarını kullananların sayısı 2016 yılında 2.4 milyara ulaştı. Facebook’un izleyici sayısı 1.6 milyar. Bu süreci geri döndürmek olanaksız. İnsanlık hızla komünizme yaklaşıyor!

Facebook, Twitter, Youtube, Google gibi ticari sosyal medya şirketleri artık dünyanın büyük tekelleri arasında yer alıyorlar. Bu şirketlerde çalışan insanların sayısı da sürekli artıyor.

Bilgisayar ve internetin ekonominin tüm sektörlerine ve günlük yaşama yayılmasıyla birlikte dijital emek ögesini şu ya da bu ölçüde içermeyen pek az ekonomik etkinlik kaldı.

32 Mehmet Yılmaz, *Kapitalizmde Yapısal Dönüşüm*, Alaz Yayınları, İstanbul, Nisan 2007, s. 457

Önceleri, bu düzlemlerin mülkiyet ve kâr ilişkileri içindeki konumlarından çok “demokratikleştirici” olanakları üzerinde duruluyordu. Sosyal medya, kullanıcıların eşit ve yatay ilişkiler kurduğu demokratik bir alan olarak sunuluyor, öyle de algılanıyordu. Zamanla bu algı değişmeye, bu düzlemlerin kapitalist karakteri, buna bağlı olarak da tekelci, sınırlayıcı işlevleri belirginleşmeye başladı. Neoliberal kapitalizm her şey gibi enformasyon (ve bilgi) üretimini de metalaştırıyor, enformasyon da özel mülk hâline getiriliyor, kamusal niteliğini yitiriyor. İnsanlık hızla komünizmden uzaklaşıyor!

Dijital emek, ekonominin öteki bölmelerinden yalıtılmış bir emek biçimi değildir. İnterneti ulaşılır, dolayısıyla işlevli kılan dayandığı maddi üretimdir.

Dijital üretim ve emek varlığını enerji, fiber kablo ağları, uydular, bilgisayarlar, akıllı telefonlar, elektrik devre anahtarları vb. binlerce metaya, bunların elde edildiği, işlendiği, “ürün” hâline getirildiği maddi ekonomik etkinliklere borçludur. Bunlarsız var olamazlar.

Christian Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx* çalışmasında, dijital emek alanının, maden çıkarma, donanım imalatı ve montajı, yazılım mühendisliği, hizmet işleri ve kullanıcıların üretken tüketimi gibi emek biçimlerini kapsadığını yazıyor; “dijital emek” terimini dijital medyanın var olması, üretilmesi, yayılması ve kullanılması için gereken karşılığı ödenen ve ödenmeyen tüm emek biçimlerini içerecek genişlikte tanımlıyor.³³

Pil ve şarj aleti dışında bir cep telefonunun ağırlığının yüzde 25’ini metaller oluşturuyor³⁴: Alüminyum, demir, bakır, nikel, çinko, berilyum, kobalt, galyum, indiyum, paladyum,

33 Christian Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, Çevirenler: Tahir Emre Kalaycı ve Senem Oğuz, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2015.

34 Agy., s. 251

platin, tantal/kotlan, kalay vb. Bunların çoğu madenlerden çıkarılıyor. Dünyanın en büyük kobalt üreticisi, önde gelen tantal ve kalay üreticisi, doğal kaynaklar açısından dünyanın en zengin, toplumsal olarak en yoksul ülkesi Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde emekçiler madenlerde kölelik koşullarında çalıştırılıyor. Fuchs'un kitabı, inanılması zor kölelik koşullarını ayrıntılı biçimde sergiliyor.

Bilgisayar ve akıllı cep telefonu aygıtlarının imalat ve montajı, dünyanın çeşitli yerlerindeki küresel şirketler tarafından, ağırlıklı olarak Taylorcu işbölümü yöntemleriyle yapılıyor. Tayvan merkezli Foxconn bu alanın tipik örneğini oluşturuyor. Foxconn, bağlantılı parçaları, kablo, kasalar, kablolu/kablosuz iletişim ürünleri, optik ürünler, güç kaynağı birimleri ve enformasyon teknolojileri, iletişim, otomotiv teçhizatı, hassas kalıp, otomobil ve tüketici elektroniği sanayilerinde kullanılmak üzere düzenekler üreten, işleyen ve satan Tayvanlı bir şirket. 47,3 milyar dolar aktifle, 37,8 milyar dolar piyasa değeri, 102,7 milyar dolar satış ve 2,6 milyar dolar kârla 2012 yılında dünyanın en büyük 156. şirketi idi. 995.000 “çalışan”ı vardı.³⁵

Silikon Vadisi, Elektronik İletişim Teknolojileri (EİT) yöneldiği en büyük şirketlerin yer aldığı ana coğrafi merkezdir. 2012'de dünyanın en büyük 2000 şirketi içindeki 21 şirket Silikon Vadisi merkezliydi. Bilgisayar ve elektronik ürünler imalatıyla birlikte yazılım, program üreten enformasyon şirketleri de burada yoğunlaşmıştır. Silikon Vadisi'nde emek gücünün koşulları “standart dışı”dır: geçici, yarı zamanlı çalışma, taşeronluk, sözleşmeli çalışma, çağrı üzerine çalışma vb. Hızlı personel yenileme ve üst düzey nitelikli emeğin değersizleşmesi süreklilik kazanmış eğilimlerdir. Üst düzey yöneticilerle, orta ve alt düzeydekiler, bunlarla imalat işçilerinin ücretleri arasında uçurumlar vardır. Silikon Vadisi'nin düşük

35 Agy., s. 271, 273

ücretli, sağlık koşullarının olağanüstü kötü, çalışma saatlerinin uzun olduğu imalat işlerinde ağırlıkla göçmen kadın işçiler çalışmaktadır.

Silikon Vadisi'nin bilgi-yoğun emekçileri olan yazılım mühendisleri ise “maddi olmayan emek” kategorisine giriyorlar. Onların çalışma koşulları açısından Google uygun bir örnektir. Google’da çalışan bir yazılım mühendisi 2013 Ocak ayında yıllık 112.915 dolar gibi oldukça yüksek bir maaş alıyor, bedava yemek, spor salonları, restoranlar, kafeler, etkinlikler içeren mekânlarda uzun ama esnek bir iş takvimiyle çalışıyordu.³⁶

Dijital emek kapsamında ele alınması gereken öteki iki kesim, sosyal medya kullanıcıları ve “Taylorist hizmet emeği” olarak da tanımlanan çağrı merkezi emekçileridir.

Fuchs, çağrı merkezleri emeği ile ilgili olarak şunları yazıyor: “Post-Fordist kapitalizmde, kapitalizmin içsel kolonileri genişletilmekte ve böylece karşılığı ödenmeyen ve düşük ödenen emek çevrelerinin oluşturulmasıyla kârlar artırılabilir. Bu koşullar içinde çalışan insanlar, tıpkı ev kadınları gibi, denetimsiz ve sınırsız bir sömürü kaynağıdır.”³⁷ Fuchs, bu koşullarda çalışanların emeğini “ev kadınılaşmış emek” olarak adlandırıyor ve şöyle tanımlıyor: “iş sürekliliğinin olmaması, en düşük ücretler, en uzun çalışma saatleri, en monoton iş, sendikasızlık, yüksek nitelikler elde etmek için hiçbir fırsatın olmaması, terfi alınmaması, hakların ve sosyal güvenliğin olmaması.”³⁸

Çağrı merkezi çalışanı, tekrara dayanan, tekdüze, standartlaştırılmış, sürekli gözetim altında, stresli, yoğun bir emek harcayan, düşük ücretle, güvencesiz koşullarda çalışan, çok büyük çoğunluğu kadın olan emekçidir. Gamze Yücesan-Özdemir, çağrı merkezlerindeki emek-sermaye çelişkilerini

36 Agy., s. 324

37 Agy., s. 349

38 Agy.

“yıkıcı emek rejimleri” olarak kavramsallaştırıyor. Yıkıcı emek rejiminde çağrı merkezi çalışanlarının yalnızca hizmet değil, aynı zamanda yönetimle ve birbirleriyle olan toplumsal ilişkileri ürettiklerini yazıyor.³⁹

Çağrı merkezi emekçileri düpedüz işçi sınıfındandırılar.

Peki, sosyal medya kullanıcılarının emeği?

Dallas Smythe ve ona katılan Fuchs, “meta izleyiciliği”ni, gelir elde etmek üzere reklamcılara satılan bir meta olarak görüyorlar. Fuchs’a göre, “izleyici ürünü”, reklam araları içeren programlara verilen dikkat ve zamandır. İzleyici dikkatine erişim, reklamcılar tarafından ticari medya operatörlerine ödenen para ile mübadele edilir. İzleyici metasını oluşturan emek de, başkası tarafından el konulan değer ve ürün üretmektedir. Hedefli internet reklamcılığı görece artık değer üretiminin bir biçimidir. Kullanıcıların, seçme, sepete koyma, tıklama ve satın alma süreci, reklam şirketinin artık değeri gerçekleştirme sürecidir. İzleyici kendisini meta olarak üretmektedir. İzleyici zamanı, değer üreten emek zamanının içerisinde; sermaye, ücreti ödenmeyen izleyiciyi sömürmektedir.⁴⁰ Daha anlaşılır bir anlatımla, sosyal medya kullanıcısının reklamları izleyerek geçirdiği zaman, reklamı veren kapitalistin toplam artık değerdeki payına yaptığı katkı ölçüsünde karşılığı ödenmemiş bir emek-zaman olarak değerlendirilmektedir.

Metayı, “piyasada satılması amaçlanan ve satılmasıyla birlikte, üretim ölçeğine nazaran artan kârlar yaratacak standart ürünlerle hizmetler” olarak tanımlayan Huws ise sosyal ağ ve arama motoru sitelerinin payına düşen değer, emeğin ürettiği artık değerden elde edildiğini, ama siteleri kullanan insanların emeğinden değil, bu sitelerde reklamı yapılan *metaları*

39 Gamze Yücesan-Özdemir, *İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik Sınıf ve Direniş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 24

40 Christian Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, agy., s.199

üreten işçilerin emeğinden elde edildiğini savunuyor.”⁴¹ İzleyici sayısının yüksekliğinin ise çok insanın geçtiği bir caddedeki dükkânın sağladığı yüksek kira gelirine benzetiyor. İzleyici caddedeki kalabalıktır.

Huws’un artık değerın kaynağıyla ilgili saptamasına söyle-necek bir şey yok. Sosyal medya kullanıcısı artık değer üretmi-yor. Ama, reklamın sonuç etkisi üzerinden artık değerın yeni-den bölüşümüne katkı yapıyor.

Sosyal medya kullanıcılığı, ağırlıklı olarak gönüllü bir iş olduğu için burada sömürünün söz konusu olmayacağı iddia ediliyor. Böyle düşünenler, sosyal medyanın toplumsal bir ih-tiyaç hâline geldiğini unutuyorlar. Bu emek türünü, “emek” saymamanın gerekçesinin aynen “ev içi kadın emeği” gibi gönüllülük, sevecenlik olarak öne çıkarılması ilginçtir ve “ev kadınılaşmış emek” olarak nitelenmesini haklı kılmaktadır. Sosyal medyada dijital emek, ev işini andırır, çünkü ücretsiz-dir; genellikle boş zamanda gerçekleştirilir; örgütsüzdür vb. “Ev işi gibi, dijital emek de ‘kontROLSÜZ, Sınırsız bir sömürü kaynağıdır’.”⁴² “Gönüllülük” ile toplumsal ilişki gereksinmesi arasındaki sınır çizgisi ise çok oynaktır. İnsan, toplumsal iliş-kilere girmek, iletişim ve arkadaşlık kurmak gereksinmesini sürekli olarak duyan, arayan toplumsal bir varlıktır. Bir bire-yin, içinde yaşadığı dönemin iletişim ve toplumsal ağlarından uzaklığı insani bir durum değildir.

Facebook örneğinden devam edersek, hisse senedi sahipleriyle kullanıcılar (sahip olmayanlar) arasında bir sınıf ilişkisi bulunmaktadır. Facebook’un emek konusu, insan deneyimleri, bireysel bilgi, fotoğraf, metin gibi şeylerdir. Facebook, bu de-neyim ve “ürünleri” sermaye birikimi için kullanma hakkına sahiptir. Kullanıcıların ise söz konusu sosyal medya etkinlik-

41 Ursula Huws, “Dijital çağda sınıfın payandaları: Yaşama, emek ve değer”, *Socialist Register 2014* içinde, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2015, s. 100

42 Christian Fuchs, agy. 395

lerinin ekonomik olarak nasıl ve ne için değerlendirileceğine ilişkin hiçbir denetim ve söz hakkı yoktur.

Sonuç olarak, Facebook kullanıcıları bir yandan kendileri ve başkaları için kullanım değeri, kullanıcılar arasında toplumsal bir ilişki ve kamusal görünürlük, öte yandan sermaye için kullanım değeri, yani reklam sanayi için hedefli reklam alanı yaratırlar.⁴³

Sosyal medya kullanıcıları, kuşkusuz bu etkinlik alanıyla sınırlı bir ölçüt açısından karşılığı ödenmemiş emekçilerdir.

7. Tek mekâna bağlı olmayan üretim ya da işyerinin parçalanması

Üretimin belli bir mekâna bağlı olmaktan çıkması, ya da işyerinin parçalanması, kapitalist üretimin 1970'lerden bu yana giderek güçlenen eğilimlerinden biridir.

Bugün para sermaye, bir bilgisayar tuşuna dokunularak bir yerden başka bir yere aktarılabilir. Üretim araçları, yani tesisler, makineler, aygıtlar taşınmaları ek zaman ve maliyet istediği için aynı kolaylıkla taşınamıyorlar.

Günümüz kapitalizminde, üretici sermayenin hareketi önündeki bu tür engeller hızla aşıyor. Bir ürünü tasarlamak, standart ürün model ve kalıpları geliştirip iletmek, kalite denetimini tüm süreç boyunca sürdürmek, bilgisayar ve internet sayesinde işten bile sayılmıyor. Eşgüdüm ve yönetim uzaktan da yapılabilir. Ulaşım-erişim teknik ve araçlarındaki gelişmeler, bir ürünün farklı parçalarını, hammadde kaynaklarına ve pazara yakınlık-uzaklığa, enerji, emek gücü fiyatlarına, vergi rejimlerine vb. göre, farklı yerlerde üretip yeniden toplama-yı, taşımayı daha kolay ve ucuz hâle getiriyor.

Sermayenin ulus ötesi hareketinin iki kaldırıcı var: *çokuluslu şirketler ve esnek, taşeron-yoğun üretim örgütlenmesi.*

43 Agy., s. 374

Üretimin çok mekânlılığı, yalnız çokuluslu şirketlerin merkezî planlama ve etkinlikleri yoluyla değil, aynı zamanda yerel şirketlerin inisiyatifleri üzerinden yaşam buluyor. Çokuluslu tekeller üretim ağlarını esas olarak *outsourcing* denen, üretim ve hizmetlerin tümünü ya da bir bölümünü başka bir şirkete yaptırmak olarak tanımlayabileceğimiz bir yöntemle kuruyorlar. Taşeronluk, bu yöntemin en yaygın uygulama biçimidir. Kesin rakamlar olmamakla birlikte dünya çapında taşeron etkinlik oranının hızla arttığı kabul ediliyor.

Castells, 1990'lardan bu yana, malların ve hizmetlerin küresel üretiminin, giderek çokuluslu şirketler tarafından değil, ulus-üstü üretim ağları tarafından gerçekleştiğini söylüyor.⁴⁴ Üretimdeki çok birimliliği şöyle anlatıp yorumluyor:

Üretim süreci, birçok farklı şirket tarafından birçok farklı yerde üretilen parçaları bir araya toplar; belli amaçlar, belli piyasalar için yeni bir üretim ve ticaret tarzıyla birleştirir: Geniş hacimli, esnek, tek örnek üretim. Bu ağın, dünya çapında farklı birimlerin tedarik ettiği küresel bir şirket kavrayışıyla ilgisi yoktur. Yeni üretim sistemi, bir stratejik ittifaklar bileşkesine, şirketler, her büyük şirketin merkezden ayrı birimleri, birbirlerine ve/veya büyük şirketlere ya da şirket ağlarına bağlı küçük ve orta ölçekli girişim ağları arasındaki *ad hoc* (geçici -HY) işbirliği projelerine dayanır.⁴⁵

Bu belirlemenin yanısı, üretimin dünya çapında, birbirleriyle ilişkili on binlerce şirket tarafından yapılıyor olmasında çokuluslu tekellerin kurucu rolünü, ağırlığını atlamasıdır. Çokuluslu tekeller sürükleyici güçtür; yatırılan sermayenin patronu ve son söz sahibidirler. Bu sürecin, gerçekten yalnız yukarıdan aşağıya değil, aynı zamanda yatayına işlediği ise

44 Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*, Birinci Cilt, Çeviren: Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005, s. 153

45 Agy. s. 154

doğrudur. İnsan aklının, bilginin üretici gücünü inanılmaz ölçülerde artıran bilgi-iletişim teknolojileri uluslararası üretimin ağırlar biçiminde örgütlenmesinin koşullarını hazırlamıştır.

Tekelci üretken sermayenin tek mekâna bağımlılıktan kurtulmasına ilişkin birkaç örnek:

Kişisel bilgisayar, servis sunucuları, yazılımlar, bilgi depolama aygıtları, ağ girişleri, bilgisayar yan ürünleri, kamera, *printer*, MP3 çalar vb. üreten, 50 ülkede faaliyet gösteren, bağlı/sözleşmeli birimlerinde 69 bin kişinin çalıştığı Dell. Inc. şirketi. Bu çokuluslu tekelin ürettiği bir bilgisayarın pilli-bataryası Meksika'da; dizaynı Teksas ve Tayvan'da; bellek kartı Almanya'da; CD/DVD sürücüsü İsrail'de; grafik kartı Çin'de; güç adaptörü Tayland'da; hard disk sürücüsü Singapur'da; güç kablosu Hindistan'da; mikro işlemcisi Costa Rica'da yapıp, Malezya'da monte ediliyor. Oradan tüm dünyaya pazarlanıyor.⁴⁶

İkinci örnek, spor ayakkabıları ve malzemeleri üreten çokuluslu tekeli Nike'dır. Nike'ın ABD dışında 45 ülkede 700 civarında mağazası var. 2008'de 18,6 milyar dolar gelir elde etti. Doğrudan işlettiği mağaza ve işyerlerinde 26 bin, siparişlerini üretmek üzere sözleşmeyle kendisine bağladığı 731 fabrikada ise 650 bin işçi çalışıyor. Bu 731 fabrika başlıca şu ülkelere dağılmış durumda: Çin, Güney Kore, Tayvan, Hindistan, Tayland, Vietnam, Pakistan, Filipinler, Endonezya, Malezya...⁴⁷ Nike'ın kendisine ait fabrikası, üretim birimleri yok. Bu yüzden "içi boş bir şirket" olarak anılıyor. Sermayesi, tasarımı, markası ve satış mağazaları var. Üretimi, dağıtımı, pazarlamayı, reklamı taşeron firmalara yaptırıyor. 1996'da bir tek Nike marka ayak-

46 Volkan Yaraşır, "Uluslararası İşçi Hareketinin Yeniden Yapılanması: Ne yapmalı? Nasıl yapmalı? 1", *Kızıl Bayrak*, 4 Temmuz 2008 <http://www.kizilbayrak.net/makaleleryazarlar/haber/arsiv/2008/06/30/artikel/177/uluslararası-is.html>

47 <http://afrbiz.com.au/companies/nike.html>

kabının, beş farklı ülkede 52 farklı taşeron firmada üretilen parçaların bir araya getirilmesiyle üretildiği bilgisi var.⁴⁸

Üçüncü örnek Benetton firmasıdır. Benetton 2500 ulusal ve uluslararası mağazaya sahip bir aile şirkettir. Benetton'ın kendi ana üretim atölyelerinde yaklaşık 1500 işçi çalışıyor. Benetton'a iş yapan 200'den fazla taşeron firmada çalışanların toplamı ise 10 bindir. Bu firmalar, her biri 30-50 işçinin çalıştığı küçük işyerleridir.⁴⁹

Dördüncüsü, görece eski olmakla birlikte, üretimin ülkeler ve işyerleri ölçeğinde parçalanması açısından son derece çarpıcı bir örnek olarak Ford Escord'dur. Son montajı İngiltere'deki Halewood ve Almanya'daki Sarrelouis kentlerinde yapılan bir Ford Escord arabanın onlarca parçası, kimileri birkaç ülkede birden olmak üzere 14 değişik ülkedeki işyerlerinde üretiliyordu. Bir Ford Escord otomobili oluşturan parçaların ülkelere dağılışını ayrıntılı biçimde gösteren dö-küm gerçekten ilginç ve şöyle: Marş motoru, alternatör, bilyalı koni rulman, cam yıkama pompası **Japonya**'da; kaporta altı koruma, takometre girişi **İsviçre**'de; silindir kapağı, karbüratör, camlar, lambalar, buz çözücü tırnaklar **İtalya**'da; elektrik telleri yalıtkanları, radyatör ve ısıtma sistemi hortumları, debriyaj pedalı, hava filtresi, akü, dikiz aynaları **İspanya**'da; egzoz gazı geri dönüşüm supapları, tekerlek bijonları, hidrolik pistonlar, camlar **ABD**'de; araba radyosu **Kanada**'da; alternatör, silindir kapağı, hidrolik merkez silindiri, frenler, kaporta altı koruma, su geçirmez contalar, debriyaj ayırma yatağı, tahrik şaftı ve contaları, koltuk iskeleti ve döşemesi, şanzıman karteri, debriyaj karteri, lastikler, suspansiyon halkaları, havalandırma ünitesi, ısıtma aygıtı, manifold kolyeleri, su geçirmez maddeler, kumandalar **Fransa**'da; karbüratör, külbülator, debriyaj, aydınlatma sistemi, egzoz, yağ pompası,

48 John Bellamy Foster, agy., s. 156

49 Ali Şimşek, *Yeni Orta Sınıf*, L&M Yayınları, İstanbul, Ekim 2015, s. 24

yağ pompası, distribütör, silindir kapağı cıvataları, silindir kapağı, direksiyon dişlisi, ısıtma aygıtı, hız göstergesi, akü, arka dingil, giriş manifoldu, yakıt deposu, lamba düğmeleri, lambalar, ön fren diskleri, direksiyon, direksiyon sütunu, camlar, su geçirmez contalar, kilitler **İngiltere**'de; manifold kolyeleri, silindir kapağı cıvataları, egzoz manifoldu, manifold bağlantı parçaları, kumandalar **İsveç**'te; kilitler, pistonlar, egzoz, ateşleme sistemi, elektrik devrelerini kesen anahtarlar, ön fren diskleri, distribütör, su geçirmez contalar, külbütörler, hız göstergesi, yakıt deposu, silindir kapağı cıvataları, silindir kapağı contası, ön tekerlek çamurlukları, arka dingil, şanzıman karteri, debriyaj karteri, debriyaj, direksiyon sütunu, akü, **Federal Almanya**'da; lastikler, boya, kumandalar **Hollanda**'da; lastikler, tüpler, koltuk yastıkları, frenler, iç aksam **Belçika**'da; egzoz kelepçeleri, lastikler **Norveç**'te; vantilatör kayışı **Danimarka**'da; lastikler, radyatör ve ısıtma hortumları **Avusturya**'da.⁵⁰

Görüldüğü gibi bu şirketlerde üretim, çok sayıda, ama istihdam edilen toplam işçi sayısı bakımından giderek küçülen üretim birimlerinde gerçekleştiriliyor. Yalnızca coğrafi mekân değil, üretimin fiziksel mekânı da bölünüyor. İşyerleri, üretim teknikleri, yöntemleri bakımından da küçük parçalara ayrılıyor.

Yanlış anlaşılmasın için altını çizelim: Ağır sanayi başta olmak üzere, imalatla şirketler, toplam üretim ölçeği küçülmüyor; tersine büyüyor. Silah sanayi, uçak yapımı, gemi yapımı, tren yapımı, petrol rafinerileri, elektrik santralleri, iş makineleri imalatı, otomobil-kamyon imalatı vs. büyük ölçekli sanayiler olarak var olmaya devam ediyorlar.

50 World Bank, *World Development Report 1987*, s. 39, Fig 3.1. "Global manufacturing: the component network for the Ford Escort (Europe)". Bu veriyi ve grafiğin Fransızca orijinalindeki parça isimlerinin Türkçeleştirilmesini sevgili Coşkun Adalı'ya borçluyum; teşekkür ediyorum.

Ağır sanayide ve başta otomotiv sektörü olmak üzere dayanıklı ve yarı-dayanıklı mal üretimi sektöründe, canlı işçinin azaldığını gösteren veriler var. Bu eğilimin ivmesi hayli yüksek ve robot sayısı her yıl daha fazla artıyor.

Fransa Poissy'deki Peugeot Citroen fabrikasında 1974'te yılda 454.014 araç üretiliyor, 20.751 kişi çalışıyordu. 2016'da yıllık üretim 400 bine, çalışan sayısı 5.652'e düştü.⁵¹

Sınıf yoğunluğu ve sınıf mücadelesi açısından çok önemli bir değişiklik gerçekleşiyor. Tek bir işletme biriminde yüzlerce, binlerce işçinin çalıştığı büyük fabrika, giderek hızlanan bir süreçte ortadan kalkıyor. Büyük, tek bir işletme mekânı olarak “işyeri” parçalanarak küçülüyor.

Büyük holdingler, stratejik bir eğilim olarak, kendilerine bir temel ekonomik etkinlik alanı seçiyor, o alanlarda yoğunlaşp uzmanlaşıyor, daha önce kendi bünyelerinde yürütülen kimi etkinlikleri dışarıya iş vererek yaptırıyorlar. Böylece, her tekeli sermaye grubunun çevresinde, irili ufaklı yüzlerce şirketin oluşturduğu geniş bir “tedarikçi” zinciri, yan sanayi geliyor. Durumu gerçeğe uygun biçimde anlatmak açısından “zincir” tanımlaması, “ağ”dan daha uygun düşüyor.

Bu süreç sınıf mücadelesi açısından iki önemli sonuç doğuruyor:

Birincisi, sermayenin erişebileceği dünya emek gücü pazarı kurulmuş oluyor. Üretken sermayenin en düşük ücretin olduğu yere doğru hareket özgürlüğü olağanüstü artıyor. Doğrudan yabancı yatırımların, ağırlıklı olarak hâlâ gelişmiş ülkeler arasında yapıldığı, ama Çin örneğinde durumun hızla değiştiği bir dönemde, dolayısıyla sürecin henüz başlarındayız. Ancak gidişin yönü bellidir ve ivmesi yüksektir.

İkincisi, işyerinde endüstriyel yoğunluk, yani bir üretim birimine düşen işçi sayısı azalıyor. İşçilerin büyük sayılar-

51 Jean-Louis Louie-Nicolas Hafele, *LES 7 VIES DE POISSY*, E-T-A-I, 2001, Paris, sayfa 336-337.

la, toplu, yoğun, aynı sosyal ve hukuki statüyle, aynı muhatap şirket tarafından çalıştırıldığı büyük ölçekli işyerinden, üretimin ve emek gücünün küçük bölümlere, farklı birim ve kollara ayrıldığı, taşeronlara dağıtıldığı, işçilerin hukuki statülerinin farklılaştığı küçük işyerine geçişin sınıf mücadelesi açısından önemli sonuçları oluyor. En önemlisi, siyasal, sendikal örgütlenme ve toplu eylem gücü zayıflıyor. Ortak amaç, talep ve istemler için birlikte toplu, büyük, etkili eylem zemini zayıflıyor, örneğin, “üretimden gelen gücün” işyeri ölçeğinde etkili biçimde kullanılma olanakları daralırken, üretim zincirinin halkaları arasındaki iletişim ve dayanışma zorunluluğu artıyor.

8. Kentler ve sınıflar

Birleşmiş Milletler 2014 Dünya Kentleşme Beklentisi raporuna göre (*World Urbanization Prospect*) dünya nüfusunun yüzde 54’ü kentlerde yaşıyor. Bu rakamın 2050’de yüzde 66’ya ulaşması bekleniyor. 2050’de dünya toplam nüfus artışıyla birlikte kent nüfusuna 2,5 milyar insanın ekleneceği, bu artışın yüzde 90’ına yakınının Asya ve Afrika’da merkezileşeceği, Hindistan, Çin ve Nijerya’nın başı çekeceği öngörülüyor.

Yalnız kent nüfusu artmıyor, 10 milyondan fazla insanın yaşadığı megakentlerin sayısı da artıyor.

2014’te 28 megakentte 453 milyon insan yaşıyordu. Bunların on altısı Asya’da, dördü Latin Amerika’da, üçer tanesi Afrika ve Avrupa’da, ikisi Kuzey Amerika’da. 2030’da megakent sayısının 41’e çıkacağı öngörülüyor. Tokyo’da 38, Delhi’de 25, Şanghay’da 23, Mexico City, Mumbai and Sao Paulo’nın her birinde 21 milyon kişi yaşıyor. Osaka, Pekin, New York, Kahire nüfusları 20’şer milyon civarında.⁵²

52 <http://www.un.org/en/development/desa/news/population/world-urbanization-prospects-2014.html>

Son 30 yıldır, dünyanın her yerinde kentler ve özellikle de megakentler sınıfların ve kültürlerin mekânsal alanları olarak sivriliyor. Bir yandan kentin mutenalaştırılması (*gentrification*) ile işçi sınıfının, kent yoksullarının yaşadıkları yerlerdeki eskimiş konutlar “kentsel dönüşüm” adı altında yenileniyor. Aslında bu gerekçe ile kent içindeki bu rant değeri yüksek alanlardan alt sınıflar çıkarılmış oluyor. Türkiye’de ve İstanbul örneğinde deprem tehlikesi çok büyük çaplı bir kent yağması-nın kimsenin itiraz edemeyeceği haklı gerekçesi olarak kullanılıyor. (Bu satırlar yazılırken buna, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası kent içindeki askerî birliklere ait rant değeri çok yüksek arazilerin “dönüştürülmesi” eklendi.)

Kent nüfusunun büyük bölümü, mülkiyet durumu belirsiz, ruhsatsız, kamu ve belediye hizmetlerinin yetersiz olduğu bölgelerde yaşıyor. Öte yandan, neredeyse dünyanın tüm büyük kentlerinde, orta ve üst sınıfların kentten yalıtılmış alt yapısı, donanımı gelişkin sitelerde yaşadığı uydu kentler oluşuyor. Buralarda oturanlara ayrıcalıklı koşullar sunuluyor: ulaşım, alışveriş, eğlence, yeme içme mekânları, spor merkezleri vb. Konutla birlikte “yaşam tarzı” satın alınıyor.

Kent üretimi ve kent yönetimi, 21 yüzyılın en kritik sorunu hâline geliyor.

Kent, artık proletarya-yoğun bir mekândır.

Kentleşme

David Harvey, “kent üretimi”, “kent sınıfları”, “kent hakkı”, “kent isyanları” kavramlarını kullanıma sokarak, “yeni kent”i anlamamıza yardım eden düşünce araçları sunuyor. Marx’ın *Kapital*’in birinci cildinde üretimi, ikinci cildinde sermayenin dolaşım sürecini, artık değerın gerçekleşmesini ele aldığını, bu ikisinin birbirlerinden ayıramayacağını belirterek dikkatleri ikinci alana çekiyor. Sermayeyi asıl tanımlayanın, üretim

ile gerçekleşme (realizasyon)⁵³ arasındaki çelişkili birlik olduğunun altını çiziyor. Harvey, kapitalizmin tarihi boyunca sermaye ve emek gücü fazlasının yutulmasında “kentleşme”nin kilit araçlardan biri olduğunu, aşırı sermaye birikiminin söğürülmesiyle kentleşme arasında son derece özel bir ilişkinin bulunduğunu, kentleşmenin coğrafi bir nitelik taşıdığını ortaya koyuyor.⁵⁴

“Kentleşme yoluyla sermaye birikimi” yeni birikim yöntemlerinden biridir. Bu birikimde sürükleyici sektör konut inşaatı ve satışlarıdır. Sistem şöyle çalışıyor: Finans kurumları, emlak şirketlerine, arazi sahiplerine ve inşaat şirketlerine borç veriyor. Üretim yapılıyor. Sektörün ayakta kalması için üretilenin paraya çevrilmesi gerekiyor. Bu kez, geri ödeme olanaklarına sahip oldukları var sayılan konut alıcılarına borç para, kredi veriliyor. Finans sistemi, böylece konut alanında hem arzı, hem de talebi düzenlemiş oluyor.⁵⁵

Nüfusun daha büyük bölümlerini konut sahibi yapmanın düzene karşıtlığı törpüleyeceği de düşünülüyor. 1930’larda ABD’de, “borç yükü altındaki ev sahibi greve gitmez” belgisi benimseniyor.⁵⁶

2010 itibariyle ABD yurttaşlarının yüzde 66’sı konut sahibi. 1929 ve 2008 krizlerine emlak-konut sektöründeki saadet zincirinin kırılması yol açtı. Konut sektöründeki finansal manipülasyonlar, yoksullardan zenginlere servet transferinin düzeneği olarak çalışıyor. 2008 krizini, en alttakilerin ellerinde

53 “Değerin realize edilmesi” karşılığı olarak Türkçede, ağır basan eğilim olarak “değerin gerçekleşmesi” kullanılıyor. “Gerçekleşme”nin, amacı daha iyi anlattığı kanısındayım ve öyle kullanıyorum. Alıntılara müdahale hakkım yok. Bu nedenle alıntılarda “gerçekleşme” deniyor. Bu not, okuyucu, farkın yazım hatasından kaynaklanmadığını bilsin diye.

54 David Harvey, “Finansal Krizlerin Kentteki Kökleri: Anti-Kapitalist Mücadele İçin Kentleri Kazanmak”, *Socialist Register 2012 Ekonomik Kriz ve Sol*, Çeviren: Umur Haskan, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2013, s. 28

55 Agy.

56 Agy., s. 32

kalanın yağmalanması için çıkarılan çürük *subprime* kredilerin ödenememesinin tetiklediği biliniyor.

Şimdilerde Çin, devasa ölçekte bir kentleşme döneminden geçiyor. Çin'deki kentleşme patlaması, dünya çapındaki aşırı sermaye birikiminin, likidite fazlasının emilmesinde bugüne dek çok önemli bir rol oynadı.

Tarihsel olarak kentler ticaretin, yönetimin, din hiyerarşisinin merkezileştiği yerlerdi. On sekizinci yüzyılın ortalarından yirminci yüzyıla kadar olan aşağı yukarı 200 yıllık zaman kesitinde kentler üretimin de yoğunlaştığı alanlar hâline geldi. Şimdi, üretim kentlerin dışına taşınıyor; böylece kentler hizmetin, ticaretin, kültürel eylemliliğin yoğunlaştığı alanlara dönüşüyor.

Kent üretimi/kent sınıfları

Kentleşme ve kent yaşamının sürekliliği bir üretim faaliyettir. Bu üretimde milyonlarca işçi yer alıyor.

İnşaat işçileri, elektronik ve beyaz eşya servis emekçileri, araç sürücüler, elektrikçiler, su tesisatçıları, tamirhane emekçileri, berber ve kuaförler, öğretmenler, sağlıkçılar, temizlikçiler, bahçıvanlar, *fast food* ve eğlence sektörü emekçileri, kanalizasyon, metro işçileri vb. sabahın erken saatlerinden gece yarısına kadar karıncalar gibi çalışarak kent yaşamını yeniden üretiyorlar. Bu insanların çok büyük çoğunluğu ücretli emekçi, kent proleterleri. Ulaşım üsleri, hastaneler, üniversiteler kent proleterlerinin yoğunlaştığı yeni büyük işyerleri olarak öne çıkıyor.

Kent üretimi, sermaye ile emek arasındaki sınıfsal ilişkilerin yeniden üretilmesinin bir parçasıdır.

Bu faaliyetlerle değer ve artık değer üretiliyor. Harvey, bu gerçekten yola çıkarak tartışma götürür bir tez ortaya atıyor:

Artık değerin üretildiği alana ilişkin kavramlaştırmada fabrika-
nın yerine kenti koymamamız için bir neden var mı? Böyle ya-
parsak, Paris Komünü'nü de, kenti üretmiş proletaryanın üret-
miş olduğu şey üzerindeki hak ve iktidar arayışı olarak kavram-
laştırmamız mümkündür. Bu Paris Komünü'nde de olduğu gibi,
Marksistlerin geleneksel olarak yücelttiğinden çok farklı bir
proletaryadır elbette. Ancak, tarihin bugün vardığımız anında,
dünyanın gelişmiş kapitalizmle tanımlanan yerlerinde fabri-
ka proletaryası kökünden yok olmuş bulunmakta. Dolayısıyla
burada bir seçimde bulunmamız gerekiyor: devrim olasılığını
kaçırmış olmanın yasını tutmak, ya da proletarya anlayışımızı,
kentleşmenin örgütsüz üreticilerini ifade edecek şekilde deği-
ştirmek ve bu toplulukların kendine has devrimci kapasiteleri ile
güçlerini keşfe koyulmak.⁵⁷

Fabrika proletaryasının yok olduğu saptamasını ihtiyatla
karşılama gerekiyor. Tek tek fabrikalardaki toplam işçi sayı-
sının, canlı emek oranındaki düşüş ve işyerinin parçalanma-
sı nedeniyle azaldığını belirtmiştik. Fabrika küçüldü; ancak
daha yok olmadı. İşyerinin parçalanması ve küçülmesi eğilimi
kesin ve açık. Buradan bakıldığında Harvey haklı. Ancak, he-
nüz fabrikanın tarih sahnesinden çekildiği bir uğrakta deği-
liz. Otomotiv başta olmak üzere imalat sanayinde hâlâ fabrika,
hatta büyük fabrika var.

Öte yandan, Harvey'in kenti üreten işçilerle ilgili söyledik-
leri doğru.

İşçi sınıfının yeniden üretimi

Kent üretiminin konumuz açısından özel önemi, kentin
proletaryanın yeniden üretiminin ana mekânı olmasıdır.

Marx'ın "insanın özü üretimdir" derken salt maddi-ekono-
mik üretimi kastetmediği açıktır. Üretim, genişletilmiş yeni-
den üretimdir; emek gücünün yeniden üretimidir; düşünsel,

57 David Harvey, "Finansal Krizlerin Kentteki Kökleri", agy., s. 46-47

kültürel, sanatsal üretimdir vb. İşçi sınıfının yeniden üretiminde, toplumsal zenginliğin paylaşımında işyeri ve işgünü dışı zaman ve alanların önemi giderek artıyor.

Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'da bu sorunun bir yanına ilişkin olarak şunları yazmışlardır: "İşçinin fabrikatör tarafından sömürülmesi ücretini nakten almasıyla o an için sona erer ermez, bu kez de burjuvazinin öteki kesimleri, ev sahibi, bakkalı, tefecisi vb. çöker tepesine."⁵⁸

Bu düzenek bugün şöyle işliyor:

Sermaye, üretimde yüksek ücretlere razı olabilir, ama sonra bunu işçiyi daha yüksek kira, elektrik, telefon, kredi kartı vb. gideri ödemeye mecbur ederek telafi eder. Öyleyse, değer gerçekleşmesine ilişkin sınıf mücadelesi –örneğin ödenebilir konut giderleri için– işçi sınıfı açısından ücretler ve çalışma koşulları için mücadele kadar önemlidir.

(...) Kapitalistler, işçi sınıfıyla ilişkilerinde verdiklerinden (vazgeçtiklerinden) çoğunu geri alarak kâr etmeyi çok önceden öğrenmişlerdir. O ölçüde ki, özellikle, işçilerin tüketim alanında güç kazandığı 1960'lı-1970'li yıllarda olduğu gibi, sermaye daha çok değeri tüketim aracılığıyla çekmeye yoğunlaşıyor.⁵⁹

Emek gücünün yeniden üretimi, işçinin biyolojik ve toplumsal bir varlık olarak yaşamını ve soyunu sürdürmesi, emek gücünün sürekliliğini sağlaması için gerekli olan üretimdir. Barınma, beslenme, dinlenme, aile yaşamı, eğitim, sağlık ve toplumsal gelişmenin gereksinme hâline getirdiği her şey bu yeniden üretim kavramının içindedir.

Proletarya, emek gücünün yeniden üretim sürecinde toplumun bütün sınıflarıyla ilişkilendirir ve toplumsallaşır. Günümüz kapitalist toplumlarında, toplumsallaşma ve siyasallaşma, giderek artan bir ağırlıkta, doğrudan emek-üretim süreçlerinin

58 Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Yordam Kitap, agy., s.28

59 David Harvey, "Consolidating Power", <https://roarmag.org/magazine/david-harvey-consolidating-power/>

mekân ve zaman olarak *dışında*, toplumsal yaşamın bütün alanlarında cisimleşiyor.⁶⁰

Kent üretimini gerçekleştirenlerin kent üzerinde hak iddiası bugün sınıf mücadelesinin önemli bir konusudur. Kentin üretimine ve yeniden üretimine emeğini katan herkesin, hem ürettikleri şey, hem de neyin, nerede üretileceğine karar verme konusunda kolektif bir hakka sahip olduğunu savunmak, anti-kapitalist mücadelenin birleştirici belgilerinden biri durumuna gelmiştir.⁶¹

Dolayısıyla kentlerde gündelik hayat üzerine süren mücadeleler, sınıf mücadelesinin önemli bir yüzüdür. Üretim yapıldığı işyeri ile tüketimin gerçekleştiği mekân olarak kent alanları tek bir mücadelenin birbirine bağlı iki cephesidir. “İşçi sınıfı nerede?” sorusunun yanıtlarından biri, “kentsel yaşamın üretildiği ve yeniden üretildiği her yerde”dir.

Harvey, özetlemeye çalıştığım görüşlerinin sonucu olarak sınıf mücadelesinde ve örgütlenmede kentsel yaşam alanlarının kimi zaman “işyeri kadar” kimi zaman da “işyerinden daha önemli” olduğunu savunuyor. Gramsci’nin 1919’da, işçi konseylerinin yanı sıra semt konseyleri de örgütlemek gerektiğini, semt konseylerinin işçi sınıfı bütününe koşullarını sektörel anlayışın egemen olduğu işyeri örgütlenmelerinden daha iyi anlayacağını yazdığını anımsatıyor. Kent sınıflarının bazılarının “işyerinde” örgütlenmesinin zor ya da olanaksız olduğunu belirtiyor. Hiçbir sabit mekâna bağlı olmayan araç sürücülerini örneğini veriyor.

Harvey’in kentleşme, kent üretimi, kent hakkı bağlamlarında öne sürdüğü düşünce ve öneriler yabana atılacak türden değil. Son yılların pratikleri de, sınıf mücadelesi ve örgütlen-

60 Agy.

61 David Harvey, “Finansal Krizlerin Kentteki Kökleri: Anti-Kapitalist Mücadele İçin Kentleri Kazanmak”, agy., s. 50

mesinde kent yaşam alanlarının ne ölçüde önemli olduğunun ve olacağının ipuçlarını veriyor.

Ursula Huws ise, haklı olarak, “işyeri”nin kritik öneminin altını çiziyor: “İşyeri, elbette emeğin sermayeyle karşı karşıya geldiği tek yer değildir. Ama sermaye işçilerin rızası olmadan biriktirilemeyeceğinden, emeğin sermayeden (kan dökmeye başvurmaksızın) tavizler koparma potansiyel gücüne en çok sahip olduğu yerdir.”⁶² “Üretim noktasında örgütlenemediklerinde işçiler en kuvvetli silahlarından vazgeçmiş olurlar: emeklerini geri çekme gücü.”⁶³

Burada bu tartışmayı daha fazla derinleştirmeden şunu söyleyebiliriz: Bugün kent sınıflarının, kent hakkı eksenindeki mücadelelerin önemi gerçekten artmakta, emek-sermaye ilişkisi emek gücünün yeniden üretildiği, bölüşümün yeniden örgütlendiği dolaşım, tüketim ve yaşam alanlarında yoğunlaşmaktadır. Yaşam alanlarında, semtlerde örgütlenmek bu açıdan yaşamsal önem kazanmıştır. Öte yandan, işçi sınıfının “üretimden gelen gücü”nü kullanmasının “işyeri” örgütlenmesinden başka bir yolu yoktur. Öyleyse, semt, mahalle örgütlenmelerinin öncelikli görevlerinden birinin “yaşam alanlarından işyerlerine” nüfuz etme olarak belirlenmesi zorunludur.

Kent ve megakentler nüfusunun çok önemli bir bölümünü ücretli işçilerin, güvencesizlerin, kent yoksullarının, toplumsal proletaryanın oluşturduğuna kuşku yoktur.

Sorun bu toplamın sınıf mücadelesi istem ve yöntemleri, eylem ve örgütlenme yönlerinden “yeni” bir tarza gereksinim duymasıdır. Eski tipte siyasal ve sendikal örgütlenmelerin karşılaştığı sıkıntı ve tıkanıklıkların önemli bir nedeni bu yeni tarza geçişin gecikmesidir.

62 Ursula Huws, “Dijital Çağda Sınıfın Payandaları: Yaşama, Emek, Değer”, *Socialist Register 2014* içinde, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 95

63 Agy., s. 111

9. Sonuç yerine:

Toplumsal proletarya katmanlaşarak büyüyor

Bu bölümün özet sonucu olarak, proletaryanın erimek bir yana katmanlaşarak büyüdüğünü, yeni orta sınıf küçük burjuvazinin de aynı temelde var olmakla birlikte abartıldığı türden bir kapsama sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bizi bu sonuca götüren, ampirik veri ve istatistikler değil, sınıf tanımı ve ilişkileriyle ilgili teorik bakıştır. İstatistiklere pek az başvurmamızın ise çeşitli nedenleri var. En başta, sınıf tanımında, dolayısıyla veri girdisi belirlenmesinde görüş birliği yok. İkincisi, istatistikler çok büyük ölçüde ideolojik siyasal yönlendirmelere açık. Üçüncüsü, sınıf ilişkileri en ideal durumda bile rakamlarla anlatılmayacak kadar karmaşık. Yine de, bu kitaptaki tanım esas alındığında toplumsal proletaryanın dünya çapında büyüdüğünü rakamlar da doğruluyor. Çeşitli kaynaklar, 1980-2010 yılları arasında dünyadaki işçi sayısının 1,2 milyar artarak 3 milyarı aştığını gösteriyor.

Burada bir parantez açarak, büyüyen toplumsal proletarya önermesinin teorik temelini yine Marx'ta bulduğumuzu kaydedelim. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde şöyle diyor:

Kapitalist tarafından alınıp kullanılan emeğin, basit emek mi, ortalama toplumsal emek mi, yoksa karmaşık emek mi, özgül ağırlığı daha yüksek emek mi olduğu, değerlendirme süreci açısından en küçük bir önem taşımaz. Ortalama toplumsal emeğe göre daha yüksek, daha karmaşık sayılan emek, kendisi için daha fazla eğitim masrafı yapılmış, üretimi daha fazla emek-zaman almış ve bunun için de basit emek gücünden daha yüksek bir değeri olan bir emek gücünün harcanmasıdır. Bu gücün değeri daha yüksekse, aynı zamanda kendisini daha yüksek emekle gösterir ve bu nedenle de, aynı süre içinde, kendisini görece daha yüksek değerlerde nesnelleştirir. Bununla beraber, iplik yapımında kullanılan emekle kuyumcunun emeği arasındaki derece farkı ne olursa olsun, kuyumcunun sadece kendi emek gücünün değerini çıkarmak için harcadığı emek parçası, nitel

olarak, onun artık değer yaratmak için harcadığı ek emek parçasından hiçbir şekilde farklı değildir. Artık değer, eskisi gibi, nicel bir emek fazlalığının, aynı emek sürecinin süresinin uzatılmasının ürünüdür; bu, bir hâlde, iplik üretim sürecinde, diğer hâlde, mücevher üretimi sürecinde olur.⁶⁴

Bu pasajın sonundaki dipnotta ise Marx, “orta sınıfı” burjuvazi anlamında, ama bugünkü küçük burjuvazi orta sınıf kavramını çağrıştırır bir içerikte kullanıyor. “Küçük rantiyeleri, memurları, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri içine alan” orta sınıftan söz ediyor. Bu dipnotu da, olduğu gibi aktarıyorum:

Yüksek ve basit emek, ‘*skilled*’ (nitelikli) ve ‘*unskilled labour*’ (niteliksiz emek) arasındaki fark, kısmen sırf hayali, ya da en azından, çoktan gerçekliğini kaybetmiş ve ancak alışkanlık sonucu olarak devam etmekte bulunan bir farka; kısmen işçi sınıfının bazı katmanlarının içinde bulundukları ve kendilerini emek güçlerinin değerlerini diğer işçiler ölçüsünde alabilmekten alıkoyan çaresizliğe dayanır. Burada tesadüfe bağlı koşullar öylesine büyük roller oynar ki, emeğin bu iki türünün zaman zaman yer değiştirdikleri olur. Örneğin, gelişmiş kapitalist üretimin egemen bulunduğu bütün ülkelerde olduğu gibi, işçi sınıfının fiziksel bakımdan bozulduğu ve göreceli bir tükenme gösterdiği durumlarda, daha fazla kas kuvveti gerektiren kaba ve zor işler, genellikle, basit iş derecesine inen daha ince işlere göre yüksek nitelik gerektiren işler sayılmaya başlar; örneğin, İngiltere’de bir *bricklayer*’ın (duvarcının) işi Şam ipeklisi dokuyan bir dokumacının işinden çok daha yüksek bir dereceye çıkar. Diğer yandan ...‘nitelikli emek’ denilen emeğin ulusal emek toplamı içinde miktar bakımından öyle önemli bir yer tuttuğu sanılmamalıdır. Laing, İngiltere (ve Galler’de) 11 milyondan fazla insanın geçiminin basit emeğe dayandığını hesaplamıştır. Onun bunları yazdığı sırada 18 milyon olan toplam nüfustan bir milyon soyluyu ve bir buçuk milyon yoksulu, serseriyi, suçluyu, fahişeyi vb. düşersek, geriye, küçük rantiyeleri, memurları, yazarları, sanatçıları, öğretmenleri içine alan 4 milyon 650 bin kişilik bir orta sınıf kalır. Bu 4 milyon 650 milyona varabilmek

64 Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, agy., s. 199

için, Laing, bankerler vb. dışında, daha iyi ücret alan bütün ‘fabrika işçilerine’ne orta sınıfın faal kısmı arasında yer verir! Duvarcılar da ‘yüksek düzeyli işçiler’ arasında yer almaktan geri kalmamıştır. Bütün bunlardan sonra geriye adı geçen 11 milyon kalır. (S. Laing, *National Distress etc.*, London 1844, [s. 49-52 passim]). ‘Gıda maddeleri için bildiğimiz emekten başka hiçbir şey vermeyen büyük sınıf, halkın büyük kısmını oluşturur’ (James Mill, *Colony*, “Supplement to the Encyclop. Brit.”, 1831) (*Kapital Cilt 1*, s. 199, 19 nolu dipnot.)⁶⁵

Bu dipnotu, bu bölümde altı çizilen yeni süreç ve eğilimler ışığında okurken, işçi sınıfının bir bölümünün, daha o zamanlar nasıl orta sınıf içinde sayıldığına dikkatinizi çekmek isterim.

Parantezi kapatıyoruz.

Proletaryanın büyümesiyle, ücretli işçilerin sayısındaki artışı kastetmediğimiz açık olmalıdır. İşsizler, kayıt dışı-“enformal” sektör çalışanları, başta ev kadınları olmak üzere emeklerinin karşılığı ödenmeyen emekçiler, kent yoksulları, “prekarya” kavramıyla ifade edilen mülksüz, dışlanmış toplum kesimleri; bilişim, yazılım alanının giderek proleterleşen zihinsel emek sahipleri üretim ilişkileri içindeki yerleri bakımından toplumsal proletaryanın geniş, katmanlı, boğumlu gövdesi içinde yer alıyorlar.

Bu toplumsallığın, sınıf mücadelesinde, siyasette etkili bir toplumsal aktör, dönüştürücü, devrimci bir özne olarak rol üstlenmesi ise, bugün dünkünden daha karmaşık, yeni, yaratıcı yöntem ve araçlar, en başta da *devrimci siyaset* gerektiriyor.

Çok katmanlı, çalışma, yaşam koşulları, kesimsel çıkarları çeşitli, bu anlamda türdeş olmayan toplumsal proletarya, bağrında hem devrimci-yıkıcı bir enerji, hem de kurucu-yapıcı bir birikim/gizil güç barındırıyor.

Bunu biraz açalım.

65 Agy.

Tarihin tanıdığı tüm toplumsal devrim hareketlerinin devirici/yıkıcı gücünü yoksul, çulsuz, mülksüz, çaresiz yığınların oluşturduğunu, yeni bir toplum kuruculuğu için ise, bundan fazlasının gerekli olduğunu tarihsel deneyimden biliyoruz. *Sans-cullot* (donsuz) denilen mülksüzler, isyan eden kır ve kent yoksulları Fransız Devrimi'nin kinetik enerji kaynağıydı; ama başkaldırmaları onları iktidara taşımadı; bilmeden üçüncü bir sınıfın, burjuvazinin egemenliğine yol açtılar.

Proletaryanın, onu kendisinden önceki alt sınıflardan ayıran iki özelliği var. İlk olarak, proletarya, sermayeye karşı mücadele içinde kendisini bir yeni düzen seçeneği, yeni bir egemen sınıf olarak örgütlenme ve geçici-geçişçi üretim ilişkileri kurma yeteneğine, yani kurucu kapasiteye sahiptir. İkincisi, proletaryanın koruyup kollayacağı kendisine özgü bir mülkiyet/egemenlik ilişkileri dizgesi olmadığı için, var olan ilişkileri yıkarken, bir sınıf olarak kendi varoluş koşullarını da ortadan kaldırmaya yeteneklidir.

Proletaryanın, ona “evrensel sınıf” kimliği kazandıran bu iki temel özelliği ile, bugünkü çok katmanlı, kendi içinde türdeş olmayan gerçek varoluşunu bir arada düşündüğümüzde şu iki özelliğin öne çıktığını görüyoruz:

Bir: Toplumsal proletaryanın büyük kitlesi, tüm dünya çapında giderek daralan mutlak ve göreceli yoksullaşma ve yoksunlaşma çemberi içindedir: Her türlü yaşam/geçim araçlarından yoksunluk, işsizlik, olduğunda güvencesiz/iğreti “iş”, sürekli düşen reel ücretler, eriyen sosyal kazanımlar, daha kötüsü olmasın diye geri alınmasına “rıza” gösterilen haklar... Toplumsal proletaryanın büyük kazanında ısı, kaynama noktasına doğru yükseliyor. İçinden geçtiğimiz tarihsel-toplumsal ortama, “zamanın ruhu”na uygun isyancı, patlayıcı, yıkıcı bir enerji kimi zaman kent isyanları, kimi zaman “göç” akınları biçiminde dışa vuruyor.

İki: Ayrıntılarıyla incelediğimiz gibi, toplumsal proletaryaya içinde bir entelektüel emek kuşağı öne çıkıyor. Yeni ürün geliştirme/yaratma, üretimi planlama/örgütlenme/denetlemede önemli işlevler üstlenen bu “yeni” proleter kesiminin toplumsal-siyasal rolü konusu önümüzdeki dönemin kritik bir başlığı olarak büyük bir önem kazanmıştır. Nesnel konumuyla önemli ağırlığı proleter nitelikte olan bu kesim, üretim ve yeniden üretimdeki yerinden ve konumundan çok, toplumsal hiyerarşideki statüsü, bu statüyü algılamasındaki bilinçaltı yanılsamalar nedeniyle kendisini proletaryanın bir parçası olarak görme eğiliminde değildir. Bu proleter katman, geçmişte “sanayi proletaryası” ya da onun içinde öne çıkan metalürji işçileri gibi, toplu ve türdeş ilişkiler içinde çalışıp yaşamıyor. Örgütlenmeye, örgütlü harekete katılmaya değil, kişisel çözümler aramaya daha yatkındır.

Bu kısa değerlendirmeden bir görev çıkıyor:

Tarihsel görev, toplumsal proletaryanın en alttaki, en yoksul, en umarsız kesimleriyle sanayi proletaryasının, sanayi ve hizmette öne çıkan zihinsel/entelektüel emeğin birliğini, yeni bir sentezini üretmektir. Bu ölçüde geniş ve kendi içinde türdeş olmayan bir toplumun, devrimci ve kurucu bir güç, örgütlülük ve hareket olarak birleştirilebilmesi ise ancak ideolojik ve politik etkinlikle olanaklıdır. Bu çerçevede, toplumsal kurtuluşun politik öznesi ancak politikleşmiş proletarya, *politik proletarya* olabilir.

Öyleyse, ivedi gereksinme, patlayıcı madde deposu *en alttakilerle*, emperyalist-kapitalist ülkelerin belli bir refah düzeyinde yaşamaya alışmış, deri renginden, toplumsal cinsiyet, ulusal/etnik aidiyet vb. “üstünlüklerinden” kaynaklanan ayrıcalıklara sahip işli/ücretli proleterlerin ve özellikle de *entelektüel proleterlerin* yazgı ve hareket birliğini sağlamak, başka bir anlatımla bir toplumsal devrimin başını çekecek politik proletarya denklemini sözde ve eylemde kurmaktır.

Bu büyüyen, ancak binlerce, on binlerce küçük işyerine dağılmış kent proleterlerinin geleneksel sendika ve partiler eliyle örgütlenmesinde yaşanan tıkanıklık, yeni araç ve yöntemleri, öncelikle de söz konusu “yeni”nin bilincine ermeyi gerektiriyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELENEKSELİ VE YENİSİYLE
ORTA SINIF/KÜÇÜK
BURJUVAZİ

ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE ORTA SINIF KÜÇÜK BURJUVAZİ

Giriş

Önceki bölümlerde, kapitalizmin iki temel sınıfını, teorik tanımları, tarihsel evrimleri ve üretici güçlerdeki gelişmeler ışığında inceledik. Marksist literatürde, “orta sınıf”ın on dokuzuncu yüzyılın ortalarından bu yana “küçük burjuvazi”yi niteleyen bir kavram olarak kullanıldığını belirttik.

Şimdilerde, kavramın toplumsal içeriğindeki değişikliklerin, ama daha çok da Weberci teorilerin basıncıyla “orta sınıf” kavramı öne çıkmış durumda. Küçük burjuvazi nerdeyse hiç kullanılmıyor. Oysa, küçük burjuvazi terimi, iki temel sınıf arasındaki çelişkili ara sınıf konumunu anlatan, kullanışlı bir kavram.

Bu nedenle, bu kitapta bu iki kavramı özdeş anlamda ve bir arada kullanma yolu seçildi.

Öte yandan, tıpkı orta sınıf burjuvazi gibi, orta sınıf küçük burjuvazi de monoblok değil. Gelenekseli ile yenisi, küçük üretici/zanaatkârı ile orta düzey yazılım mühendisi, eski ve yeni dükkân, serbest meslek sahipleri birçok bakımdan farklı özellikler taşıyor, farklı siyasal-ideolojik tercih ve tutumlar alabiliyorlar.

Bunları akılda tutarak, bu bölümde, önce kapitalist üretim ilişkileri içinde orta sınıf küçük burjuvazinin oluşumunu, genel konumunu, sonra da kendine özgü yönleriyle farklı kesimlerini inceleyeceğiz.

Üretim ilişkileri ve orta sınıf küçük burjuvazi

Feodalizm bir üretim biçimi olarak egemenken, kentlerde küçük artizan ve zanaatkârlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Feodal toplumdaki küçük üretici ve zanaatkârın doğal ekonominin ve loncaların dar sınırlarını kırarak sanayici kapitalist ya da “özgür” emekçiye dönüşmesi, kapitalist gelişmenin “devrimci” de denen yollarından biridir. Bu yolla, önemli miktarda para ve üretim aracı bir bölüm üreticinin elinde birikirken, bir yandan da feodal toplumun toprağa bağlı üreticisi üretim araçlarından koparılmış, özgür emek gücü ortaya çıkmıştır. Küçük üretici ve zanaatkârların bir bölümünün kapitalistleşmesi, genel bir eğilim olarak kapitalizmin ilk gelişme döneminin bir özelliğidir. Burjuvazi yeni düzenin egemen sınıfı olduktan sonra geride kalan, zamanın trenini kaçırmış küçük üreticiler için aynı yoldan geçerek kapitalistleşme olanağı tarihsel olarak sınırlanmıştır. Yeni egemen sınıf, yalnızca feodal aristokrasiyi değil, küçük mülk sahiplerini, küçük üreticileri de yıkıma uğratarak yükselmiştir.

Kapitalist gelişme küçük üreticileri ayırdı. Bu ayırışmayla, bir yanda geleceğin bağımsız ve egemen sınıfı olarak burjuvazi, öte yanda önü genel olarak tıkanmış, kapitalizmin iki sınıfı arasında sıkışmış ayrı ve ara bir sınıf olarak küçük burjuvazi oluştu. Ayırışma ve oluşum her yerde aynı hız ve içerikte gerçekleşmedi. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*’da başlıca iki ülke tipi tanımladılar:

Feodal aristokrasi, burjuvazinin yıktığı, yaşam koşulları modern burjuva toplumunda yok olmaya yüz tutan ve körelen tek

sınıf değildir. Ortaçağ kasaba eşrafı ve küçük köylü zümresi modern burjuvazinin ilk habercileriydiler. Sanayi ve ticaret bakımından az gelişmiş ülkelerde bu sınıf bugün hâlâ, yükselen burjuvazinin yanı başında âdetâ bitkisel hayat yaşamaktadır.

Modern burjuva uygarlığın geliştiği ülkelerde proletarya ile burjuvazi arasında yalpalayan ve burjuva toplumun tamamlayıcı bir parçası olarak kendini durmadan yeni baştan oluşturan yeni bir küçük burjuvazi oluşmuştur. Ne var ki, bu sınıfın mensupları rekabetin etkisiyle sürekli olarak proletaryanın içine savrulmakta, hatta büyük sanayi geliştikçe modern toplumun bağımsız bir parçası olarak tümüyle yok olacakları ve ticaretle, manifaktürde, tarımda yerlerini ustabaşılara ve hizmetkârlara bırakacakları anın yaklaştığını görmektedirler.¹

“Bitkisel yaşam” sözcüğü, küçük burjuvazinin kapitalizmin az geliştiği ülkelerdeki durumunu güzel anlatıyor. Böyle ülkelerde geçmiş üretim biçiminden kalan geleneksel küçük mülk sahibi sınıf kapitalizmin geç ve yavaş gelişmesinden dolayı varlığını uzun süre sürdürebiliyor. Yıkıma uğruyor, mülksüzleşiyor; ama bu süreç yavaş işlediği ölçüde de kendisini varlıkla yokluk arasında gidip gelen, sancılı ve sürünge bir yaşam içinde buluyor. Kapitalizmin daha dinamik ve hızlı geliştiği ülkelerde ise kapitalizm feodalizmden kalanları daha kökten biçimde yok ediyor; kapitalist üretimin çıkarlarına uygun yeni bir küçük burjuvazi yaratıyor. Bu durumda küçük burjuvazi bir sınıf olarak yok olmuyor; ama bağımsız bir sınıf olarak da var olamıyor.

Küçük toprak sahibi köylü ve kentlerdeki esnaf ve zanaatkârlar geleneksel küçük burjuvazinin iki büyük bileşenidir. Bunların büyük bölümü, kapitalist gelişmeyle birlikte, çeşitli ülkelerde farklı hızlarda olmak üzere küçük üretim araçlarını yitirerek proleterleştiler. Öte yandan, kapitalizm bunların yerine yeni küçük burjuva katmanlar üretti.

Kapitalizmin kendi çıkarları, gereksinimleri doğrultusunda küçük burjuvaziye yeniden üretilişini Lenin şöyle anlatıyor:

1 Karl Marx-Friedrich Engels, *Komünist Parti Manifestosu*, agy., s. 43

Bütün kapitalist ülkelerde proletaryayla yan yana her zaman geniş bir küçük burjuva, küçük üreticiler katmanı vardır. Kapitalizm küçük üretimi doğurdu ve sürekli doğuruyor. Birçok yeni ‘orta katman’ kapitalizm tarafından var ediliyor. (Fabrika eklentisi olarak, evde çalışma olarak, bütün ülkeye yayılan işyerleri olarak ve otomobil, bisiklet endüstrisinde olduğu gibi büyük endüstrinin gereksinimlerini karşılamak için kurulan işyerleri olarak).²

Kapitalizm küçük burjuvaziye yeniden üretmeseydi bu ara sınıf toplumsal ve siyasal yaşamın bu ölçüde önemli bir ögesi olmazdı. Dolayısıyla “yeni küçük burjuvazi”, “yeni orta sınıf” tümüyle yeni bir durumu anlatmıyor.

Bu kitapta izlemeye çalıştığımız yönetime bağlı kalarak, küçük burjuvazi *ya da* orta sınıfın üretimdeki, üretim ilişkilerindeki yerinden, konumundan başlayalım.

Marx, *Artık Değer Teorileri*’nin bir yerinde şu soruyu soruyor: “[H]iç emekçi çalıştırmayan ve bu nedenle kapitalistler gibi üretmeyen bağımsız zanaatçılarla köylülerin konumu nedir?” Soruyu yanıtlarken, deyim yerindeyse küçük burjuvazinin ekonomi politliğini de formüle ediyor:

Kendi üretim araçlarıyla çalışan bu üreticilerin, yalnızca kendi emek güçlerini yeniden üretmekle kalmayıp bir Artık Değer yaratıyor olmaları olasıdır; konumları, onların kendi Artık Değerlerini ya da (bir bölümü, vergi vb. ile onlardan alındığı için) artı değerlerinin bir bölümünü kendilerinin sahiplenmelerine olanak verir.

(...) Bağımsız köylü ve zanaatçı iki kişiye bölünmüştür. Üretim araçlarına sahip olarak kapitalisttir; emekçi olarak ise kendisinin ücretli işçisidir. Bu nedenle kapitalist olarak kendisine ücret öder ve sermayesinden kâr elde eder; yani ücretli işçi olarak kendini sömürür ve Artık Değeri, emekçinin sermayeye borçlu olduğu haracı kendine öder.³

2 Lenin, *Toplu Yapıtlar*, İng. Cilt: 15, s. 39

3 Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Birinci Baskı, Ankara 1998, s.381-382

Küçük üretici olarak küçük burjuvazinin konumu böyledir. Küçük burjuvazi kapitalistin küçüğü değildir. Kapitalist sınıfın bileşeni değildir. Sömürmez. Ya da esas olarak sömürmez. Belirleyici iki özelliği, küçük mülk sahipliği ve kendi emeğini sömürmesidir. Küçük kapitalistle küçük burjuvaziyi ayıracak ölçüt, başkasının artık-emeğine, yarattığı artık değere, kendi emeğini sömürme durumuna son verecek ölçüde el koyup koymadığıdır. İkinci durumda büyüklüğü, çapı ne olursa olsun kişi kapitalist sınıfa mensuptur. Türkiye’de, örnekleriyle göstereceğimiz, tüm orta sınıf çözümlemelerini küçük kapitalist işletmeler (KOBİ) üzerinden yapanlar var. Oysa bunlar, ana ağırlığıyla küçük kapitalist işletmelerdir.

Geleneksel küçük burjuvazinin iki ana kümesi olan küçük üretici köylü ve el emekçisi zanaatkâr kategorileri duruma göre yavaş ya da hızlı bir tempoyla yok oluyorlar. Kapitalist gelişmenin, kentleşmenin, bilişim teknolojilerindeki ilerlemelerin vb. yarattığı Marx’ın “iki kişiye bölünmüş” dediği, kendi küçük işletmesinde kendi emeğini sömüren küçük dükkâncılar, hizmet işi yapanlar ise geleneksel küçük burjuvazinin “yeni” ama geleceği olmayan kalıntıları olarak daha bir süre yaşamaya devam edecek gibi görünüyorlar.

Geleneksel küçük burjuvazinin çok önemli bir bileşeni kentlerdeki serbest meslek sahipleridir. Kendi hesabına çalışan doktor, veteriner, avukat, muhasebeci, mali müşavir, eczacı, mimar, mühendis, desinatör, danışman vb. Bu kategorinin ayırt edici özelliği üretim araçları sahipliği değil, belli bir meslek eğitimiyle edinilen *bilgi ve yetki* sahipliğidir. Ayrık durumlar dışında, doğrudan artık değer üretmez, başkasının ürettiği değere doğrudan el koymaz, verdikleri mesleki hizmet emeği karşılığı olarak genellikle ücretli işçilerin çok üstünde gelir elde ederler. Çok daha önemlisi, bu kesim, bir kentli sınıflar koalisyonu olan geleneksel burjuvazinin ideolojik, kültürel formasyonunun en sadık, en sahici temsilcisi ve taşıyıcısıdır.

“Orta sınıf”ın “küçük burjuvazi”yi literatürdeki yerinden bu kadar kolay etmesinin nedeni de serbest meslek sahiplerinin bu özelliğidir. Serbest meslek sahibi geleneksel küçük burjuvazi, aslında bu kitabın birinci kısmında üzerinde durduğumuz eğitilmiş burjuvazinin (*bildungsbürgertum*) bugünkü ardıdır.

Yeni orta sınıf küçük burjuvazi

Toplumsal sınıfları “iktisat biliminin perspektifinden”, bölüşüm ve sınıflar arası karşıtlıklar üzerinden ele alan Korkut Boratav bu kesimle ilgili olarak şunları yazıyor:

Avukatları, mali müşavirleri, danışmanları kapsayan ve üretken olmayan hizmet sunumları ise, ekonominin diğer (üretken) kesimlerinden kaynak aktarımına gereksinim duyarlar. Her iki durumda da, gelirlerin kaynağında diplomayla, uygulamayla edinilen gerçek bir melekeden, beceriden oluşan veya (faaliyete izin veren lisansa, belgeye bağlı olarak) yapay olarak yaratılan bir **kıtlık rantı** yer alır. Bu özellikler nedeniyle, ayrıca üstyapı düzlemlerinde (siyaset, ideoloji, kültür, hukuk alanlarında) önemli ağırlıkları, etkileri olan bağımsız profesyoneller katmanının, sömürülen dolaysız üreticiler blokunda yer alan küçük üreticiler sınıfının dışında yer alması uygundur. Geleneksel Marksist sınıflaşma çerçevesi içinde yer alabilecek tek orta sınıflar kategorisi, bağımsız profesyonellerdir.⁴

Bu yaklaşım, öz itibarıyla doğrudur. Yeni küçük burjuvazi/yeni orta sınıf mensuplarının bir bölümü, bir önceki bölümde göstermeye çalıştığımız gibi eğitilmiş katmanların çelişkili sınıf özelliği gösteren kesimlerinden çıkıyor. Orta sınıf tartışması da bu kategori üzerinde yoğunlaşıyor. Burada da deyim uygunsu düşen ve yükselen alt kümeler var. Bir kez, geleneksel bağımsız serbest meslek sahipliği kategorisi, genel olarak, gözle görülür, elle tutulur bir açıklıkla iki temel sınıfa doğru

4 Korkut Boratav, *Dünyadan Türkiye'ye, İktisattan Siyasete*, Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s. 288

ayrışıyor. Günümüzün belirgin eğilimi budur. Doktorların ve avukatların durumu tipiktir. Özel hastaneler ve adım adım özelleştirilen kamu hastaneleri bağımsız muayenehane hekimliğini ortadan kaldırıyor. Özel hastane sahibi kapitalist hekimlerle, o işyerlerinde ücretli olarak çalışan hekimler iki temel sınıfa doğru ayrışıyorlar. Aynı süreç avukatlık mesleğinde de yaşanıyor. Artık Türkiye’de de ABD’dekine benzer, onlarca avukatın asgari ücretin biraz üstünde ücretle çalıştığı kapitalist hukuk firmalarının sayısı artıyor. Kuşkusuz, hâlâ kişisel muayenehanesinde mesleğini sürdüren hekimler, büro temelli kişisel avukatlığa devam eden avukatlar var. Ancak, eğilim belirgin, süreç tersinmez bir karakter taşıyor.

Tekelci kapitalizmin yeni gereksinmelerinin ortaya çıkardığı yeni ama geleneksel küçük burjuvazi *tipindeki* bileşenler olarak, tam bir liste vermeye kalkışmadan, küçük pansiyon, restoran, kafe işletenleri, küçük perakende dükkân sahiplerini, butik terzileri, takı ve hediyelik eşya yapıp satanları, internet kafe işletenleri, kendi hesabına bilişim hizmetleri, teknik hizmet sunanları, beyaz ve elektronik eşya, cep telefonu bayilerini, bunların resmî olan-olmayan servislerini, kendi hesabına çalışan sanatçıları, yazarları, serbest gazetecileri vb. düşünebiliriz. Orta sınıf olarak tanımladığımız bu kesimlerin en önemli özelliği, emeklerini sermayeye değil, “müşteri”ye satıyor olmalarıdır. Belirli bir eğitim ve deneyim gerektiren becerilerini bağımsız olarak işleten, emeğini sermayeye satıp onun denetimi ve baskısı altında çalışmayan, bunun yerine “müşteri”leriyle hizmet-bedel ilişkisi içinde olan bu kesimler işçi sınıfından sayılamazlar.

Yukarıdaki bölümlerde, hizmet, kafa emekçilerinin, büro çalışanlarının toptan orta sınıftan sayılamayacaklarını gerekçeleriyle birlikte açıklamış, sınıf ölçütleri somut durumlara uygulandığında, kimi ortak özelliklerine referansla “orta sınıf” olarak tanımlananların üç sınıfa dağıldıklarını göstermeye çalışmıştık.

Orta sınıf küçük burjuvazi konusunda zorluk, kapitalist sınıf ve proletaryayı net olarak ayıran kimi sınıf ölçütlerinin, bu sınıf söz konusu olduğunda açık ve net biçimde aynı işlevi görememesidir. Bu sınıfın ayırt edici özelliği Marx'ın deyimiyle iki sınıfa bölünmüş olmasıdır. Küçük burjuvazi orta sınıf çelişki hâlinde bir sınıftır. Üretim aracı sahibi değildir, ama bilgisayar türü kendi küçük üretim aracının, içinde yaşadığı konutun sahibi olabilir; üretimde karar verici, sermaye adına denetleyen, yöneten konumda değildir, ama bu nitelikteki kimi alt işlevlere katılıyor olabilir; geliri esas olarak ücrettir, ama bu gelirin miktarı bir işçininkinden çok yüksek olabilir. Bu sınıfın, üretim ilişkileri içinde tuttuğu yer ile ait olduğu ideolojik kültürel dünya ve yaşam tarzı örtüşmeyebilir. Kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasında ne birinden ne ötekenden olan, çelişkili “ara” sınıf konumu bu sınıfın belirleyici özelliğidir.

Yeni veya geleneksel fark etmez, ortak hedefleri sınıf atlamak olan küçük burjuvazi orta sınıf, kendisini işçi sınıfına taşıtır ve varlığıyla sermaye egemenliğini pekiştirir: “Orta sınıflar kendi **geçimlerini**, giderek artan ölçüde gelirden sağlarlar; ağırlığı çalışan temele binen bir yük türler ve en tepedeki **on bin ailenin zenginliğini**, toplumsal güvencesini ve gücünü artırırlar.”⁵

“Çelişkili sınıf konumları” kavramı ve tezi Erik Olin Wright tarafından ortaya atılmıştır. Wright'ın bu tezini dayandırdığı gerekçeler ve sınıf teorisinin geneline ilişkin yaklaşımları bir yana, bu kavramın yeni küçük burjuvaziye/yeni orta sınıfı anlama ve çözümlemede işlevli olduğunu düşünüyorum.

Üretim sistemi içinde sermayenin işlevlerini yerine getiren yönetim ve denetim aygıtının kendi içinde bir hiyerarşi oluşturduğunu, bu hiyerarşinin tepesinde yer alanların kapitalist sınıf konumlarına sahip olduklarını belirtmiştik. Hiyerarşinin

5 Karl Marx, *Artık Değer Teorileri*, İkinci Kitap, Sol Yayınları, Birinci baskı, Ankara, Kasım 1999, s. 549.

altlarında ise, çeşitli açılardan durumları çelişkili olan ücretli-ler grubu yer alıyor. İkili ya da ara sınıf karakteri gösteriyorlar. Bu kesimler, aynı anda, hem kolektif işçinin işlevlerini, hem de sermayenin işlevlerini yerine getiriyorlar. Üretimin planlanmasında ve yönetilmesinde ikincil roller üstleniyor ve daha üsttekilerin buyruğunda çalışıyorlar. Bir yandan işçileri denetleyip yönetirken, bir yandan da tepe yöneticiler tarafından denetlenip yönetiliyorlar. Emek sürecinin örgütlenmesinde iki temel sınıfın ikisinden de farklı yerler tutuyorlar.

Görüldüğü gibi, yeni küçük burjuvazi orta sınıf geleneksel küçük burjuvaziden farklı özellikler taşıyor. Kapitalist üretim biçiminin iki temel sınıfından hiçbirine ait olmamak ortak özelliğini ise sürdürüyor.

Türkiye notları

1980’lerde ihracata yönelik birikim rejimine geçişle birlikte dış pazarlara açılma, finans sektörünün yükselişi, kentsel dönüşüm vb. gelişmeler hızlandı ve bu kentli sınıf profillerinde değişikliklere yol açtı. Gelir dağılımında ücretlilerin aldığı pay düştü. En alttakiler en çok yitirdi. Ama aynı yıllarda, ücret gelirleri hızla artan öbekler de oluşmaya başladı. Sermayenin üretim, finans, hizmet, kent rantı yönelişlerinin gereksinme duyduğu genç, iyi eğitilmiş, dil bilen “profesyoneller” katmanı yükselmeye başladı. Küresel ticaret, bankacılık, aracı kurumlar, finans-yatırım danışmanlığı, halkla ilişkiler, reklamcılık, pazarlama kurumlarında, çokuluslu şirketlerin Türkiye ofislerinde vb. çalışan bu kişiler önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak yüksek ücretlerle ödüllendirildiler. Özel dershanelerin, özel ilk-orta liselerin, vakıf üniversitelerinin, özel hastanelerin hızla çoğalmasıyla birlikte öğretmenler, hekimler, hukukçular arasından kamudan özele geçenler de gelirlerini önemli oran-

larda artırmış oldular. Her ne kadar, 2001 kriziyle özellikle finans-bankacılık sektöründeki kriz bu yeni profesyonellerin çoğunu yerinden ettiyse de, bu dönemde ücretli profesyonellerin bir bölümünün Marksist sınıf ölçütleriyle de orta sınıf konumlarına yükseldiğini kabul etmek gerekiyor.

Birkaç veri:

TMMOB tarafından 1976 yılında yaptırılan profil araştırmasında, çalışan mühendisler arasında özel sektörde istihdam edilenlerin oranı yüzde 16,3 iken, bu oran 2011’de 40,4’e yükselmiştir⁶.

Aynı çalışmaya göre, 1976 ile 2011 arasında çalıştığı işteki görevi sorusuna “yönetici” olarak yanıt verenlerin oranı yüzde 29,1’den yüzde 10,7’ye düşmüştür⁷.

Mühendis ve mimarlar, kapitalizmin emek rejimi koşullarına giderek daha fazla tabi olmakta, sahip oldukları mesleki bağımsızlığı ve sınıf konumunu kaybedip hızla işçileşmektedir.⁸ Bir önceki yıla göre işsizler arasına katılanların üçte birinin yüksek öğrenim mezunu olması ya da genç işsizlerin yüzde 27’sinin üniversite mezunu olması gibi bilgiler de söz konusu eğilimi destekler niteliktedir.⁹

1976 yılında mühendisler arasında iş sahibi olanların oranı yüzde 98,7’dir. yüzde 1,3’lük işsiz mühendis oranı, 1998’de 7,7’ye, 2007’de ise yüzde 17,5’e çıkmıştır. Bunlar arasında 1 yıl içerisinde iş bulanların oranı ise 1976’da yüzde 85 civarındayken, 2007’de yüzde 74 civarına gerilemiştir.¹⁰

6 Serdal Bahçe, “Orta Sınıf Miti ve Mühendisin Nemesis”, *Praksis*, No: 32, 2013, s. 155.

7 A.g.e., s. 158.

8 Ahmet Haşim Köse-Ahmet Öncü, “Mühendislerin Toplumsal Evrimi Üzerine Gözlemler”, içinde *Neoliberalizmin Tahribatı-2*, (Der.) Neşecan Balkan-Sungur Savran, Metis Yayınları, 2004, s. 188.

9 Alpaslan Savaş, “Haziran Direnişi, İşçi Sınıfı, Sendikalar”, *Gelenek*, No: 121, 2013, s. 63.

10 Serdal Bahçe, agy., s. 156.

Sözleşmeli öğretmen sayısının 2007’de 20 bin civarındayken, 2010’da yaklaşık 75 bine yükselmesi, işin güvencesizleşmesinin ve aynı meslek grubunda iç hiyerarşiler örülmesinin somut göstergelerindendir.¹¹

Bir başka çalışmaya göre ise, çalıştıkları gün üzerinden prim ödendiği için ücretli ya da usta öğretici statüsündeki bir öğretmenin emekli olabilmesi için 125 yaşına kadar çalışması gerekmektedir.¹²

Bu veriler, şişirilen orta sınıf balonu hakkında fikir veriyor.

Orta sınıflaşma, değerler dizgesindeki değişikliklerle de ilişkilidir. Özal döneminin, pragmatik, yiyiciliği, rüşveti hoş gören, kentliliği, tüketimciliği, bireyciliği, küreselciliği özendiren, varlıklı olmayı, “Hatice değil netice” anlayışıyla kutsayan, yeni “değerler”, yeni bir orta sınıf kültürü yaratmıştır.

Bunu tüketim kültüründeki değişiklikler izledi. Marka giyinmek, iyi semtlerde kaliteli lokantalarda yiyip içmek, lüks araba sahibi olmak, yurt dışına seyahate gitmek, moda olan sporları yapmak, yapmasa da spor kulübüne yazılıp arada bir uğramak, okunan ya da okunmasa da konu açıldığında üzerine söz söylemek üzere “kişisel gelişim” kitapları edinmek, belli sanat, sinema etkinliklerine katılmak, cep telefonunun (şimdi artık akıllı telefon) en son teknolojili olanına sahip olmak vb...

Şimdi, aslında pek de “yeni” olmadıkları hâlde, öyle sunulan güncel yaklaşımları, sonra da “bir yanlışın gücü içindeki doğrudan gelir” özdeyişinden çıkarak orta sınıf tartışmalarının en kritik yönü olan ideolojik siyasal kültürel oluşumları inceleyeceğiz.

11 İlknur Üstün; “Ataması Yapılmayan Öğretmenler”, içinde *Boşuna mı Okuduk?: Türkiye’de Beyaz Yakalı İşsizliği*, (Der.) Tanıl Bora, Aksu Bora vd., İletişim Yayınları, 2011, s. 281.

12 Esin Ertürk; “Türkiye’de Öğretmenlik Mesleğinin Dönüşümü”, içinde *Sınıftan Sınıfa-Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları*, (Der.) Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 2010, s. 125.

ORTA SINIF TEORİLERİ

Weberci sınıfsızlık teorisi

Weber'in, sınıfsızlık teorisinin dayandığı düşünsel dünyayı merak edenler, kısa yaşam öyküsünü ve ilginç temel görüşlerinin bir özetini kitabın sonundaki ekten okuyabilirler.

Orta sınıf teorilerinin atası Max Weber'dir.

Weber'in önemli yazılarından oluşturulan *Sosyoloji Yazıları* kitabının İngilizce baskısını hazırlayan H.H. Gerth ve C. Wrihts Mills, Weber için şunları yazdılar: "Weber, 'siyasi profesör' tipinin son temsilcilerinden biriydi. Bir yandan bilime yansız katkılarda bulunmuş, öte yandan orta sınıfların entelektüel öncüsü olarak siyasal önderlik rolünü de üstlenmişti."¹

Siyasal önderlik konusu ayrı; bu kitabın ekinde özetlediğim yaşam öyküsünden böyle bir önderlik çizgisi çıkmıyor. Weber'in bugünkü orta sınıf teorilerinin entelektüel öncüsü olduğu ise doğru.

Weber sosyolojisi "açıklayıcı" ve birey odaklıdır. Anlamalı davranışın tek taşıyıcısı bireydir. "Devlet", "sınıf", "parti" ve benzeri kavramlar, sosyoloji için, insanların etkileşim ortamıdır. "Dolayısıyla sosyolojinin görevi, bu kavramları 'anlaşılabilir' eylemlere indirgemek, başka bir deyişle bunları, istisna

1 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çeviren: Taha Parla, İletişim yayınları, İstanbul 1996, s. 56.

tanımadan, etkileşime katılan tek tek kişilerin eylemlerine indirgemektir.”²

Weber, kendi sosyolojik yaklaşımını “yorumcu” ya da “anlamacı” olarak tanımlamıştır. Ancak, Weber’de “anlama” (*verstehen*), yapısal, nesnel çözümlemelere yönelen bir çaba değildir. Anlaşılması gereken ve mümkün olan, eylem yapan bireylerin somut işlevleridir. *Weber, her türlü “nesnel anlam” ve yasallık varsayımını reddeder.*

Weber’in kullandığı temel kavramlarla ilgili “tarafsızlığı”, “üstten bakışı” sosyoloji anlayışıyla yakından ilgilidir. İdealist pozitivisttir.

Weber’de “sınıf”, siyaset ve toplumsal mücadelenin birincil önemde bir öznesi, faili değildir.

“Sınıf, statü, parti”

“Sınıf, statü ve parti” Weber’in konumuzla ilgili en önemli makalesidir.

Bu makaleyi esas alarak, ama onunla sınırlı kalmadan Weber’in “sınıf” sistematüğini özetlemeye çalışalım.

Bir: Weber’in kalkış noktası, güç-iktidar ilişkileri ve ekonomik düzen-sosyal düzen ayrımıdır.

‘Ekonomiye dayalı’ güç tabii ki genel anlamında ‘güç’ ile aynı şey değildir. Tersine, ekonomik gücün ortaya çıkışı başka alanlarda var olan bir gücün sonucu olabilir. İnsanlar yalnızca kendilerini ekonomik olarak zenginleştirme amacıyla iktidar peşinde koşmazlar. Güç, ekonomik güç de dahil olmak üzere, ‘kendi başına’ bir değer ifade eder. Getireceği sosyal ‘onur’ için de iktidar peşinde koşulduğu çok olur. Ama her iktidar sosyal onur sağlamaz... Gerçekten de sosyal onur ya da itibar, siyasal ve ekonomik gücün temelini oluşturabilir ki, bu hiç de ender değildir.³

2 Agy., s. 101

3 Agy., s. 268-269

“Sosyal onur” Weber’in kilit kavramlarından biridir.

Arkasından, Weber’in sınıf teorisine kılavuzluk eden ekonomik düzen-sosyal düzen ayrımı gelir:

Sosyal onurun toplumdaki tipik gruplar arasında dağılma biçimine ‘sosyal düzen’ diyebiliriz... Ama sosyal düzen ile ekonomik düzen özdeş değildir. Ekonomik düzen, bizim için ekonomik mal ve hizmetlerin dağıtım ve tüketiminden ibarettir. Sosyal düzen ise önemli ölçüde ekonomik düzen tarafından belirlenir ve tabii karşılığında da ekonomik düzeni etkiler. O hâlde, ‘sınıflar’, ‘statü grupları’ ve ‘partiler’, bir topluluk içindeki güç dağılımıyla ilgili olgulardır.⁴

Weber, “ekonomik düzen”i siyaset, hatta toplumsallık dışı “teknik” bir alan olarak görüyor. Bu yaklaşım, sınıf teorisinin de omurgasını oluşturuyor. Sınıfı “ekonomik çıkar” birliği olarak tanımlıyor.

İki: Weber’e göre sınıf konumunun iki temel ögesi, “salt ekonomik çıkarlar” ve “işgücü piyasalarının koşulları”dır.

Bizim terminolojimizde ‘sınıflar’, ‘sosyal topluluklar’ değildir; yalnızca toplumsal eylemin mümkün ve muhtemel temellerini temsil eder. (1) Bir grup insanın yaşam olanaklarının belli bir nedensel ögesi ortak ise, (2) bu ögeyi, mal sahibi olmak ve gelir sağlamak gibi salt ekonomik çıkarlar temsil ediyorsa, (3) bu öge, meta ve işgücü piyasalarının koşullarında temsil ediliyorsa, ‘sınıf’tan söz edilebilir.⁵

Weber, mülk sahipliğinin, kendiliğinden belirli yaşam olanakları yarattığını, onlara “salt hizmetlerinden veya da kendi emekleriyle yarattıkları mallardan başka arz edecek bir şeyleri olmayan ve varlıklarını sürdürmek için bu ürünlerinden kurtulmak zorunda olanlara karşı” üstünlük sağladığını, hatta, “mülkiyetin ve mülksüzlüğün bütün sınıf konumlarının temel kategorileri” olduğunu kabul eder.⁶

4 Agy., s. 269

5 Agy., s. 270

6 Agy.

Bu yaklaşım, Weber'in Marksist sınıf tanımına yakın bir yerde durduğu izlenimini verebilir. Devamında söylediklerinden ve bütünsel bakışından bu izlenimin yanıltıcı olduğunu anlıyoruz.

Çünkü Weber, sınıf konumlarını mülk sahipliğinin-mülk-süzlüğün değil, piyasanın ve “piyasa şansı”nın belirlediği görüşündedir.

Adam Smith'in “görünmez eli” *piyasa*, Weber'de yeni bir bağlamda canlanıyor gibidir. Piyasa, sınıf durumunu “piyasa şansı”yla belirlemektedir!

Şöyle:

Sınıf kavramının geniş anlamı her zaman için şudur: Piyasa'daki şansının türü, kişinin kendi yazgısını belirleyen en önemli etmendir. ‘Sınıf konumu’ bu anlamda son kertede ‘piyasa konumu’dur. (...) Yazgıları ve hizmetleri piyasada kendileri için kullanma olanağı ile belirlenmeyenler, örneğin köleler, terimin teknik anlamında ‘sınıf’ değildirler. Ancak bir ‘statü grubu’ olabilirler.⁷

Mülkiyet, bu piyasa şansını azaltan, çoğaltan bir etmen olabilir ama en önemli etmen değildir. Weber ilginç bir sınıf sınıflandırması yapıyor:

‘Mülk sahibi sınıflar’ ile daha çok piyasa koşullarınca belirlenen ‘gelir sınıfları’nı birbirinden ayırmak gerekir. Bugünkü toplumda sınıflar, en büyük ölçüde de gelir sınıfları arasında tabakalaşma ağırlık taşır. Ancak, ‘tahsilli’ tabakaların statü saygınlığı açısından, toplumumuzda hala statüye göre tabakalaşma öğelerinin korunduğu görülmektedir. Statü faktörü, en çok ekonomik tekellerde ve diplomatlara tanınan tercihlili sosyal fırsatlarda açıkça gözlenebilir.⁸

Mülk sahibi sınıflar ve *gelir sınıfları*... İkincisini italik yazdım, çünkü “gelir”, orta sınıf teorilerinin temel sütunlarından

7 Agy., s. 272

8 Agy., s. 381-382

biridir. Yukarıdaki alıntıda, ayrıca, “tahsil”in, sınıf konumlanmasındaki rolü açık biçimde bir kez daha vurgulanmış oluyor.

Üç: Weber’e göre, sınıfı yaratan doğrudan doğruya ekonomik çıkarlardır.

Bizim terminolojimizde ‘sınıf’ı yaratan etmen doğrudan doğruya ekonomik çıkardır, hatta sadece ‘piyasa’yla bağlantısı olan çıkarlardır. ‘Sınıf çıkarı’ kavramı yine de belirsiz bir kavramdır... Ortak sınıf konumundan toplumsal eylemin doğması ise hiç de evrensel bir durum değildir.⁹

Sınıf çıkarlarından toplumsal eylemin doğması kural değildir; dolayısıyla sınıf mücadelesi kural değildir!

Dört: Sınıf, kendi içinde sosyal bir topluluk oluşturmaz. Weber’den okuyoruz:

Sınıflar, sosyal topluluklar olmamakla birlikte, sınıf durumları ancak toplumsallaşma temelinde ortaya çıkabilir. Sınıf konumlarına yol açan toplu eylem ise esas olarak aynı sınıfın üyeleri arasında bir ortak eylem değil, değişik sınıfların üyeleri arasında bir eylemdir. İşçinin ve girişimcinin sınıf konumunu doğrudan belirleyen toplu eylemler, işgücü piyasası, meta piyasası ve kapitalist işletmedir.¹⁰

“Sosyal topluluk”la, anlatılmak istenen cemaat, sosyete vb. tipi bir toplumsallık ise, sınıfın sosyal topluluk olmadığı önermesi doğru kabul edilebilir. “Toplu eylem”in ancak değişik sınıfların eylemi olarak sunulması ise Weber’in sınıfları toplumsal bir varlık ve eyleyen olarak görmemesinden kaynaklanıyor.

Weber, “sınıf mücadeleleri” ile “statü grupları arasındaki mücadeleleri” ayırıyor. “Gerçek sınıf mücadelesi”ne tarihten örnek olarak borçlu köylüler ile esnaf ve zanaatkârların yürüttükleri mücadeleleri veriyor. Çünkü, Weber’e göre sınıf mücadelesi ancak ekonomik çıkarlar için yürütülen bir mücadele olabilir.

9 Agy., s. 272-273

10 Agy., s. 274-275

Beş: “Statü grupları” sosyal topluluklardır.

Statü grupları, sınıfların tersine sosyal topluluklardır. “Piyasa mekanizmasının saf işleyişini bozacak”¹¹ olan da statü gruplarıdır.

Selim Ergunalp’in belirttiği gibi, Weber’in yazdığı Almandada “*status*” sözcüğü, “bir kişinin, bir şirketin veya bir ülkenin toplumsal veya yasal mevki” anlamına gelmektedir.¹²

Statü gruplarıyla neyi kastettiğini şöyle açıklıyor:

Sınıfların tersine, *statü grupları* genellikle sosyal topluluklardır. Ancak çoğu zaman, pek biçimlenmemiş dağınık topluluklardır. Tümüyle ekonomi tarafından belirlenen ‘sınıf konumu’na karşı tanımlamak istediğimiz ‘statü konumu’ndan kastımız insanların yaşam yazgısının, somut, pozitif ya da negatif toplumsal onur ölçüsü tarafından belirlenen tüm tipik öğeleridir. Bu onur, bir topluluk tarafından paylaşılan herhangi bir nitelikle ilgili olabilir ve tabii bir sınıf konumuyla da ilişkisi bulunabilir; sınıf ayrımları da statü ayrımlarıyla çok çeşitli biçimlerde bağlantılı olabilir.¹³

“Ekonomi tarafından belirlenen sınıf konumu” ve “toplumsal onur” ölçüleriyle belirlenen “yaşam yazgısı” Weberci orta sınıf teorilerinin iki önemli önermesidir.

Peki, “statü onuru” nedir?

Statü onurunun özünü en iyi ifade eden şey, belli bir çevreye mensup olmak isteyen herkesten, her şeyden önce belirli bir hayat tarzına sahip olmasının beklenmesidir... Birey, belli bir grubun hayat tarzının taklitçisi olmaktan çıkıp, o grubun kabul edilmiş içe dönük eylemlerine uyum göstermeye başladığı zaman, ‘statü’sü gelişmeye başlamış demektir.¹⁴

Weber, Amerika’dan örnekler vererek konuyu somutlaştırır: Ancak belirli bir sokakta oturanlar “sosyete”ye kabul edi-

11 Agy., s. 275

12 Selim Ergunalp, *Gezi’den Sonra Sınıf/Neoliberal Sınıf Teorilerinin Eleştirisi*, h2o Kitap, İstanbul, Ocak 2016, s. 190

13 Agy., s. 277

14 Agy., s. 278

lır; belli bir zamanda toplumda egemen olan modaya kesinlikle uymak gerekir. Bu uyum “cakalı” kuruluşlarda iş bulma şansını, “saygıdeğer” ailelerle sosyal ilişki ve evlilik olasılığını artırır.¹⁵ Onura ilişkin ayrıcalıklar arasında özel giysiler giyme, özel mekânlara “takılma”, belirli amatör spor, sanat etkinliklerinde bulunma gibi şeyler vardır.

Sınav ve öğrenim belgesi (diploma) statü durumu açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü diploma, eşitlik sağlamakta, belli görev ve konumlar için yeterlilik belgesi yerine geçmektedir. Sınav, sosyal ve ekonomik bakımdan avantajlı görevlere talebi sınırlama ve belli eğitim ve diplomalara sahip olanların tekelinde tutma işlevinin evrensel aracıdır.¹⁶

Eğitimin, bugün de orta sınıf teorilerinin en sık başvurduğu ölçütlerden biri olduğunu göreceğiz.

Altı: Weber’e göre “statü düzeni”nde “statü onuru” ve “statü grubu üyeliği” kimi zaman ekonomik güçten bile daha önemli rol oynayabilir.

Weber, sınıf katmanlaşmasının üretim ve mülkiyet ilişkilerine, “statü” katmanlaşmasının ise özel yaşam tarzlarının temsil edildiği tüketim biçimlerine göre belirlendiği sonucuna varır.

Özet sonuç ve notlar

Weber, kendinden sonraki sosyolojiyi, insan toplumlarının “toplumsal katmanlaşması” olarak bilinen yaklaşımıyla etkilemiştir.

Toplumsal katmanlaşma tezi, ekonomik, siyasal ve toplumsal olmak üzere üç boyutlu ya da üç bölmeli bir tezdır. Ekonomik boyut sınıf bağlamlıdır; siyasal boyut egemenlik ve iktidarla ilgilidir; toplumsal boyut ise statü, onur ya da say-

15 Agy., s. 279

16 Agy., s. 321

gınlık (prestij) kavramları üzerinde yükselmektedir. Böylece, sınıf ve sınıf mücadelesi “ekonomik” bölmeye hapsedilmiş ve önemsizleştirilmiş olmaktadır.

Toplumsal katmanlaşma savı, sınıf yerine “statü”yü öne çıkarmaktadır.

Weber için statü grupları aslında birer “cemaat”tir (*gemeinschaften*) ve insanın statü durumu “özel bir yaşam tarzı”, belirli bir toplumsal yargı tarafından belirlenen insan yaşamının bütün tipik bileşenlerini içerir. Statü grupları, özel yaşam biçimlerinde anlatımını bulan tüketim ilke ve ilişkilerine göre katmanlaşırlar. Dolayısıyla Weber, toplumu, her biri kendi ekonomik çıkarlarına, statü onuruna, dünyaya ve insana ilişkin bir yönelime sahip olan rekabet hâlindeki statü gruplarının ortamı olarak düşünür.

Bu katmanlaşma teorisinin bugün bu ölçüde sürümde (revaçta) olmasının nedenlerinden biri, Weber’in statü gruplarını, yaşam biçimlerine ve tüketim ilkelerine göre katmanlaştırmasıdır. Günümüz kapitalizminde tüketim ilişkileri sınıf konumlarını anlamada giderek artan bir öneme sahiptir. “Orta sınıf” söz konusu olduğunda, tüketim alanı, sınıf oluşumunun, ideolojik ve kültürel açıdan daha da önemli bir kaynağı olmaktadır.

Weber’de sınıf mücadelesi kavramı yoktur. Bu terimi bir yerde o da tırnak içinde kullanır. Weber’in dünyasında, bir sınıf ya da statü grubunun üyeleri, bir başka sınıf ya da statü grubunun üyeleriyle zorunlu bir ilişki ya da karşıtlık içinde değildir.

Weber’in sınıf tanımı ve kavramı son derece belirsiz ve ikirciklidir. Aynı ekonomik konumu ya da çıkarları paylaşan insanların birbirleriyle ve öteki sınıf ya da statü gruplarıyla ilişkileri konusunda suskundur. Croix’ın haklı olarak sorduğu gibi, Weber’de, belirli çıkarlar açısından aynı ekonomik ko-

numu paylaşan insan gruplarının aralarındaki sınırların nasıl belirleneceği sorusunun yanıtı da yoktur.¹⁷

Erik Olin Wright'ın "Weber'in Sınıf Çözümlemesinde Sömürü Gölgesi" makalesinde belirttiği gibi, Weber'in ve Weberci geleneğin sınıf çözümlemelerinin temel tanımsal karakteri sistematik bir *sömürü kavramının* yokluğudur.¹⁸

Max Weber'in genel ve sınıfa ilişkin en temel tezlerini, araya kimi yorum ve eleştiri notları düşerek aslına uygun biçimde özetlemeye çalıştım. Bu özet, sonraki bölümlerde, günümüz kapitalist toplumlarında orta sınıf, daha çok da "yeni orta sınıf" tartışmalarında işimize yarayacak.

Weber'in izinde "yeni" orta sınıf teorileri

Britanyalı sosyolog Antony Giddens ve Fransız filozof/sosyolog Pierre Bourdieu yeni orta sınıf teorilerinin iki gözde ideologudur. İkisi de, ikircime yer vermeyecek bir açıklıkla Webercidir. İkinci ortak özellikleri, Marksist çevrelerden de ilgi ve itibar görmeleri. Marksizmin orta sınıf konusunda eksik bıraktığı alanları doldurarak Marx'a katkı yaptıklarını söyleyenler bile var.

Antony Giddens çağdaş sosyolojinin papası sayılıyor. Tony Blair'in danışmanı ve "üçüncü yol"un ideolojik mimarı sıfatlarıyla ünlü. Türkçeye çevrilmiş çok sayıda kitabı var.

Pierre Bourdieu (1930-2002) güncel sosyolojinin en önemli teorisyenlerinden biri olarak biliniyor.

Türkiye'den de iki sözcümüz var: Çağlar Keyder ve Fuat Keyman.

17 G.E.M de Ste. Croix, agy., s. 124

18 Erik Olin Wright "The Shadow of Exploitation in Weber's Class Analysis" <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Weber-revised.pdf>

Giddens

Giddens'in kalkış noktalarından biri, Marx'ın ve Marksizmin iki kutuplu sınıf anlayışının orta sınıfın varlığını kavramayı zorlaştırdığı savıdır.

Antony Giddens, sınıf ilişkilerinin doğrudan ve dolaylı olarak iki farklı biçimde yapılaştığını, üretim sürecindeki işbölümünün, otorite ilişkilerinin, tüketimdeki statülerin ilişkiye kaynaklık ettiğini savunur.

“Pazar şansı” kavramını da aynen Weber gibi kullanır. Giddens üst, orta ve alt olmak üzere kapitalist toplumda üç sınıf olduğundan söz eder. Bu sınıflar üyelerinin hareketlilik yeteneklerine, dolayısıyla “pazar şans”larına göre var olurlar.

Üretim sürecindeki iş bölümünü, üretim birimleri içindeki egemenlik ilişkilerini kabul etmekle birlikte, tüketimde statü ve toplumsal mevki öbekleşmelerini, “ortak yaşam tarzı”nı öne çıkarır.

“Ortak yaşam tarzı” tanımı ve sınırları belirsiz bir kavramdır. Weber sosyolojisinin maymuncuğudur.

Giddens “yapılar”dan söz eder. Ancak, yapılar bağımsız olgu-gerçeklik olarak var olmazlar; kişisel davranışların bir biçimi ve kişilerin eylemi olarak var olurlar. Ya da şöyle: Yapıların gerçeklik olmaları, kişiler tarafından kavranmalarına ve kişilerin davranışlarında cisimleşmelerine bağlıdır. Bu kavrayış ve davranış yoksa “yapı” da yoktur. Kimi yeni terimlere rağmen, Giddens, yaşam tarzlarının ve kişisel davranışların, “yapı”lardan ve ilişkilerden daha önemli olduğu noktasında tam bir idealist ve Weberisttir. Bu anlayışa göre, üyelerinin sınıfsal davranışı yoksa sınıflar yoktur.

Sınıfı şöyle tanımlar: “Sınıftan, davranan bir özne olarak söz etmek, yanlış veya en azından yanıltıcıdır (...) Bir sınıf henüz bir ‘grup’ bile değildir; benim tanımıma göre bu kavram, kendisi pazar şanslarının ortaklaşa bir seviyesine dayanan, ya-

pisallaşmış biçimlerin bir demetidir.”¹⁹ Sınıfların varlığı için kişisel bağların çözülmesi ve bunların yerini sözleşmeye dayalı kişi-üstü ilişkilerin alması gerekir.²⁰ Bu yaklaşıma göre, örneğin feodal toplumda sınıf yoktur.

Mülkiyet de, tıpkı Weber’de olduğu gibi, yalnızca kişilerin pazar şansını artıran bir öğedir.

Giddens, doğru bir sınıf tanımı için ekonomik olanla toplumsal olanı ayırmak gerektiğini savunur. Bu konuda Weber’den daha “ileri” olduğunu kabul etmek gerekir. Ekonomi ile siyaseti, ekonomi ile toplumu ve sosyolojiyi birbirinden ayrı kompartımanlar, bölmeler olarak ele almak kapitalist ekonomi politüğün ideolojik başarılarından biridir. Eşitsiz meta mübadelesini, sömürüyü gizlemenin en iyi yollarından biri, üretim ile toplum yaşamının birbirlerinden ayrı örgütlendiklerini, işlediklerini kabul ettirmektir. Oysa, kapitalist üretim biçiminde sınıf mücadelesi üretim alanından başlar; üretimle ilgili tüm temel sorunlar da toplumsal yaşamın, siyasetin temel konusudur. “Ekonominin bağımsızlığı” aldatmacası ile mülkiyet ve üretimle ilgili karar ve uygulama yetkisi toplumsal-siyasal katılım ve denetimin dışına çıkarılmaktadır.

Tüm bunlar, kapitalist üretim biçiminin en iyi işleyeceği koşulları oluşturmak içindir. Bu sistem en iyi, çoğunluğun siyaset dışına sürüklendiği koşullarda işlemektedir.

Giddens, sınıflar konusunda Weberizmin üstüne ciddiye alınacak hiçbir taş koymamış bir sosyologdur. Bu kadar ünlenmesi “sosyoloji”nin zavallılığından başka bir şeyi göstermez.

19 *Die Klassenstruktur Fortgeschrittener Gessellschaften*’den aktaran Selim Ergunalp, *Gezi’den Sonra Sınıf*, agy., s.83

20 Agy., s. 84

Bourdieu

Fransız sosyolog ve filozof Pierre Bourdieu da Weber’le, Giddens’la aynı idealizm okulundandır. Onlarca sayfanın, anlaşılması zor kavram yığınının içinden “Aslında sınıflar yoktur!” diye bağırmaktadır.

Pierre Bourdieu, 9-10 Nisan 1987 tarihlerinde Chicago Üniversitesi’nde düzenlenen bir sempozyumda “Sosyal Sınıfı Yapan Nedir? Grupların Kuramsal ve Pratik Varlığı Üzerine” başlıklı bir açış konuşması yaptı.²¹ Aşağıdaki tüm alıntılar o konuşmadan.

Bourdieu, bilimsel sosyolojinin önündeki engellerden birinin kavram çiftleri ya da ikilikleri olduğunu söyledikten sonra, bu tür temel ikiliklerden birinin de “nesnelcilik ile öznelcilik” arasındaki, daha yerleşik deyimle, “yapısalcılık ve inşacılık” arasındaki karşıtlık olduğunu, nesnelciliğin, eyleyicileri şeyler olarak sınıflandırdığını söyler.

“Sosyal sınıf bilimsel bir inşa mıdır, yoksa gerçekte var mıdır?”, “Sınıflar var mıdır, yok mudur?” diye sorar.

Yanıtı şöyle:

Sınıfların varlığı veya yokluğu hakkındaki soru, en azından Marksizmin ortaya çıkmasından beri, politika alanındaki temel ayrışma ilkelerinden biri olmuştur. O yüzden soruya nasıl bir cevap verilirse verilsin, sınıfların varlığı hakkındaki iki olası konum (vardır ve yoktur) bilme tarzı hakkındaki iki muhtemel görüşe (gerçekçi ve inşacı pozisyonlara) tekabül etse bile, cevabın politik tercihlere dayalı olacağı tahmin edilebilir.

Son saptaması yerinde ve kendisi de sınıf sorununa politik tercihlerine göre yaklaşıyor. Soruya yanıtını ise, akademisyenlere özgü anlaşılması zor şifreli bir dille vermeye başlıyor:

21 Pierre Bourdieu, “Sosyal Sınıfı Yapan Nedir?”, Çeviri: Emrah Göker, <https://istifhane.files.wordpress.com/2010/04/sinifiyapannedir.pdf> özgün metin.

Aslında nesnel olarak gruplara ayrılmış, ekonomik ve sosyal olarak farklılaşmış türdeş birey setleri olarak sınıfların varlığını inkâr etmek ve aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir farklılaşma ilkesine dayanan bir farklılıklar uzayının varlığını kabul etmek mümkündür.

Aslında nesnel olarak sınıflar yoktur, demiş oluyor. Gölge boksu yapıyor. Örneğin Marksizm, hiçbir yerde hiçbir zaman sınıfları “türdeş birey setleri” olarak anlamamıştır.

Peki, “farklılıklar uzayı”? Bunun ne olduğunu anlamak için okuyoruz:

Bilimsel bir perspektiften bakıldığında ise var olan şey, sınıfın varlığının taraftarları ve muhalifleri tarafından paylaşılan gerçekçi, tözcü ve ampirist düşünme tarzının anladığı şekliyle “sosyal sınıflar” değildir; var olan daha ziyade, gerçek anlamıyla *toplumsal uzaydır*, Strawson’ı izleyerek bir uzayın temel özelliğinin içine aldığı nesnelerin karşılıklı dışsallığı olduğunu kabul edersek.

(...) Toplumsal dünya, verili bir toplumsal evrende gözlenen farklılıkların hesabını verebilen temel farklılaşma etkenlerini keşfederek ampirik olarak inşa edilebilecek çok boyutlu bir uzay olarak tahayyül edilebilir. Toplumsal dünyada keşfedilecek olan, aynen iskambil destesindeki aslar gibi, kıt kaynakların ele geçirilmesi mücadelesi içinde etkin olabilen güçler veya *sermaye biçimleridir*. Bu uzayın yapısı çeşitli sermaye biçimlerinin dağıtımı ile kurulur, yani çalışılan evren içinde aktif olan ve sahiplerine kuvvet, iktidar ve neticesinde kâr getiren özelliklerin dağıtımı ile.

Görüldüğü gibi, üretim, üretim ilişkileri, bu ilişkiler içinde tutulan yerler, bunları düzenleyen devlet, hukuk vb. kavramların yerine “toplumsal uzay”, “toplumsal dünya” öneriliyor. Toplumsal uzay, içinde her şeyin olduğu, sınırsız ve belirsiz bir dünya oluyor.

Bourdieu’nun bu felsefi girişi, sınıfsızlık teorisini oturttuğu “kıt kaynakların ele geçirilmesi için mücadele” eden beş çeşit “sermaye”nin karmaşık ve “çok yönlü” ilişkisini anlatmak için yaptığı anlaşılıyor.

Buna dönmek üzere, gölge boksunun sürdürülemez olduğu noktada Bourdieu'nun Marksizmi nasıl eleştirdiğine bakalım.

Ama istersek biraz daha ileri gidebilir ve toplumsal dünyanın nesnelci yorumundan hareketle, Marx'ın yaptığı gibi, kuramsal sınıfların gerçek sınıflar olduğunu; kuramsal sınıfların yaşam koşulları ve çıkarları hakkındaki bilinç (bireyleri aynı zamanda birleştiren ve diğer sınıflarla karşı karşıya getiren bilinç) doğrultusunda hareket eden gerçek birey grupları olduğunu savlayabiliriz. Hakikaten de Marksist gelenek Marx'ın Hegel'i yapmakla suçladığı aynı kuramsalcı yanlışı yapar: Marksist gelenek, sadece kâğıt üstünde var olan inşa edilmiş sınıfları, mutlak ve ilişkisel öz-bilince sahip, seferber edilmiş gruplar biçiminde kurulmuş gerçek sınıflarla eşitleyerek mantığın şeylerini şeylerin mantığıyla karıştırır. Bizi kuramsal sınıfların *otomatik* olarak gerçek sınıflar –yaşam şartlarının ortaklığının bilinci ve bilgisiyyle kaynaşmış ve ortak çıkarlarını kollamak için harekete hazır bireylerden oluşan gruplar– olduğuna inanmaya sevk eden illüzyon kendine birkaç farklı yoldan zemin bulmaya çalışacaktır.

Bourdieu ya Marksizmi bilmiyor ya da dürüst değil. Materyalizm, gerçekliğin, varlığın bilinçten, davranıştan önce geldiğinden hareket eder. Sınıflar önce kurguda, teoride değil gerçeklikte üretim ilişkileri içinde vardırılar. Sınıfın siyasal hareketi için, elbette, o sınıfı oluşturan bireylerin ötekilerden farklı bir sınıf olduklarının farkına varmaları ve bu farkındalıkla hareket etmeleri gerekir. Bu anlamda sınıflar, mücadele içinde oluşurlar. Ve evet, bu anlamda bir inşa sorunu vardır. Ama, Marksizmde “kuramsal sınıfların otomatik olarak gerçek sınıflar olduğuna” ilişkin hiçbir önerme yoktur. Öyle olsaydı, “kendinde sınıf-kendisi için sınıf” ayrımı, “bilinç”, “bilinç taşıma”, “siyasallaşma” türünden kavramlara hiç başvurulmaz, örgüt, parti vb. üzerine bu kadar çok enerji tüketilmezdi. Tuhaf akademisyen diline başka bir örnek:

Sosyal sınıflar veya daha kesin olarak, sosyal sınıflardan bahsederken zımnen atıfta bulunulan ‘işçi sınıfı’, en emniyetli akade-

mik çevrelerde bile varlığını sorgulamamızı veya inkâr etmemizi sağlayacak kadar vardır.

Yani yoktur!

İronik bir dille devam ediyor:

Marx gibi sosyal bilimcilerden başlayarak her çeşit tarihsel eyleyici, ‘analitik bir inşa’ olarak kalabilecek bir şeyi ‘folklorik bir kategori’ye, yani, toplumsal inancın büyüyle üretilen ve yeniden üretilen kusursuzca gerçek sosyal kurgulardan birine dönüştürmeyi başardıkları sürece, işçi sınıfı vardır.

Kısacası, sosyal sınıflar bir gerçeklik olarak yokturlar. Yapılan ve Marksizmin yaptığı onları teorik olarak “inşa” etmektir.

Marksizmin idealist yorumu bu olsa gerek. “İnşa” saptaması ise tümüyle yanlış değil. Buna döneceğiz.

Bourdieu, Marksizme alternatif bir sınıf teorisi inşa etmeye çalışırken “sermaye” kavramına başvuruyor:

Benim soruşturmalarıma göre, Fransız toplumu gibi bir toplumsal evrende bahsi geçen bu temel toplumsal güçler şunlardır: Birincisi, farklı türleriyle *ekonomik* sermaye; ikincisi yine farklı türleriyle *kültürel* veya daha doğru bir deyişle enformasyonel sermaye; üçüncüsü birbiriyle yakından ilişkili iki sermaye türü – bağlantılar ve grup aidiyetine dayalı *sosyal* sermaye ve farklı sermaye türlerinin meşru olarak algılanıp tanınmasıyla büründüğü form olan *simgesel* sermaye. Akabinde eyleyicilerin tüm toplumsal uzaya üç boyutta dağıtıldıkları söylenebilir: İlk boyutta sahip oldukları sermayenin *miktarına* göre; ikinci boyutta sermayelerinin *bileşimine* göre, yani başta ekonomik ve kültürel sermaye olmak üzere değişik sermaye biçimlerinin toplam sermayelerindeki ağırlığına göre; ve üçüncü boyutta zaman içinde sermayelerinin miktar ve bileşiminin evrimine, yani, toplumsal uzaydaki *yörüngelerine* göre. Eyleyiciler ve eyleyici grupları bir konuma, bir yere veya belli bir komşu konumlar setine (yani, uzaydaki belirli bir bölgeye) tayin edilirler; böylelikle eyleyiciler değerleri farklı değişkenlerin değerlerine tekabül eden çok-boyutlu bir koordinat sistemi içinde, izafi konumları ile tanımlanırlar. (Meslek genel olarak toplumsal uzaydaki konumun

iyi ve ekonomik bir göstergesidir ve mesleki etkiler hakkında, yani işin içeriğinin, çalışma ortamının, kültürel ve örgütsel özelliklerinin etkileri hakkında değerli bir bilgi kaynağıdır.)

“Sermaye”, Marksist sınıf teorisinin temel kavramlarından biridir. Bourdieu’nun sınıf çözümlemesini bu kavram üzerinde inşa etmesi rastlantı olmamalı.

Bourdieu, sermaye kavramını sulandırıyor. Ona göre, her türlü maddi ve manevi olanak, donanım, eğitim, yetenek, hüner, beceri, diploma, miras, itibar vb. “sermaye”dir. İnsanlar bu sermayeleri sayesinde, bu sermayelerin niteliğine ve kimi zaman da niceliğine göre farklı sınıf, ya da toplumsal gruptan oluyorlar. Sermaye, aktörlerin veya grupların düşünce ve davranışlarını formüle ettikleri, topluma ait alışkanlık, kodlama veya kalıpların bütünüdür. Her şeyi sermaye saymak, sermaye kavramını hiçleştiriyor.

Bourdieu, *ekonomik sermayeyi*, anında ve doğrudan paraya çevrilebilir ve mülkiyet hakları biçiminde kurumsallaştırılabilir varlıklar; *kültürel sermayeyi*, belirli şartlar içinde ekonomik sermayeye çevrilebilir ve eğitim olarak kurumsallaştırılabilir olan nitelikler; *sosyal sermayeyi* ise toplumsal yükümlülüklerden, bağlantılardan oluşan, belirli şartlar içinde ekonomik sermayeye çevrilebilir ve bir soyluluk unvanı gibi biçimlerde kurumsallaştırılabilir olan değerler olarak tanımlıyor.²²

Bourdieu’ya göre bu sermaye çeşitleri sürekli olarak birbirlerine dönüşür.

Kültür, yaşamla ilgili değer, davranış ve anlayışlar toplamıdır. Bir kez kazanıldıktan sonra hiç değişmeyen bir şey değildir. Bourdieu, kültürün, insanların sınıf konumlarını belirlediğini iddia etmektedir. Bu, herkesin kültür ve dolayısıyla bilincini kullanarak bir başka sınıfı seçebileceği anlamına gelir.²³

22 Pierre Bourdieu, *Sermaye Biçimleri*, Derleyenler: M. M. Şahin ve A. Z. Ünal, Değişim Yayınları, İstanbul, s. 49

23 Selim Ergunalp, agy., s. 111

Özetlemeye çalışırsak, Bourdieu’ya göre, kâğıt üzerindeki sınıflar teorik bir olgudur, sınıflar ve sınıf mücadelesi nesnel bir gerçeklik olarak yoktur; sınıflar ancak bu sınıfların varlığını iddia eden ve savunan teoriler ve temsilciler varsa vardırırlar.

Başta işçi sınıfı, sınıfları gerçekte var olmayanı ideolojik olarak “inşa” etme olarak değerlendiren Bourdieu’nun bu sermaye kavramıyla, aslında bir sınıfsızlık teorisi olan orta sınıfçılığa bugün çok kullanılan etkili bir malzeme sunduğunu kabul etmek gerekiyor. Çünkü, üretim araçları karşısındaki konumları, üretim ilişkilerindeki yerleri ne olursa olsun, piyasada bir değer taşıyan maddi-manevi, kişisel- ailevi vb. her türlü değeri, yeteneği, beceriyi bireylerin sınıfsal durumlarını belirlemekte ölçüt saymak orta sınıf mensuplarını etkileyen, onlara çekici gelen bir yaklaşımdır.

Çağlar Keyder

Dr. Çağlar Keyder’in orijinali 1987’de İngilizce olarak yayımlanan, 1989 yılında Türkçeye çevrilen *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*²⁴ kitabı çeşitli etki ve tepkiler yaratmış, Korkut Boratav bu kitabı değerlendiren/eleştiren bir makale yazmıştı.²⁵

Keyder o çalışmasında Jön Türk ve Cumhuriyet bürokrasisini Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel “devlet sınıfı”nın yirminci yüzyıldaki uzantısı olarak değerlendirmiş, burjuvazi ile bürokrasi arasındaki mücadeleyi bu topraklarda sınıf mücadelesinin somut biçimi olarak belirlemiş, Korkut Boratav da, bu yaklaşımı “bürokrasi hikâyesi’ni 600 yıllık tarihi bir buldozer gibi tarayan, her şeyi açıkladığını iddia edip,

24 Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, Çeviren: Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989

25 Korkut Boratav, “Türkiye’de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi, Çağlar Keyder’in Kitabının Düşündürdükleri”, Korkut Boratav, *Emperyalizm, Sosyalizm, Türkiye*, agy. içinde. s. 182-198

aslında hiçbir şeyi açıklamayan bir sihirli formül olarak” eleştirmişti.

Keyder’in kitabı ve Boratav’ın eleştirileri konumuz değil. Boratav’ın yazısının girişindeki uyarı ise önemli: “Nasıl ki doğum, ergenlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm; hastalık ve sağlık hâllerindeki insan vücudunu incelemenin ilk koşulu, insan anatomisini kavramaktır; aynı şekilde tutarlı ve berrak bir sınıf anatomisinden hareket etmeden toplumsal sınıfların dinamiklerini ve oluşumunu incelemeye kalkışmak da verimsiz bir çaba olacaktır.”²⁶

Gerçekten öyle. “Sınıf anatomisi”ni iç tutarlılığı olan bir dizge olarak ortaya koymadan sınıf tartışması yürütmek havanda su dövmekten farklı değil.

Çağlar Keyder’in, “yeni orta sınıf” üzerine yeni söylemi de böyle bir anatomiye sahip olduğu izlenimi vermiyor.

2013 Gezi/Haziran İsyanı’ndan sonra Çağlar Keyder’in bu isyanın bir orta sınıf hareketi olduğunu savunduğu “Yeni Orta Sınıf” başlıklı bir makalesi²⁷, bir de “Gezi Parkı Protestoları Bağlamında Yeni Orta Sınıflar, Neoliberal Dönüşüm ve Yoksulluk” başlıklı bir söyleşi yayımlandı.²⁸

Şimdi kısaca, Keyder’in bu iki metinde dile getirdiği temel görüşleri özetlemeye ve değerlendirmeye çalışalım.

Keyder’in en önemli hareket noktalarından biri, burjuvazinin toplumu dönüştürücü işlevini çoktan tükettiği saptamasıdır. Makalede, onun yerini şimdi Yeni Orta Sınıf’ın (YOS) aldığını savunuyor:

Meşhur ‘burjuva devrimi’ kavramı bu genel yaklaşımın belli bir konjonktüre uygulanması; ayrıca da bu konjonktürde hangi top-

26 Agy., s. 183-184

27 Çağlar Keyder, “Yeni Orta Sınıf”. <http://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>

28 <https://konusakonusu.org/2013/09/05/gezi-parki-protestolari-baglaminda-yeni-orta-siniflar-neo-liberal-donusum-ve-yoksulluk/>

lumsal kesimin esas aktör olacağının adını koyuyor. Fakat, burjuvazi artık istediği şeyleri aldı, dönüştürücü potansiyelini çoktan kaybetti. Buna karşılık son yüzyıl içinde dünya sahnesine çıkan yeni bir sınıf var ve bu sınıfın talepleri bildiğimiz ekonomik ve siyasal gündemin içinde cevap bulamıyor. Dolayısıyla da bu gündemi değiştirmek ve bu şekilde kendi dışındaki kesimlerin taleplerini de dile getirmek potansiyeli var. Sözü ettiğimiz ‘yeni’ orta sınıf olarak nitelendirilen, *nüfus içinde oranı sürekli büyüyen bir grup* (İtalik benim -HY). Ayırt edici özelliği modern toplumda oluşan işbölümünde eğitim, beceri, bilgi gerektiren işleri yapmaları. Kendileri işveren değiller, ama vasıfları itibarıyla vazgeçilemez bir konumdadılar, zihinsel emekleri karşılığında ödüllendiriliyorlar; daha fazla sorumluluk alıp karar verme durumundalar.

Burjuvazinin dönüştürücü potansiyelini yitirdiği doğru. Birinci Bölüm’de “dahası”nı da yazmıştık: On dokuzuncu yüzyılın burjuvazisi artık yok!

Keyder, söyleşideki sözlerine, eski orta sınıfın Marksist yazında küçük burjuvaziye verilen ad olduğunu söyleyerek doğru bir yerden başlıyor. Bu sınıfın kapitalist gelişme içinde küçüldüğünü, onun yerine “Yeni Orta Sınıf” (YOS) diye bir kesimin nüfusa oranla sürekli artış gösterdiğini söylüyor. YOS mensuplarını, önce herhangi bir tanım vermeden sayıyor: “...mühendisler, pazarlamacılar, insan kaynakları uzmanları, çeşitli düzeyde yöneticiler, vs. Ayrıca şirketlerin kendi bünyelerinin dışından aldıkları hizmetleri üreten reklamcılar, finansçılar, çeşitli danışmanlar. Devletin istihdam ettiği eğitilmiş kadrolar yüksek sayılarda. Toplumun tümüne baktığımız zaman ise eskiden serbest meslek denen doktor, mimar, avukat, sanatçı, medya mensubu gibi insanlar ve de bunların hepsini eğiten öğretim elemanları çalışan nüfus içinde büyük oranlarda.”

Sonra bu saydıklarının ortak niteliğini belirtiyor:

Bu saydığım grupların ortak niteliği maaşlı veya ücretli olmalarına rağmen *tam anlamıyla işçi olmamaları*. Öncelikle bedensel

değil *zihnî emek satıyorlar*, çoğunluğu *kendi çalışma koşullarını tayin edebiliyor*, yani sürekli denetim altında çalışmıyorlar. Daha önemlisi *hepsi eğitilmiş, üniversite mezunu* ve belli bir uzmanlığa sahip; dolayısıyla sermaye karşısındaki konumları proleter (e.n. işçi sınıfı) olarak düşündüğümüz kesime nazaran *epey farklı*. Bu grup sosyoloji literatüründe ‘ara sınıf’, ‘yeni küçük burjuvazi’, ‘profesyonel-yönetici sınıf’, ‘maaşlılar’, ‘sınıf aidiyeti açısından karşıtlıklar içeren’ gruplar olarak farklı şekillerde tanımlanıyor. Bu sözünü ettiğimiz tanımlamalar objektif bir analizin araçları. (İtalikler benim -HY)

“Tam olarak işçi olmamak” son derece zayıf ve titrek bir anlatım. “Zihnî emek”, “denetim” vb. konuları da bir önceki bölümde açmıştık. Bunları geçiyorum. Keyder, devamla, “olaya daha geniş bir perspektifle bakmak için bu sınıftaki insanların kendilerini subjektif olarak nasıl gördüklerini göz önüne almayı” öneriyor ve şu sonuca varıyor:

Yeni Orta Sınıf mensuplarının toplumdaki konumlarının öncelikle eğitilmiş olmalarının getirdiği statüden kaynaklandığını söyleyebiliriz... Yüksek statüye izin veren kültürel sermayelerini koruyabilmek için global düzeyde kendileriyle aynı konumda olan insanların *lifestyle*’lerini (yaşam biçimlerini -HY) tüketim ve eğlence/tatil alışkanlıklarını takip ediyorlar: aynı tür yaşam biçimleri tutturuyorlar, benzer mesken seçimleri yapıyorlar, vs... İstanbul özelinde de görüldüğü gibi bu seçimlerin özellikle oturan semt üzerinde odaklandığını söylemek mümkün. Ayrıca kendi konumlarının yeniden üretimi bağlamında çocuklarının eğitimi için büyük yatırım yapacaklarını, konut seçiminde bu hususu ön planda tutacaklarını da söyleyebiliriz.

İnsanların öznel olarak kendilerini hangi sınıftan gördükleri önemsiz değil ve orta sınıf sorunsalının püf noktalarından biri de bu. Buna, orta sınıf belirleniminde ideoloji, siyaset ve kültürün rolünü tartışırken gireceğiz.

Öte yandan, Keyder ideolojik-siyasal öğeleri, sınıfın nesnel varlığının kanıtları olarak sunarak “idealist” bir orta sınıf betimlemesi yapıyor. Keyder’e göre, insanlar “yatay küresel iliş-

kiler içinde” oldukları, kültürel tüketim alışkanlıklarını kendi benzerleriyle paylaştıkları, kendi konumlarında eşlerle evlendikleri, daha modern sektörlerde ve daha modern iş ortamlarında çalıştıkları, seküler oldukları, “liberal” dünya görüşüne eğilimli oldukları, esas talepleri maddi olmadığı için orta sınıfı oluşturmaktadırlar.

Özetlersek, Keyder, ortaya iki saptama/tez atmış oluyor. Bir: Burjuvazi “dönüştürücü” bir sınıf olma özelliğini yitirmiş, onun yerini yukarıda sayılan ortak nitelikleriyle yeni orta sınıf almıştır. İki: Orta sınıf, hem bu nitelikleriyle, hem de büyüyen bir sınıf olması nedeniyle geleceğin sınıfıdır.

Orta sınıfın büyüdüğüünün en büyük kanıtı ise nüfus içindeki eğitilmiş oranının, özellikle üniversite mezunları oranının artmasıdır. Çağlar Keyder’in anlatımlarına sadık kalarak orta sınıfı tek sözcükle anlatmak mümkündür: *eğitilmiş nüfus*. “Yeni Orta Sınıf” yazısında aynen şöyle diyor:

Eğitilmiş nüfus oranında büyük bir artış var: hâlen 4 milyon üzerinde üniversite öğrencisi mevcut ve sadece 2008’den beri 2,5 milyon üniversite mezunu nüfusa katılmış. Bu insanlar potansiyel olarak yeni orta sınıfın mensupları. Eğitimin kalitesi ne olursa olsun, mezunların istihdam olanakları fazla iyimser bir tablo sergilemese dahi, üniversite mezuniyetinin ve diplomalı bir becerinin getirdiği beklentiler herhâlde ‘baba’nın dayattığı düzene karşı bir başkaldırmayı potansiyel olarak içinde taşıyor; babaların düşünce disiplini dayatmasını önce istihza sonra kızgınlıkla karşılayan gençlerin oranı artıyor.

Eğitilmişleri, yukarıda sayılan ideolojik-siyasal bağlanmalarıyla türdeş bir sınıf olarak ele almanın sosyolojiye en Weberci sosyologların bile cüret edemedikleri bir “katkı” olduğunu kabul etmek gerekiyor(!).

Eğitilmişleri, Keyder’in deyimiyle “zihnî emek satanları” toptan orta sınıf sayan görüşlerin eleştirisini daha önceki bölümlerde yapmıştık. Keyder’in tanımladığı ideolojik-siyasal

açından türdeş orta sınıf yaklaşımını da kısaca sonraki bölümde ele alacağız.

Tanım ve ölçütlerin farklı, rakamların manipülasyona açık olduğu durumlarda istatistik verilerle herhangi bir tezi kanıtlamaya çalışmak doğru bir yöntem değil. Bu kitapta da bu yöneme başvurmadık. Yine de, yeri gelmişken, Keyder'in tanım ve ölçütleri esas alındığında bile, “yeni orta sınıf”ın büyüdüğü yaklaşımının abartılı ve gerçek dışı olduğuna ilişkin bir veriyi aktaralım.

E. Ahmet Tonak, Ahmet Haşim Köse, Serdal Bahçe ve arkadaşlarının “Türkiye’de Eğitim ve Sınıf Üzerine Gözlemler”²⁹ çalışmasına dayanarak, 2002-2009 döneminde hem orta sınıfın fazla bir büyüme göstermediğini (çalışanların yüzde 2,2-yüzde 2,8’i kadar) hem de emekçilerin, çalışan nüfus içindeki payının arttığını (yüzde 25’ten, yüzde 30’a) öne sürüyor.³⁰

Görüldüğü gibi, Keyder’in Gezi İsyanı’yla ilişkili olduğu için ilgi ve tepki çeken görüşlerinin teorik olarak, bilinen Weberci tezlerden çok farklı, yeni bir argümanı, üretim ilişkileri, emek süreçleri, bölüşüm ve yeniden bölüşüm başlıkları üzerinden bir YOS tanımlama çabası yok. “Devlet sınıfları” çözümlemelerinde olduğu gibi, “devletin bastırıcı niteliğine karşıt” toplumsal potansiyeli kentlerin eğitimli katmanlarında görüyor ve tanımsız, sınırları belirsiz, şekilsiz kurgusal yığına geleceğin dönüştürücü sınıfı payesi veriyor.

Burası Türkiye ve geleceğin sınıfı konusunda Çağlar Keyder’den daha cüretkâr “bilim insanları” var. Bunlardan biri Fuat Keyman.

29 Seçil A. Kaya Bahçe ve Serdal Bahçe, “Türkiye’de Eğitim ve Sınıf Üzerine Gözlemler”, *Mülkiye*. Sayı: 274, 2012. <http://bit.do/nFKK>

30 E. Ahmet Tonak, “Yeni Orta Sınıf”, *Marksizm ve Sınıflar* içinde, agy., s. 287

Fuat Keyman

TÜSİAD'ın Aralık 2012 tarihli 76. Sayısı “burjuvazi” konusuna ayrılmış. O sayıda Fuat Keyman'ın “Türkiye'nin Geleceğini Yeni Orta Sınıf Belirleyecek” başlıklı bir yazısı var.

Fuat Keyman yazısına son derece iddialı bir girişle başlıyor:

Türkiye'nin 1980'den başlayarak 1990'larda yaygınlaşan ve özellikle son 10 yılda derinleşen ‘dönüşüm süreci’nin çok önemli bir boyutunu, ‘yeni orta sınıflar’ olarak adlandırılan toplumsal katman/kimlik oluşturuyor. Yeni orta sınıflar, bu dönüşüm süreci içinde, ‘değişimin sembolü’, ‘ana taşıyıcılarından biri’, ‘iktidarın en önemli toplumsal desteği’ vb. betimleyici sıfatlar temelinde tanımlandı. Ve bugünün Türkiye’sini tanımlayan en önemli unsurlardan biri konumuna geldiler. Bugün ve yarın, Türkiye’nin dönüşüm sürecini, yeni orta sınıflara gönderim yapmadan ya da yeni orta sınıf gerçeğini anlamadan çözümlemek mümkün değil.

Bu son derece iddialı, insanda “Acaba ne diyecek?” beklentisi uyandıran giriş cümlesinden sonra tüm yazı bize orta sınıf diye Anadolu kentlerindeki kapitalist sınıfı, “Anadolu kaplanları”nı anlatıyor.

Neden orta sınıf diyor? Bu sorunun yanıtı, “orta sınıf” teriminin çekiciliğiyle ilgili olsa gerek. Keyman’a göre orta sınıf içinde yeni olan “Türkiye modernleşmesinin dışladığı, ötekileştirdiği, statik, geleneksel çevre olarak gördüğü Anadolu’nun” ekonomi, kültür, kimlik ve siyaset alanlarında canlanması, etki yaratacak bir aktör hâline gelmesidir. Bu yaklaşımın doğal sonucu olarak, orta sınıfın küçük ve orta ölçekli işletmeleri (KOBİ) içerdiğini yazıyor. Bunlar, tek tek küçük ve orta ölçeğe olsalar da ekonomik ve kültürel yaşamda etkili ve güçlü bir aktöre dönüşüyorlar. MÜSİAD, TUSKON gibi kurumlar içinde örgütleniyorlar. Ekonomik sermayelerini sosyal sermaye ile

birleştirip etki kapasitelerini artırıyolar. AB süreciyle birlikte, Türkiye’de, ekonomik dinamizmin ve girişimci kültürün itici ve taşıyıcı aktörü konumuna geliyorlar.

İnanılması güç ama böyle!

Profesörümüz, bildiğimiz Weberci orta sınıf tezlerini, orta boy kapitalistlere, “Anadolu kaplanları”na uyarlamaya çalışıyor. Fuat Keyman’ın dilinde orta sınıf kapitalist sınıftır ve bu sınıf Türkiye’nin geleceğini belirleyecektir.

İDEOLOJİK OLUŞUM VE ETKİLEŞİM

Nesnel-yapısal sınıf konumları, o sınıf üyelerinin ideolojik oluşumunda, siyasal eyleminde kendiliğinden karşılığını bulsaydı sınıf sorunu bu ölçüde bir tartışmanın konusu olmazdı.

Sınıflar mücadele içinde oluşurlar. Marx ve Engels, daha yolun başında, *Alman İdeolojisi*'nde, tek tek bireylerin, yalnızca başka bir sınıfa karşı mücadele yürütmek zorunda olduklarında bir sınıf oluşturacaklarını, yoksa rekabet içinde birbirlerine düşman olacaklarını yazmışlardı.¹ Başka bir anlatımla, bir topluluğun kendisini oluşturan bireylerden bağımsız, o bireylerin üstünde bir sınıf olarak varoluşu ancak başka bir sınıfa karşı mücadele içinde gerçekleşiyor. Bireyleri sınıflara bağlayan, sınıf mücadelesidir. Sınıf mücadelesi ideoloji, kültür ve örgüt öğelerinin rol üstlendiği karmaşık bir süreçtir.

“İdeoloji”, bu mücadelenin en önemli, en yaşamsal *alanlarından* biridir. Sınıfların bilinç ve hareketinde, “sınıf” kavramlarıyla düşünmek/düşünmemek, olaylara sınıf penceresinden bakmak/bakmamak, hatta sınıf kavramını kullanıp/kullanmamak ideolojik mücadelenin kendisidir.

1 K. Marx-F. Engels, *Selected Works* in three volumes, Cilt 1, Progress Publisher, Moskova, 1977, s. 65

Marx ve Engels “ideoloji”yi zamanın polemikleri içinde, en başta din olmak üzere gerçekliğin tersyüz edilmiş yansıması olarak, “yanlış bilinç” olarak değerlendirmiş, kavramın kendisine karşı da mesafeli-eleştirel bir tutum almışlardır. Buna rağmen, ideolojiyi bu anlamıyla sınırladıkları doğru değildir.

Engels, ideoloji alanının bağımsız tarihsel gelişmesini kabul etmemelerinin, bu alanın *tarihsel etkisini* reddetmek anlamına gelmediğini yazmış ve “Tarihsel bir etkenin, sonunda başka ekonomik olgular tarafından yaratılır yaratılmaz, kendisinin de bir etki yarattığını ve çevresi ve kendi öz nedenleri üzerinde etkili olduğunu” eklemiştir.² Tarihsel bir durum maddi/nesnel olgu ve ilişkiler tarafından bir kez yaratıldıktan sonra ideoloji tarihsel bir etkiye sahip olabilir. Kapitalist üretim biçiminin gelişimi, Engels’in altını çizdiği bu yönü daha da öne çıkarmış, günümüzde ideolojik mücadelenin önemi kat be kat artmıştır.

Sınıf mücadelesi pratiği, sınıf kavramlarıyla düşünmeye başlamanın tarihsel bir etki yarattığını göstermiştir. Düzen ideologlarının “sınıf” kavram ve düşüncesinin modasının geçtiğini vaaz etmeleri, bu kavramı zihinlerden ve dillerden silmek için bunca çaba göstermeleri bundandır.

Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’nın 1859 tarihli Önsöz’ünde, insanların üretim ilişkileri ile üretim güçleri arasındaki çelişkinin bilincine hukuksal, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi *ideolojik biçimler* içinde vardıklarını yazmıştı.³

İdeoloji sözcüğü, Yunanca *idea-logos* kökünden türetilmiştir. *İdea*, “görünen biçim” demektir. “Bilgi” anlamındaki *logos*

2 Engels’in Berlin’deki F. Mehring’e yazdığı 14 Temmuz 1893 tarihli mektup. Karl Marx-Frederick Engels, *Selected Works in three Volumes*, Volume Three, Progress Publishers, Moskova, 1977, s. 497

3 Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, Ekim 2005, s. 39

eki ile birlikte "görme bilgisi" ya da "görme bilimi" diyebiliriz. "İdeoloji"nin bu sözcük anlamı son derece ufuk açııcıdır. Çünkü, sınıf kitlesinin birlikte davranmasının ilk koşulu, kendisini ve dünyayı ortak bir bakışla *görmesi*; sınıftaşlarına bu görüşle *bağlanmasıdır*. İdeoloji, sınıf bireylerini ortak bakışla birbirine bağlayan, birlikte davranmaya, mücadeleye yönlendiren düşünsel, psikolojik ve kültürel temeldir.⁴

Eğitimli orta sınıf

Orta sınıf küçük burjuvazi de, orta sınıf burjuvazi gibi bir katmanlar toplamıdır. İlk bölümde, orta sınıf konumunda olduğu dönemde burjuvazinin, biri eğitimli burjuvazi (*bildungsbürgertum*) ve öteki ekonomik burjuvazi (*wirtschaftsbürgertum*) olmak üzere başlıca iki ögeden oluştuğunu yazmıştık. Bugünün orta sınıfının da benzer bir durumu var. Varlığını çeşitli biçimlerde sürdüren küçük üreticiler, küçük dükkân sahipleri, esnaf ve zanaatkârlar orta sınıfın "ekonomik" kesimini oluşturuyorlar. Bir de, geleneksel küçük burjuvazinin ana damarlarından biri olan serbest meslek sahipleri ve yeni orta sınıfın zihinsel emeğiyle, eğitimle kazanılmış mesleki-entelektüel kapasiteleriyle sivrilen kesimleri var. Orta sınıf ideolojisinin üretiminde ve yayılmasında aktif ve etkili olan bu ikinci kesimdir. Üretim ilişkileri içindeki yerleri, konumları bakımından proletarya içinde yer alan, bilgi birikimleri ve becerileriyle gerçekten önemli olan bilişimci, yazılımcı mühendis vb. ögeler de orta sınıf ideolojisinden etkilenmekte, hatta bilinçleriyle ve yaşam biçimleriyle bu ideolojinin yayılmasına aracılık etmektedirler.

Orta sınıf teorilerinin belli ölçüde doğru olduğu için etkili

4 İdeoloji, bilinç ve sınıf mücadelesiyle ilgili daha geniş bir okuma için: Haluk Yurtsever, *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, agy., s. 164-200

de olan savlarından biri, iyi eğitimin, dil bilmenin, aile olanaklarının gelir ve yaşam düzeyi bakımından önemli avantajlar sağlayacağı önermesidir. Üniversite mezunu işsiz sayısının büyük oranlarda arttığı bir dünyada bu savın ancak kısmen geçerli olacağı açıktır ve iyi eğitim görmüşler arasında da fırsatlar eşit değildir. Ama iyi eğitimin, yabancı dil bilmenin vb. orta sınıf mensuplarında sınıf atlama hayalini canlı tuttuğu da ortadadır.

İkili ve çelişkili varlığıyla orta sınıf küçük burjuvazi hem çeşitli ideolojilere, onlardan etkilenmeye, hem de onları etkilemeye açık bir yerde duruyor. Bu sınıf, nesnel konumu nedeniyle bağımsız bir ideoloji ve siyaset üretme kapasitesinden yoksundur. Öte yandan, bu ara ve iki yöne açık sınıf konumunun doğal sonucu olan seçmecilik (eklektizm), orta sınıfa üretim ilişkilerindeki yerinin, ekonomik gücünün ötesinde bir ideolojik etki gücü kazandırıyor.

İdeolojinin, kültürün, bilincin ve pratiğin, siyasal sınıf oluşumunun önemli öğeleri olduğunu yineleyelim. Marksistler bunun farkında oldukları için, hep şu soruyu sormuşlardır: Nesnel sınıf konumlarıyla, son çözümlemede sınıf kaynaklı olan, ama konumların bire bir yansıması olmayan ideolojik-siyasal oluşum arasında nasıl bir ilişki var?

Özdeşlik ya da bire bir yansıma yok; ikisi arasında bir boşluk var. Marksist literatürdeki birçok kavram ve 170 yıllık mücadele pratiği bu boşluğu doldurma çabasının ürünüdür. İşçi sınıfının devrimci rolünü oynayabilmesi için, “kendinde sınıf” olmaktan çıkıp “kendisi için sınıf” konumuna yükselmesi, “sınıf bilincine erişmesi” ya da bu bilincin ona “dışarıdan” taşınması, siyasal istemlerle kapitalist sınıfa karşı mücadele etmesi gerektiği defalarca, farklı zamanlarda, farklı Marksistler tarafından, farklı vurgularla dile getirilmiştir. Burada bunlara gir-

miyoruz.⁵ Şu kadarını söyleyelim ki, orta sınıf teorisyenlerinin Marksistlere yönelttiği, sınıfların salt ekonomik çıkar, konum vb. üzerinden tanımlandığı eleştirisi doğru ve haklı değil.

Peki, bu söylenenler, nesnel sınıfsal konum ve yerlerin ideoloji, kültür, bilinç söz konusu olduğunda önemsizleştiğini mi gösteriyor?

Göstermiyor. Yalnızca, ilişkinin kendini farklı sınıflarda farklı biçim ve içeriklerde ortaya koyduğunu gösteriyor.

Orta sınıf küçük burjuva aydınları: Üretici ve yansıtıcı

Devletin ideolojik aygıtları ve tüm kapitalist “bilinç endüstrisi” sermayenin denetimindedir. Egemen sınıfın düşünceleri toplumda da egemen düşüncelerdir. Bu nedenle, ender durumlar dışında kapitalistlerin sınıfsal konumlarıyla ideolojik siyasal dünyaları arasında uyum ve örtüşme vardır.

Emekle sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişki sınıf mücadelesinin temelidir. On dokuzuncu yüzyıldan bu yana sayısız örnek, proletaryanın bu mücadelesinin *kendiliğinden*, yani tanımlanmış, örgütlü bir öncülük olmadığı zamanlarda da toplumsal çapta isyan ve ayaklanma biçimleri aldığını gösteriyor. Emekle sermaye arasındaki sınıf mücadelesinin proletarya açısından “sınıfın, sınıfa karşı siyasal mücadelesi” düzeyine yükselmesi ise, siyasal bilinç ve örgütlülük gerektiriyor. Sermaye sınıfındaki kendiliğinden siyasal merkezileşme ve siyasal hareket birliği işçi sınıfında olmadığı için bu konu, önemli, kritik bir sorunsal olmaya bugün de devam ediyor. İçinden geçmekte olduğumuz dönemde bu sorunun, çözümü yeni yöntem ve araçlar, yeni bir siyaset tarzı isteyen daha karmaşık bir sorun hâline geldiğini söyleyebiliriz.

5 Haluk Yurtsever, *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, agy., s. 133-165'te bu sorunu “Sınıf Mücadelesi” bölüm başlığı altında inceledim.

Küçük burjuvazi/orta sınıf açısından ise sorun kendini iki temel sınıftan da farklı bir içerikte gösteriyor.

Toplumun eğitimli, entelektüel yetenekleri olan, “aydın” da denen kesimi, yalnız orta sınıf küçük burjuva ideolojisinin değil, burjuva ve işçi sınıfı ideolojilerinin de ana üreticisidir.

Ana uğraşları, varoluş nedenleri kâr etmek, para kazanmak olan kapitalistler ayırık durumlar dışında entelektüel/sanatsal üretim yapmazlar. Yeteneksiz oldukları için değil, “zamanları” olmadığı için! Güdülerini de güçlü değildir. “Değerli” zamanlarını değerlendirmenin en iyi yolu sermayelerini büyütme! Parayı basar, entelektüel, yaratıcı vb. emeği de doğrudan ve dolaylı yöntemlerle satın alır ya da kiralarlar.

Proletarya ideolojisini, edebiyatını, estetiğini üretenler de çoğunlukla proleterler değildir. Başlangıçta hiç değildi. Bu entelektüel katmanın çok önemli bir bölümünün bugün toplumsal proletaryanın içinde yer alması bu durumu önemli ölçüde değiştirmiş olsa da, bu kitaptaki tanımıyla küçük burjuva orta sınıf aydınlar ideoloji ve kültür üretiminin hâlâ önemli öğeleri olmayı sürdürüyorlar.

Bağımsız değil aracı

İki temel sınıf arasında ara konumda olması ayırt edici özelliklerinden biri olduğu için küçük burjuvazi orta sınıfın bağımsız sınıf çıkarı, ideolojisi, siyaseti ve programı olamıyor. Geleneksel küçük burjuvazinin savunabileceği en “bağımsız” sınıf çıkarı, küçük burjuvaların kolayca burjuvallaştığı eski günlere dönmek olabilir. Yeni küçük burjuvazi ise kendi sınıfsal konumunun daha büyük değer ve saygınlık göreceği “ideal” bir toplumun özlemini duyar.

Bu özelliğinin sonucu olarak bu sınıf kendi başına iktidar olma ve sürdürme yeteneğinden yoksun olduğu gibi, kapita-

lizme ve kapitalistlere doğrudan karşı da çıkamıyor. Geçici de olsa yalıtılmaya katlanamıyor.

Lenin, 1899'da Kautsky'nin Bernstein'i eleştirdiği kitabını değerlendirdiği yazısında şunları yazmıştı:

Kapitalizm, insan emeğinin tüm alanlarında *büro ve meslek sahibi profesyonel işçilerin* sayısını dikkate değer bir hızla artırıyor ve entelektüellere büyüyen bir talep yaratıyor. Bunlar, ilişkileri, dünya görüşleri vb. ile kısmen burjuvaziye bağlanıyorlar, kısmen de kapitalizmin bağımsız pozisyonlarını ellerinden aldığı, ücretli işçi olmaya zorladığı ve yaşam standardını düşürmekle tehdit ettiği entelektüeller olarak işçi sınıfına bağlanarak öteki sınıflar arasında özel bir yer tutuyorlar. Toplumun bu katmanının geçici, istikrarsız, çelişkili konumunun şimdi tartışma konusu olması, özellikle onun hibrit, eklektik görüşlerinin, zıt ilke ve düşünceler karmaşasının ve Marx'ın yarım yüzyıl önce iğneleyerek çattığı nüfusun tarihsel grupları arasındaki çatışmaları sözcüklerle gizlemesinin yansımasıdır.⁶

Kapitalist gelişme, kafa emekçilerine, entelektüellere gereksinimi artırıyor. Bunların bir bölümü kapitalist sınıfa, bir bölümü proletaryaya bağlanıyorlar. İki sınıf arasındaki özel, ara ve geçici sınıf konumları nedeniyle hibrit, eklektik, zıt ilke ve düşüncelerle sınıflar arasındaki çatışmaları sözcüklerle gizliyorlar.

Gramsci'nin "organik" aydınının da eğitilmiş, entelektüel orta sınıf üyelerinin temel sınıflarla bütünleşmelerini anlattığını anımsayalım.

Özetle, orta sınıf aydınlar bilim, siyaset, sanat üretiminin en önemli aktörleridirler.

Yaşam biçimi, kültürel oluşum

Weberci orta sınıf teorilerinin kültürü, yaşam biçimini sınıf oluşumunun belirleyici öğelerinden biri saydıklarını bili-

6 Lenin, *Collected Works*, c. 4, s. 202

yoruz. Belirleyici olmadığını göstermeye çalıştık. Kültürün, yaşam biçiminin özellikle siyasal sınıf hareketinin oluşumunda önemli bir rol oynadığı ise yadsınamaz.

Marx, yaşam biçimlerini ve kültürü sınıf oluşumunun koşulları arasında saymış, Birinci Bölüm’de aktardığımız gibi, Fransız köylüleri örneğinde bu kültürel bağ yoksa çıkarların benzeşmesinin toplulukları sınıf yapmaya yetmeyeceğini söylemiştir.⁷

Orta sınıf yalnız entelektüel kapasitesi, üretimi nedeniyle değil, yaşam biçimiyle de ideoloji-üreten bir sınıftır.

“Yaşam tarzı” kültürün ta kendisidir. Bugün, kentsoylu kültürünün, aynı anlama gelmek üzere burjuva yaşam tarzının taşıyıcısı ve vitrini orta sınıftır. Burjuvazinin kapitalist sınıfa dönüşme süreci, hele de büyük kapitalistler söz konusu olduğunda, bu en varlıklı ve güçlü seçkinlerin toplum “vitrin”inden çekilmesi sürecidir. Bizimki gibi, geç kapitalist ülkelerin gösterişe meraklı “sonradan görme” kapitalistleri açısından durum bir ölçüde farklı olmakla birlikte, kapitalistler “burjuva” oldukları dönemdeki gibi toplum yaşamının ön planında, aktif ve “görünür” değiller. Korunaklı, konforlu, “akıllı” mekânlarında gözlerden uzak bir hayat yaşamayı tercih ediyorlar.

Yaşam biçimleri, tüketim kalıpları, davranış modelleri ile kentli burjuva kültürünün günümüzdeki önde gelen temsilci ve taşıyıcıları kentli, eğitilmiş, meslek sahibi orta sınıf üyeleridir.

Kentlilik, tüketimcilik, bireycilik, girişimcilik, küresellik bu kesimin ortak yaşam-kültür kodlarıdır. Yeme içme, giyim kuşam, buluşma, boş zaman geçirme yerleri, oturulacak semtler ve konut tipleri, kullanılan otomobil, elektronik araç gereçlerle ilgili standartlar bir yaşam biçimini, kültürü anlatmaktadır.

7 Karl Marx, *Louis Bonaparte’in 18. Brumaire’i*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 2012, s. 122

Şık alışveriş merkezleri, sinema kompleksleri, etnik lokantalar, kafeler, müzeler, sanat galerileri, sağlık-spor merkezleri, yat limanları, sosyal kulüpler vb. tüketime dayalı kozmopolit orta sınıf kültürünün⁸ tüm kente, bizim çok izlenen dizi filmlere sahnelik eden mekânlarıdır. Yapay ormanlar, şelaleler, göl ve göletler arasında sağlık ve mutluluk içinde yaşamak, yükselen yeni orta sınıfın tüm topluma “size de çıkabilir” etiketiyle sunduğu dünya cennetinin imgeleridir.

Orta sınıf yaşam biçimi ve özlemleri, farklı siyasal düşünce ve akımlara yakın duranların dillerini ve davranışlarını birbirlerine yakınlığa taşıyan bir işlev de görüyor.

Türkiye’de gelir ve yaşam tarzları giderek daha çok birbirine yaklaşan, siyasal-ideolojik yetiştirilimi, bağlanmaları, kökenleri farklı, hatta zıt kutuplarda olan, siyaseten üçe bölünmüş bir orta sınıf toplamı var: seküler-cumhuriyetçiler, İslamcılar ve kentli Kürtler. Bu toplam, “çözüm süreci” gibi barışçıl-uzlaşmacı dönemlerde birbirlerine yaklaşıyor. Böyle dönemlerde “demokrasi”, “barış” sözcükleri ve daha niceleri ortak klişeler olarak ortaya dökülüyor. Siyasal gerilimin yoğunlaştığı, sertleştiği uğraklarda ise ortalamacı orta sınıf mensupları kendi siyasal uçlarına doğru kutuplaşıyorlar.

Gelenekseliyle yenisiyle küçük burjuva/orta sınıfın kalıplaştırmaktan kaçınmak koşuluyla genelleştirilebilecek ideolojik çizgileri var.

Sınıflarüstülük

Orta sınıf, kendisini *sınıflarüstü* görür.

Marx, “*Louis Bonaparte’in On Sekiz Brumaire’i*”nde yazdığı gibi, küçük burjuvazi, bağrında karşıt iki sınıfın çıkarlarının karşılıklı birbirlerini körelttikleri bir ara sınıfı temsil ettiği

8 Henry J.Rutz&Erol M. Balkan, *Sınıfın Yeniden Üretimi/Eğitim, Neoliberalizm ve İstanbul’da Yeni Orta Sınıfın Yükselişi*, h2o Kitap, İstanbul

için, “sınıflar arası uzlaşmaz çelişkilerin üstünde olduğunu sanır.”⁹ Sermaye ve ücretli emeği ortadan kaldırmanın değil, tersine bu karşıtlığı yumuşatmanın yollarını aramasının en önemli nedenlerinden biri budur.

Bu açıdan, orta sınıf, sınıfsızlık ideolojisinin de en önemli üreticisi, alıcısı ve taşıyıcısıdır. “Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz” söylemine, “demokratik cumhuriyet”e, “bağımsız”, “sınıflar üstü” devlete, kapitalist devletin toplumun “ortak çıkarları”nı temsil ettiğine inanmaya eğilimlidir. Toplumsal alt üst oluşlardan, karışıklık ve kargaşadan, “can ve mal güvenliğini” bozacak her şeyden uzak durur. Büyük “anlatıların” artık geçerli olmadığına inanır; kapitalizmi akılcılaştırmaya yönelir. “Özgür birey”i yüceltir, tüketiciliğin, iş ve meslek statülerinin sınıfların yerini aldığına, kendisinin bu değerlerle tüm sınıflardan farklı ve ayrıcalıklı bir yerde olduğuna inanmak ister.

Geleneksel küçük burjuvazi, “haksız” zenginliğe karşıdır ama toplumun devrimci dönüşümünden de, konumunu, küçük mülkünü yitireceği için korkar. Çoğu kez, düzeni değiştirmeyen değişikliklerden, siyasal ve ekonomik gücün daha “adil” dağılımından yanadır.

Sınıfların ideolojik siyasal olarak da oluşturuldukları önermesi en çok orta sınıf küçük burjuvazi için geçerlidir. Bağımsız bir sınıf ideolojisi olarak üretilmesi olanaksız olduğu için son çözümlemede burjuva ideolojisinin eklektik ve karmaşık bir ortalamasıdır. “Hepimiz aynı gemideyiz”, “bu ülkede iyi şeyler de oluyor”, “teröre karşı birlik” vb. özellikle kriz dönemlerinde orta sınıf ideolojisinin tüm sınıflara seslenen, iktidar blokunun ideolojik etkisini yaygınlaştıran sloganları olarak öne çıkar.

Kuşkusuz, orta sınıfın içinden anti-kapitalist öfke ve tepkiler de yükselir. Bunlar özellikle devrimci yükseliş dönemlerinde devrimci demokrat hareketlerde cisimleşir.

9 Karl Marx, *Louis Bonaparte*’ın 18 Brumaire’i, agy., s. 51

Bu genel özelliklere yeni orta sınıf bağlamında şunlar eklenebilir:

Bu sınıf üyeleri, kendilerini olumsuz etkileyen siyasal ve ideolojik ilişkilere karşı, bu ilişkileri kökten değiştirmekten çok, kendilerinin “katılımı” yoluyla bu ilişkilerin yeniden düzenlenmesini sağlamak için mücadele ederler. “Karar verme” süreçlerinde daha çok yetki, emeklerinin “gerçek değeri”, karşılığı olarak daha yüksek gelir talep ederler. Toplumun, kâr güdüsüne değil, zihinsel emeğin tam gelişmesine hizmet edecek biçimde “akılcılaştırılmasını” savunurlar. İşçi denetimi, ademimerkeziyetçi örgütlenme, emek sürecindeki otoriter yapının demokratikleştirilmesi istemlerini bunların temelini sorgulamadan öne sürerler. Bürokratlaşmaya karşı tutumları, hiyerarşiye karşı mücadele biçiminde olmaz. Hiyerarşinin kendilerini yükseltecek biçimde yeniden düzenlenmesi için mücadele ederler. Poulantzas küçük burjuvazinin hoşnutsuzluk ve tepkilerinin düzene yönelmemesini, “bir gün tırmanabileceğini düşlediği merdiveni kırmak istememe” hâli olarak açıklarken haklıdır.¹⁰

Orta sınıfın bu çoğu liberal-liberter özlem ve reflekslerinin, düzen ve devlet karşısında hemen hiçbir hükmü, etkisi yoktur. Siyaseti, özellikle sol/sosyalist siyaseti ise (kimi gerçek sorun ve açmazların da yardımıyla) derinden etkilediğini kabul etmek gerekiyor. Amaca ve davaya ilişkin devrimci özgüven eksikliği, siyasal iddiasızlık, yalıtılma korkusuyla köşeli-net siyasal tutumlar almaktan kaçış, gerçek katılımcı düşünce oluşturma süreçlerinin neredeyse hiç yaşanmadığı, ama süslü özgürlükçülük söylemlerinin, örgütlü yapıları likide eden tam boy bir örgütsel liberalizme yol açtığı tarz-ı siyasetler vb. orta sınıf ideolojisinin sosyalist hareket içindeki izdüşümleridir.

10 Nicos Poulantzas, agy., s. 292

Ortacılık ve ortalamacılık

“Uç”lar arasındaki “orta”cı, “ortalama”cı duruş orta sınıf ideolojisinin belirgin özelliklerinden bir başkasıdır.

TÜSİAD’ın *Görüş* dergisinin, Aralık 2012 tarihli 76. sayısında Profesör Hakan Yılmaz “Orta Sınıflar Neyi Temsil Ediyor?” başlıklı yazısında Aristo’nun, “Bir siyasi topluluktaki en iyi ortaklık, ortadaki kişiler aracılığıyla kurulmuş ortaklıktır, ortadaki unsurların geniş ve diğer (alttaki ve üstteki) unsurlardan daha güçlü olduğu siyasi toplulukların iyi işleyen bir rejime sahip olma şansı yüksektir.” sözünü anımsatıyor. ABD başkanlarından Madison’dan alıntıyla orta sınıfların “merkeze çekici ve uzlaştırıcı” rolünden söz ediyor.

Orta sınıf ideolojisinin gücü, “orta hâlli” bireye, “orta”dan seslenmesinden, ortalamacılığı “ortak değer” kılmasından geliyor. Ortada, ortalamada buluşmak güven ve huzur veriyor!

Hakan Yılmaz, orta sınıfların ortacı-ortalamacı zihniyete yatkınlığını şu özelliklerine bağlıyor: Aşırılığa karşıdırlar. Yoksullardan ve zenginlerden daha az bencil, kamsal çıkarları savunmaya daha yatkındırlar. Vergi verir, kamu mallarının kullanımına özen gösterir, her türlü kurala uyarlar, toplumsal düzenin korunmasına duyarlı davranırlar. Liyakata dayanan bir toplumu savunurlar, yetenek, zekâ ve çalışkanlığı yüceltirler, bireydirler. Ekonomik ve siyasal güçsüzlüklerini, entelektüel (bürokratik, bilimsel-teknolojik, sanatsal, ideolojik) güçleriyle telafi ederler. Sisteme karşı çıkmazlar, sistemi terk etme seçeneğini yenaşırlar vb...

Böylece, düzen ve huzur için ideal yurttaş özellikleri “orta sınıf”ta toplanmış oluyor. Bu sayılan “erdem”lerin hangilerinin gerçek, hangilerinin yakıştırma olduğuna okuyucu karar versin.

“Biz başkayız”

Orta sınıf küçük burjuvazi, çeşitli özellikleriyle, toplumun alt sınıflarından üstün ve ayrıcalıklı olduğunu düşünür. En alttakilere karşı özellikle de kültürel kodlar üzerinden eleştirel-mesafeli bir tutum, aşağılayıcı, alaycı bir dil geliştirir. Dışlar. Bu sınıfın en çok tuttuğu dergiler, TV programları, kitaplar, tüm kültür sanat endüstrisi, dışlayıcı-aşağılayıcı dilin üretimine hizmet ederler. “Entel”, “maganda”, “zonta”, “kıro” bu dilin çok bilinen sözcükleridir. Ali Şimşek, özellikle *Gırgır*, *Leman* vb. mizah-karikatür dergileri üzerinden bu yeni orta sınıf söyleminin nasıl üretildiğinin, “groteskleşme”nin zengin örneklerini veriyor.¹¹ Groteks, biçimsiz, acayip, şişirilmiş, şekilsizleştirilmiş ve abartılmış olandır. Alt sınıfları aşağılayan, onlarla alay eden bu söylem, kimi zaman üstü örtük, kimi zaman da açıkça, orta sınıfların Kürtleri, şimdilerde Suriyelileri dışlamasına da hizmet ediyor.

Cenk Saraçoğlu, 2006 ve 2007 yıllarında 90 İzmirli ile yaptığı bir alan çalışmasından çıkarak, Kürtlerle ilgili ayrımcı söylem ve tutumların en çok orta sınıflarda görüldüğünü, bunun İzmir’in son yirmi yılda uğradığı toplumsal ve ekonomik dönüşümden kaynaklandığını belirtiyor ve şunları yazıyor:

Kürt göçünün İzmir’in yaşadığı pek çok sıkıntının baş müsebbibi olduğuna dair ifadeleri, günlük hayatın hemen her alanında işitmek mümkün oluyordu... Bu rahatsızlığı dile getirenler için temel sorun, gelenlerin ekseriyetle Kürt olması ve geldikten sonra da Kürt kalmasıydı. ‘Kürtlük’ bu anlayışa göre salt etnik bir farklılığı ifade ettiği için değil ‘cahillik’, ‘haksız kazançla geçinme’, ‘bölücülük’, ‘şehir hayatını mahvetme’ ve ‘gelip İzmir’i işgal etme’ gibi klişeleri temsil ettiği için sorundu. Yani Kürtleri hedef alan dışlayıcı söylem, sadece ‘farklı’ veya ‘öteki’ olana gösterilen bir reaksiyondan ibaret değildi. Kürtler salt Türk olmadıkları için değil, ‘eğitimsizlik ve kültürlülük’, ‘düzgün işlerde çalışma’ ve ‘şe-

11 Ali Şimşek, *Yeni Orta Sınıf*, L&M Yayınları, İstanbul, Ekim 2005, s. 92-104

hir hayatına uyum sağlama' gibi fetişlerin zıddını temsil eden bir toplumsal varoluşa sahip olduklarına inanıldığı için de değersizleştiriliyorlardı.¹²

Bu saptama/gözlem son derece önemli. Türkiye’de Kürtlere ve şimdi Suriyelilere tepeden bakan, onları dışlayan bir orta sınıf “bilinci” var. Fatih Yaşlı’nın işaret ettiği gibi, kendilerini “orta sınıf” sanan bir topluluk “statü” yanılgısıyla milliyetçiliği de yeniden üretiyor. “Yoksullara yönelik öfkesi ile kimi zaman Kürtlere kimi zaman Suriyelilere yönelik öfkesi iç içe geçiyor. Meseleye bir yandan ‘Biz çalışıyoruz onlar yiyor’ diye, öte yandan ‘Kaçakçılık parasıyla hepsi Mercedes’e biniyor’ diye bakıyor. ‘Türk’ olmanın kendisi burada sınıfsal bir şeye dönüşüyor, laiklik ise sahip olunan statüyü korumanın bir aracı işlevine indirgeniyor. Buradan Koç’a övgü de çıkıyor, sığınmacı düşmanlığı da, yoksullara yönelik nefret de.”¹³

Orta sınıf tepkisinin yöneleceği hedefler duruma göre çok farklı olabilir. Bu sınıfın tarihsel ve güncel sorunlara, toplumsal ve siyasal konulara bakışıyla ilgili, nesnel konumuyla ideolojik oluşumunun bir tür bileşkesi olarak ortaya çıkan daha birçok örnek verilebilir.

Nasıl yaklaşmalı?

Burada özetlemeye çalıştığımız ideolojik oluşum ve koşullanmaların hiçbirinin orta sınıf bireylerini kapitalist yapmadığının, onları türdeş ve tümüyle burjuva ideolojisi tarafından asimile edilmiş bir “yığın” hâline getirmedığının altını çizelim.

Orta sınıf, hep yinelediğimiz gibi bağrında çelişkili çıkar ve istemler barındıran bir ara sınıf olduğu için, katmanlı bedeninde farklı siyasal arayış ve eğilimler yer bulabilmektedir.

12 Cenk Saraçoğlu, *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler/İnkârdan “Tanıyarak Dışlamaya”, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2014, s. 23-24*

13 Fatih Yaşlı, “Orta sınıf hıncı ve Suriyeliler”, *BirGün*, 13 Temmuz 2016

Orta sınıf küçük burjuvazinin sınıfsal istemleri, verili ülke konjonktürüne, sınıfsal-siyasal güç dengelerine bağlı olarak ilerici ve gerici nitelikte olabilmekte, hatta aynı anda bu iki eğilimi birden yansıtabilmektedir.

Devrimci dönemlerde, karşıt kutupların bu sınıfı kazanmak, etkilemek, duruma göre tarafsızlaştırmak ve ayırıştırmak için yürüttükleri mücadele kızıdır. Orta sınıfın ana ağırlığını hangi tarafa vereceği, kimi durumlarda sonuç belirleyici olabilir.

Dolayısıyla, devrimci bir sınıf olarak işçi sınıfı, toplumsal devrimi gerçekleştirmek için kendisini toplumun öteki sınıflarına kabul ettirmek, orta sınıf küçük burjuvazinin tümünü değilse de bir kesimini yanına çekmek durumundadır.

Orta sınıf küçük burjuvaziye karşı bütün zamanlar ve durumlar için geçerli, tutarlı bir siyaset çizgisi önerilemez.

Lenin, 18 Mart 1919'daki Sekizinci Parti Kongresi'nin açış konuşmasında orta köylülere ve küçük burjuvaziye karşı tutumda aşırı derecede ihtiyatlı olmak gerektiğini, eylem çizgisini çok sık değiştirmek zorunda kalacaklarını ve bunun sıradan bir gözlemciye tuhaf ve anlaşılmaz geleceğini belirttikten sonra, "Evet bu bir çelişkidir. Ama küçük burjuva demokratlarının davranışları da çelişkinin ta kendisidir" demişti.¹⁴

Birinci nokta budur. Varlığı ve hareketiyle çelişkili bir sınıfa karşı izlenecek siyasetin reçetesi olmaz.

Buna rağmen, devrimcilerin, komünistlerin orta sınıfa karşı tutumlarıyla ilgili üç temel ve ilkesel kalkış noktasından söz edilebilir.

Bir: *Orta sınıf görüşleriyle ideolojik mücadele esastır.* Orta sınıf ideolojisi son çözümlemede burjuva ideolojisidir. Devrimci sınıf görüşüyle aydınlatılmamış her konuda burjuva görüşler egemendir. Bu ideolojiyle, bilgiye, kolektif deneyime

¹⁴ Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 29, s. 151

dayanan, küçük burjuvazinin iç tutarsızlıklarını, özlemlerinin olanaksızlığını gerekçeleriyle hem söylemde, hem de pratiğin aynasında gösteren bir mücadele birinci hareket noktasıdır.

Bu mücadele, orta sınıf ideolojisi, yalnız kendisini orta sınıfsan proleterler arasında değil, en dar sınıf tanımıyla herkesin düpedüz proleter kabul ettiği emekçiler arasında da etkili olduğu için özel bir önem taşımaktadır.

Bu mücadelenin temel kavramı “sınıf”tır. Çeşitli yönleriyle ortaya koymaya çalıştığımız gibi, orta sınıf ideolojisi sınıfsızlık ideolojisi ve sınıfların hareketinde ötekilerden farklı bir sınıftan olma bilinci büyük öneme sahip olduğu için, yalnızca “sınıf” terimi üzerine yapılacak bir mücadele bile özel bir değer taşımaktadır. Örneğin elinizdeki kitap bu mücadeleye güç katmak için yazılmıştır.

İdeolojik olarak güçlü olmayan bir sınıf ve dünya görüşü siyasal olarak da güçlü olamaz.

İki: *Siyasal bir tutum olarak, orta sınıf kararsızlık ve belirsizliklerinden, sallantılarından soyutlanmak gerekir.* Geçmişe dönme özlemleri ve geleceğe ilişkin düşleri bir olanaksızlığı yansıttığı, iki temel sınıf arasındaki çatışmada arada kaldığı için orta sınıf, siyasal tutumu bakımından *sallantılı* bir sınıftır. Bu sınıfı kazanmak için onunla birlikte bir o yana bir bu yana yalpalamak yok olmaya götürür.

Lenin, 1907’de “Ulusal çapta bir devrim sorunu” başlıklı makalesinde şunları yazmıştı:

Sosyal demokrasi (komünizm -HY) kendini küçük burjuva halktan *soyutlamalıdır...* Şu iki durumdan biridir: Ya küçük burjuvazinin sallantısı, genel olarak küçük burjuvazinin kaypak doğasının, devrimin zor ve çetin gelişmesinin bir göstergesidir ama devrimin sonunu, gücünün tükendiğini simgelememektedir... O zaman sosyal demokrat (komünist -HY) proletarya, kendini küçük burjuva halktaki her çeşit kararsızlık ve sallantıdan soyutlayarak onu mücadele için *eğitir...* Ya da küçük

burjuva halktaki sallantı bugünkü burjuva devriminin sonunu göstermektedir... O zaman da sosyal demokrat (komünist -HY) proletarya kendisini küçük burjuvanın sallantısından *yine soyutlamalıdır ki işçi sınıfı yığınlarını sınıf bilinci yönünde eğitebilsin, onları bir sonraki devrime daha planlı, daha sağlam ve belirleyici olarak katılmaya hazırlayabilsin.*¹⁵

Üç: *Sallantılı ve kararsız orta sınıf küçük burjuvazinin siyasi tutumunu güç ilişkileri belirler.* Bu sınıf güce tapar. Kulağını egemen sese, yüzünü güçlenmekte, gelmekte olana çevirir. Duruma göre, faşizme, darbeciliğe, Kürt hareketine sempati duyabilir.

Lenin, 1912 Mayıs'ında yazdığı "Ekonomik ve siyasal grevler" yazısında şöyle demişti:

Liberaller (ve likidatörler) işçilere 'toplumun sempatisi sizinle olduğunda güçlü olursunuz' derken, bir Marksist çok daha farklı konuşur: 'Toplumsal sempatisi, güçlüyseniz sizinle olur.' Burada toplum derken nüfusun değişik demokratik kesimlerini, küçük burjuvaziyi, köylüleri ve işçilerin yaşamıyla yakın ilişkide olan aydınları, büro çalışanlarını vb. kastediyoruz.¹⁶

"Güç" son derece göreceli ve diyalektik bir kavramdır. Öyle durumlar olur ki, zamanı gelmiş bir dönüşüm için seferber olan, ne yapacağını bilen, iyi örgütlenmiş birkaç bin kişi bir ülkenin yazgısını değiştirebilir; milyonlarca oy toplamış bir parti siyaseten etkisiz ve marjinal kalabilir.

Güce tapan ise güce tabi olur. Tarihsel ve toplumsal bakımdan haklı ve zamanlı amaçlar için yalnız azınlık kalmayı göze alan (marjinalliği değil!) o amaç yolunda güç olur ve siyasetini topluma mayalar.

Dört: İşçi sınıfının orta sınıf tartışmasına konu olan eğitimli-aydın öbeklerinin, aynı zamanda güvencesiz kesimlerinin devrimleştirilmesi ve harekete geçirilmesi işçi sınıfı ana

¹⁵ Lenin, *Toplu Yapıtlar*, Cilt:12, s. 407-408

¹⁶ Lenin, *Toplu Yapıtlar*, Cilt:18, s. 85

gövdesinde sınıf kültür ve kültürleşmesinin güçlenmesine, egemen olmasına bağlıdır. Bu, burada sayılan görevlerin en çetindir ve günlük yaşamdaki milimetrik birikimlerin yoğunlaşmasıyla kazanılacak bir mücadeledir.

Sosyalist Cumhuriyet İçin Tezler'de sorun şöyle formüle edilmişti:

Proletarya bilinçli etkinliğiyle devrimci-karşı siyaseti oluşturduğu ölçüde yabancılaşmanın kaynak nedenine ve sonuçlarına karşı etkili bir mücadele yürütebilir. Esnek üretimin yol açtığı çelişkili gelişmeler bu mücadele açısından değerlendirilmesi gereken olanaklardır. Post-fordist dönemin işçisinin ürünü kendi eseri, işyerini bir yönüyle kendisine de ait bir etkinlik alanı olarak görmesini kolaylaştıran, 'kapitalist'in toplumsal olarak gereksizleştirdiğini kavramasına yardım eden koşullar oluşmakta, kapitalist özel mülkiyetteki anonimleşme süreçleri nesnel bir etkiyle zihinlerde toplumsal mülkiyet düşüncesini yakınlaştırmaktadır. Kapitalist üretim organizasyonu içinden ve dışından devrimci karşı-siyaseti üretebilmenin olmazsa olmaz koşulu, siyasallaşmada, eylemde ve örgütlülükte sürekliliğin sağlanması, devrimci karşı-siyasetin kendisini gündelik hayat içinde alışkanlıklar düzeyinde yeniden üretebilmesi, yani *kültürleşebilmesidir*.¹⁷

Kültürleşmeye, örgütlü proletaryanın yeni bir kültür ve toplumsallık yaratmaya kendi örgüt ve ilişkilerinden başlamak gerekir. Orta sınıfın günlük yaşam ve kültür üzerinden yaydığı burjuva ideolojisine en iyi yanıt yine yaşam içinden verilebilir.

Devrimci, komünist hareket için bu sorun, ilke ve amaçlarla pratik günlük yaşam arasındaki bağın somut olarak nasıl kurulacağı sorunudur. Eşitlikçi ve özgürlükçü bir dünyanın mümkün olabileceğini, henüz bu düşüncede olmayanlara anlatmanın en etkili yöntemlerinden biri, daha şimdiden var olan komünal-komünizan ilişkilerin tohum düzeyinde de olsa yaşanabildiğini gösterebilmektir.

17 *Sosyalist Cumhuriyet İçin Tezler*, İstanbul, Ağustos 2008, s. 35. 41.Tez

SONUÇ YERİNE

Her bölümün sonuçları o bölümün içinde var.

Bu kitapta, en başta, sınıflar konusundaki Marksist teorik çerçeveyi bugünkü tartışma ve gereksinmeler ışığında yeni bir bakışla özetleyip çözümlemeye, nesnel maddi dünyadaki gelişmelerin, 170 yıllık sınıf mücadelesi pratiğinin ortaya çıkardığı yeni sorulara yanıtlar vermeye çalıştım.

İkinci olarak, orta sınıfı, yalnız teorik değil, tarihsel bir bağlama yerleştirmeyi denedim. Oluşum ve kendi devrimlerini yapma döneminin orta sınıfı burjuvazinin kapitalist sınıfa dönüşüşünün, bu sürecin sonunda küçük burjuvazinin “orta sınıf” konumunu alışının öyküsünü özetledim.

Üçüncüsü, orta sınıfın ne olduğu, kim olduğu sorusunun yanıtı ve sınıf üzerine tartışma “proletarya”nın ne olduğu, kim olduğu sorularıyla doğrudan bağlı olduğu için, bilim ve teknikteki, üretici güçlerdeki gelişmelerin üretim ve emek süreçlerinde yol açtığı sonuçlar üzerinden proletaryanın erimediğini, küçülmediğini tersine büyüdüğünü, kafa emekçilerini, “beyaz yakalı”ları vb. toptan orta sınıf saymanın teorik ve pratik olarak kanıtlanmamış bir efsane, bir mit olduğunu göstermeye çalıştım. Büyüyen orta sınıf küçük burjuvazi değil, toplumsal proletaryadır. Evet, geleneksel ve yenisiyle orta sınıf küçük burjuvazi kapitalist toplumun önemli bir ara sınıfıdır. Efsane, orta sınıfı, toplumun çoğunluğu ve “eriyen” proletarya yerine geleceğin sınıfı yapan ideolojik yaklaşımdır.

Dördüncüsü, bu kitapta yapılan çözümlemeler ve varılan sonuç ışığında orta sınıf küçük burjuvazi ne büyük bir sınıftır, ne de bağımsız, bu anlamda alternatif toplum tasarımı, programı olan bir sınıftır. Bu ara sınıfı önemli yapan, ideolojik oluşum ve etkileme gücüdür. Çünkü orta sınıf, özellikle bu sınıfın eğitilmiş entelektüel ögeleri, burjuva ideoloji ve kültürünün üretiminde, yansıtılmasında ve yayılmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, “orta sınıf gerçeği” ve sorunu vardır.

Beşincisi, orta sınıf küçük burjuvaziyi devrim mücadelesine kazanmanın yolu, en başta onunla ideolojik mücadeleden, onun sallantılarından etkilenmeyen bağımsız siyaset çizgisinden, bu çizgiyi güçlendirmekten geçmektedir.

15 Ağustos 2016

Ek

WEBER VE WEBERİZM

Max Weber, 1920’de gözlerini yaşama yumarken, arkasında bıraktığı metinlerin orta sınıf teorileri için bu ölçüde zengin bir kaynak olacağını bilemezdi. Yaşarken yalnızca bir kitabı yayımlanmıştı. Almanca dilindeki yazıları, konuya ilgili bir akademisyen çevresi dışında ilgi ve etki yaratmamıştı.

1950’lerde Amerika’da keşfedildikten sonra ünlendi. Çalışmaları bu tarihten sonra başta İngilizce olmak üzere öteki dillere çevrildi. Modern kapitalist örgütler, bürokrasi, siyasal güç, önderlik, “rasyonellik”, “yaşama şansı”, “sınıf”, “statü grubu” vb. üzerine yazdıkları “modern” sosyolojinin kavramları, hatta ilkeleri olarak geniş bir kabul gördü.

Weber’in bu ölçüde ilgi görmesinde, görüşlerinin “orta sınıf”ı Amerikan toplumunun belkemiği, refahın topluma yayıldığıının kanıtı olarak sunan Amerikan sosyolojisinin ihti-yaçlarına denk gelmesinin önemli payı var.

Weber, Marx’tan 46 yıl sonra, 1864’te Almanya’nın Erfurt kentinde doğdu.

Marx ve Weber uzun dönem açısından bakıldığında aynı tarihsel dönemin çocuklarıdır. İkisi de, Marksist tarihçi Hobsbawm’ın “geniş bir coğrafyayı içine alan bir yanardağın ikiz kraterleri” dediği 1780 Britanya Sanayi Devrimi ile, 1789 Fransız Devrimi’nin koşulladığı aynı tarihsel dönemde, aynı ülkede, Almanya’da, ama bu ortak tarihin önemli farklılıklar

gösteren iki farklı *evresinde*, ideolojik kültürel ortamları *farklı iki yöresinde* yetiştiler.

Weber, 1848 Avrupa Devrimi'nin yenilgiyle sonuçlanmasından sonraki gericilik yıllarında büyüdü. 1789 Fransız Devrimi'yle kabaran devrim dalgası inişe geçmiş, Avrupa, Almanya ve İtalya'nın ulusal birliklerinin kurulduğu, toprak esasına (teritoryal ilke) göre tanımlanmış ulus-devletin model olduğu “ulusçu” bir döneme girmişti. Prusya'nın önderliğinde Alman Birliği, Fransa-Prusya savaşından hemen sonra 18 Ocak 1871'de ilan edildiğinde Weber 7 yaşındaydı. Bundan birkaç ay sonra, 18 Mart'ta, 71 gün yaşayan Paris Komünü kurulmuştu. 1848 Avrupa Devrimi'nden 23 yıl sonraki bu proleter devrim ve devlet denemesinin yenilgiyle sonuçlanmasının, Bismarck Almanya'sının ise bu tarihten sonra gümrük duvarlarıyla korunaklı hızlı bir kalkınma, ekonomik gelişme, zenginleşme dönemine girmesi Weber'in düşünsel ve siyasal yetişimini (formasyon) etkiledi.

Doğduğu ve uzun yıllar yaşadığı Erfurt, yeni Almanya'nın merkezinde yer alan bir Prusya kentiydi. Babası uzun yıllar Prusya Meclisi'nde ve *Reichtag*'da milletvekilliği yapmış, Bismarck'ı destekleyen Ulusal Liberal Parti üyesi varlıklı bir avukattı. Annesi dindar, hatta “sofu” bir Protestandı. Tipik ve geleneksel Prusya aile ortamında büyüdü.

Weber'lerin konutu Alman burjuvazisinin siyasal, toplumsal ve kültürel kurumlarıyla iç içe birçok bilim ve siyaset insanının uğrak yeri idi.

Weber'in düşünce dünyasının oluşumunda babasının siyasal çevresinin, dolayısıyla Bismarck'ın önemli etkisi var.

1882'de Heidelberg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. 1894'te profesör oldu. Akademik yaşamı, sağlık sorunları nedeniyle 1889-1902 arasında kesintiye uğradı. 1898'den 1902 sonlarına kadar tek bir sayfa yazmadı. 1903'te profesörlükten istifa etti.

Weber, değişik zamanlarda Bismarck hükümetlerinde görevler aldı.

1905’de yaşarken yayımlanan tek kitabı olan *Kapitalizmin Ruhı ve Protestan Ahlak (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus)* çıktı.

1912’de sosyal demokratlarla liberalleri birleştirerek bir sol parti kurmayı denedi. Bu girişim, liberallerin, sosyal demokratlardan devrim yapabilecekleri kuşkusuyla uzak durmaları sonucunda başarısızlıkla sonuçlandı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, gönüllü olarak Heidelberg’deki bir askerî hastanede müdürlük yaparak savaşa desteğini gösterdi. 1915 ve 1916’da, savaş sonrasında Belçika ve Polonya’daki Alman üstünlüğünün sürdürülmesi için görevlendirilen komisyonda görev aldı. 1918’de Versay Anlaşması’na katılan Alman Ateşkes Komisyonu’na danışmanlık yaptı. Weimar Anayasasını hazırlayan komisyona üye olarak atandı. Özellikle 48. maddenin bu anayasada da yer almasını sağladı. Bu madde daha sonra “Hitler” tarafından, karşıtlarını susturmak ve diktatörlüğünü kurmak için kullanıldı. 1926’da yaşam öyküsünü yazan karısı Marianne Weber’in aktardığına göre Birinci Dünya Savaşı’nı “Bu her şeye karşın büyük ve güzel bir savaştı” sözleriyle karşıladı.¹

1918’de monarşi yandaşlığını terk etti. “Yürekten monarşistken artık aklımızla cumhuriyetçi olduk” diye yazdı.²

1918’de Heidelberg’de kurulan “İşçi ve Asker Sovyeti”ne de katıldı.

Weber, önce Viyana Üniversitesi’nde, 1919’da ise Münih Üniversitesi’nde ders vermeye yeniden başladı. 1919 ve 1920’de, siyasetle ilişkisini sona erdirdi. 14 Haziran 1920’de öldü.

1 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çeviren Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 51

2 Agy. s. 53

Düşünsel oluşum

Weber'in düşünsel oluşumuna Alman felsefesi, Bismarckçı devletçilik, burjuva liberalizmi kaynaklık ettiler.

Kantçı ahlaki zorunluluklar ile Nietzscheci modern kültürel yaşamın kavranması arasındaki derin gerilim Weber'in etik dünya görüşüne bilinemezci (*agnostik*) bir renk verdi. Hegel'in devlet ve toplum ayrımını, yararcılık (*utilitarizm*) ve ceza hukukuna ilişkin Alman teorilerinin etkisi altında davranışsalci (*behavioristically*) bir yeniden yoruma tabi tuttu.

Weber'in Marx'la ve Marksizmle ilişkisi çelişkilidir. Kimi noktalarda Marx'a çok uzak düşmeyen görüşleri olsa da Weber son çözümlemede Marksizm dışı, hatta karşıtı bir konumdadır. Marksizmin tek nedenliliğe dayandığını, bu nedenle de toplumsal ve tarihsel olguları açıklamakta yetersiz kaldığını savunmuştur. Marx'ın bütünü bir parçasını alıp en önemli öge saydığını, böyle yaparak da çoklu etmenleri tek nedene bağlayarak tek yönlülüğe düştüğünü ileri sürmüştür. Onu izleyenler, bugün, aynı gerekçeyle Marksizmin "indirgemeci" olduğunu öne sürüyorlar.

Weberci yaklaşımlardan biri, nesnel gerçekliğin, bilimselliğin ulaşılması olanaksız bir hedef olduğu önermesidir. Weber, ampirik gerçekliğin toplumsal yasalarla açıklanıp çözümlenmesi çabalarını anlamsız buluyordu. Çünkü, ona göre toplumsal yasalar diye öne sürülen şey, aslında gerçekliğin değil, aklın bilgisiydi. Şerif Mardin, Weber'in bu yaklaşımını aslına uygun içerikte şöyle formüle etti: "Weber'e göre dış dünyanın algılanması bir damga ile değil fenomenlerin içinden bazılarının seçilmesiyle oluşur. Bu seçim bir örüntü oluşturur. Toplum hakkındaki bilgilerimiz de toplumsal olaylardan bazılarını seçmemiz, bazılarını göz ardı etmemiz yoluyla ortaya çıkar."³

3 Şerif Mardin, "Max Weber Üzerine", Max Weber, *Sosyoloji Yazıları* içinde. s. 10

Toplumsal olayların özel tarihsel bağlamları içinde ve bireylerin öznel güdülerinin çözümlenmesiyle anlaşılabilceğini savunuyordu.

Weber'in düşünce yapısını oluşturan, kimi temel tezlere kısaca, ama daha yakından bakalım.

Kapitalizmin “ruhu” ve “akılcılığı”

Sağlığında yayımlanmış tek eseri olan *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*⁴ daha sonra üzerine başka makaleler yazdığı “karşılaştırmalı din sosyolojisi” anlayışının ilk çalışmasıdır. Kitabın temel tezi, *Protestan ahlak anlayışının kapitalizmin gelişmesini sağlayan “ruh” olduğudur.*

Weber'e göre, Kapitalizmin ayırt edici özelliği, kâr tutkusunun, kazanma hırsının, “akıldışı” güdülerden arındırılarak akılcılaştırılmasıydı. Kapitalizmi ortaya çıkaran, ölçüp biçen, disiplinli, sözüne güvenilir, kendini tamamen işine adanmış insanlardı. Bu insan tipini Protestanlık ahlakı yaratmıştı.

Weber'in iki mezheple kapitalizm arasındaki ilişki bağlamında vardığı sonuç şöyle özetlenebilir: Katolik mezhep, inananlarına “öte dünyalılığı”, bu dünyanın nimetlerine yüz çevirmeyi öğretmiştir. Faiz yasaktır; yoksullara yardım, hatta yoksulluk yücedir. Bu Katolik inanç ve kültür kapitalizmi engellemiştir. Protestanlık kapitalizme uygun insanı ve kültürü yaratmıştır.

Weber'in temel kavramlarından biri, görüldüğü gibi akılcılıktır (rasyonellik).

Weber'in kapitalizme atfettiği akılcılık, sermayenin kısa vadeyle, bir üretim-gerçekleşme devresiyle sınırlı ekonomik hesap mantığıdır. Weber'in toplumsallıktan, toplumsal etikten arındırılmış, “tarafsız” akılcılığı, parçalı, kısa süreyle sınırlı kâr hesabı yapan bir akılcılıktır.

4 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Almandan Çeviren Milay Köktürk, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2013

Devlet ve siyaset

Weber, 1919'da verdiği “Meslek olarak siyaset” konulu konferansta, siyaseti şöyle tanımladı: “Politika deyince, yalnızca bir *siyasal* topluluğun, bugün için de *devletin*, önderliğini ya da önderliğinin etkileneşini anlayacağız.”⁵

Troçki'nin “Bütün devletler güç ve şiddet üstüne bina edilmiştir” cümlesine “gerçekten haklıdır” kaydını düştükten sonra şunları yazdı: “Elbette şiddet, devletin olağan ya da tek aracı değildir...ama şiddet kullanımı devlete özgü bir araçtır... Bugün şunu kabul etmek zorundayız: Devlet, belli bir arazi içinde, fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran insan topluluğudur.”⁶ Şiddet tekeli, gerçekten de devlete tanımını veren öğelerden biridir.

Weber'in aktardığımız görüşleri Marksistlerin “devlet egemen sınıfın baskı aracıdır” görüşüne yakındır.

Weber, devletin varlığından söz edebilmek için “egemenlik altındakilerin” devlete egemen olanların otoritesine itaat etmelerinin şart olduğunu belirttikten sonra, “insanlar ne zaman ve nasıl itaat ederler?” diye soruyor. Bu soruya verdiği yanıtlar, Weber'in devlet yönetimi, siyaset üzerine görüşlerini özetliyor.

Weber'in görüşleri bir açıdan Thomas Hobbes'inkilerle benzeşiyor. Hobbes (1588-1679) *Leviathan*'da insanın doğal durumunun öteki insanlarla savaş olduğunu, bu durumu değiştirmek, insanların birbirleriyle savaşmalarını önlemek için, kendisinden daha büyük bir korku duyulan, herkesi kuralara uyduran büyük bir güce, deniz canavarıyla simgelediği *Leviathan*'a, yani devlete ihtiyacı olduğunu yazmıştı.⁷

Weber'de, otorite ve itaat devlet ve toplum örgütlenmesinin vazgeçilmez ilkeleridir.

5 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, agy. s.132

6 Agy.

7 Haluk Yurtsever, *Tarihten Güncelliğe Sınıf Savaşları ve Devlet*, İkinci basım, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2013, s. 56-57

Weber'e göre, egemenliğin ve "otorite"nin meşrulaştırılmasının ilke olarak üç içsel gerekçesi ve "saf" tipi olabilir: *Geleneksel, karizmatik ve yasal*.

Weber'in kendi sözleriyle şöyle:

Birincisi, 'ezeli geçmiş'in otoritesi, yani hatırlanamayacak kadar eski uyma ve kabul etme alışkanlıklarının kutsallaştırdığı geleneklerdir. Bu patriyarkın ve patrimonyal prensin sahip olduğu 'geleneksel' otoritedir.

İkincisi, olağanüstü ve tanrı vergisi kişiliğin (karizma) otoritesi, yani bir kişiye duyulan mutlak bağlılık ve güvene, onun kahramanlığına ya da başka niteliklerine inanmaya dayanan otoritedir. Bu 'karizmatik' otoritedir. Peygamberlerin otoritesi ve siyaset alanında seçimle başa gelen komutanın, plebisiter yöneticinin, büyük demagogun ya da siyasal parti liderinin otoritesi böyledir

Sonuncusu, 'yasalara dayanan' egemenliktir. Yasaların geçerliliğine ve rasyonel kurallara dayanan işlevsel 'yetki'ye inanmaya bağlıdır. Yasalarca konulmuş ödevlerin yerine getirilmesinde itaat esastır. Bu, çağdaş 'devlet memuru'nun ve bu bakımdan ona benzeyen tüm siyasal güç sahiplerinin sahip olduğu egemenliktir.

(...)

Bu meşruluk anlayışları ve her birinin içsel gerekçeleri, egemenliğin yapısı açısından büyük önem taşır. Tabii saf tipler gerçek hayatta pek görülmez.⁸

"Yasalara dayanan egemenliği" daha çok olağan dönemlerin biçimi olarak ele alır ve Avrupa'nın siyasal yapısının oluşumunda ve hukukun akılcılaştırılmasında Roma hukukunun "muazzam etkisi"nin altını çizer.⁹

Weber bu üç yönetim biçiminden en çok, karizmatik önderlik üzerinde durur. Weber'e göre, insanlar, peygamber, komutan, kilise ve parlamento demagogu türünden karizmatik

8 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, agy. s. 133-134

9 Agy. s. 153

önderlere, gelenekler ya da yasalar nedeniyle değil, inandıkları için itaat ederler. Karizma, bir kişinin olağanüstü bir yeteneğe sahip olmasıdır. Bu “yeteneğin” gerçek ya da yakıştırma olması önemli değildir. Önemli olan öyle olduğuna inanılmasıdır. Karizmatik otoritenin meşruluğu sihirli güçlere, vahiylerle, ef-sanelere, kahramana hayranlığa dayanabilir...¹⁰

Karizmatik önderlik, özellikle bunalım dönemlerinde ortaya çıkan bedence ve ruhça özel, “Tanrı vergisi” yeteneklere sahip ideal bir tiptir. Öğrenimle ve eğitimle kazanılamaz. Karizmatik önder kavramı, tüm değer yargılarından arındırılmış bir kavramdır. Karizmatik yapı, hiçbir önsel kurala, usule, sisteme bağlı değildir. Kendi kurallarını, “hukuku”nu kendi koyar. Weber’in karizma kavramı her türlü değer yargısından arındırılmıştır.

Siyasete karışanın, ahlaki paradokslarla yüz yüze kalmaya hazır olması gerektiğini yazar.¹¹

Bürokrasi

Weber’in bürokrasi tanımı ve bürokrasiye yüklediği işlev, burjuva sosyolojisi üzerinde en az sınıf teorisi kadar etkili olmuştur.

Weber’e göre, bürokratik egemenlik *yasal otoritenin* tek çeşidi olmamakla birlikte en saf biçimdir.

Yasal otoriteye itaatin temelinde, işlevsel bir “resmî görev” kavramına kişisel olmayan bir bağlılık vardır.

Weber’de “bürokrasi”, günlük dildeki biçimcilik, kırtasiyecilik, ağır/hantal bir hiyerarşi ve işleyiş çağırtıran değer yargısı yüklü olumsuz bir kavram değil, işlevsel bir kavramdır. Bürokrasiyi “iyi” ya da “kötü” bir olgu olarak değil, modern toplumun ve devletin zorunlu bir işlevi olarak görür. O kadar

¹⁰ Agy. s. 375

¹¹ Agy. s. 195

ki, kişisel olarak bürokrasiden nefret ettiğini, bürokrasinin birey için bir pranga olduğunu düşünürken, son derece serinkanlı biçimde bürokrasiyi belli bir örgüt/örgütlenme biçimi olarak ele alır ve bu çerçevede bürokrasinin *en akılcı örgüt biçimi* olduğu sonucuna varır.

İlginç bir benzetme yapar: “Tam gelişmiş bürokratik mekanizmanın üstünlüğü, makineyle yapılan üretimin mekanik olmayan tüm öteki üretim biçimlerine olan üstünlüğünün aynısidir.”¹²

Weber’e göre, bürokrasinin gücü ve yeri her somut örnekte değişebilir. Ama bürokrasi, modern toplumun sürekli ve teknik olarak onsuz yapılamaz, kalıcı bir ögesidir.

Weber, tüm kavramlarını olduğu gibi bürokrasiyi de “ideal tip” üzerinden geliştirmiştir.

Weber’e göre ideal bürokrasi şu özellikleri taşır: Yüksek düzeyde uzmanlaşma; tanımlanmış, sınırlanmış yetki alanları, buna göre yapılandırılmış hiyerarşik otorite; yapı içinde ilişkilerin “kişisel olmayan” karakteri; göreve getirilmeye yetenek ve teknik bilginin temel ölçüt olması. Kendisi, “optimum” bürokrasinin özelliklerini şöyle sıralar: “Doğruluk, hız, kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağımlılık, sürtüşmenin ve maddi kişisel maliyetlerin azaltılması...”¹³

Weber’in ideal bürokrasisinde “kamu fonları ve malzemeleriyle resmî görevlinin özel mülkleri arasında hiçbir bağ yoktur.”¹⁴

Weber’in ideal bürokrasisi de kapitalist akılcılık üzerine inşa edilmiştir. “Rasyonellik” ölçütü olarak kapitalist işletmeleri örnek almaktadır.

12 Agy. s. 308

13 Agy.

14 Agy. s. 292

Hiyerarşi, uzmanlık, niteliklilik ve verimlilik açısından kamu görevlilerinin seçimle değil, atamayla belirlenmesinin daha isabetli olacağını savunur.

Weber'e göre bürokrasinin gücü, temel işlevlerinin yanı sıra, uzmanlık bilgilerine ve "devlet sırlarına" sahip olmasından ve bunları tekelinde tutmasından gelir. Bu iki silah, kimi zaman, bürokrasiyi, kral ya da parlamento karşısında da güçlü kılar.

Aynı Weber, anlaşılması zor biçimde, modern kapitalizm için yücelttiği bürokrasiyi, sosyalizm söz konusu olduğunda yerden yere vurur. 1918'de Viyana'da yaptığı bir konuşmada, sosyalizmi, Sovyet deneyimini kastederek "Bugün yükselmekte olan, işçinin değil, memurun diktatörlüğüdür"¹⁵ der.

Weber'in bürokrasi üstüne görüşlerinde önemsenmesi, üzerinde düşünülmesi, tartışılması gereken noktalar var. Bu kitabın konusu açısından iki not düşmekle yetinelim: Birincisi, Weber bürokrasiyi sınıflarüstü bir konuma yerleştiriyor. İkincisi, bürokratin sınıfsal durumunun "statü" ve rütbe ölçütleriyle de belirleneceğini ileri sürüyor.

Emperyalizm

Weber'in emperyalizm üzerine düşünceleri Türkiye'de pek az biliniyor. 13 Mayıs 1895'te Almanya'nın Freiburg kentinde yaptığı bir açış konuşmasında "emperyalist Almanya"yı savunuyor. Konuşmayı yayımlanmaya hazır hâle getirirken, önce "Ulusçuluk ve Ülke Ekonomisi" başlığını koyuyor. Sonra bu başlığı değiştirip "Ulus Devlet ve Ekonomi Siyaseti"nde¹⁶ karar kılıyor.

15 Agy.s. 93, Almanca metin için: <http://verlag.ub.uni-potsdam.de/html/494/html/GASS.pdf>

16 Max Weber, *Political Writings*, edited by Peter Lassman ve Ronald Spiers, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Hareket noktası, *ulus devletin* ekonomi siyasetidir.

Şöyle diyor:

Ekonomik gelişme süreci de son çözümlemede bir erk mücadelesidir ve ekonomi siyasetinin hizmet etmesi gereken nihai ve belirleyici çıkarlar da ulusal devletin çıkarlarıdır. Bizim için ulus devlet, ...ulus erkinin dünyevi örgütüdür... Alman ulus devleti, Alman ekonomi siyasetinin tüm sorunlarında son sözü söyleme... ve ulusun ekonomik güçlerinin bağımsız gelişme yolunda ilerlemesine ket vuran tüm engelleri yırtıp atma hakkına sahip olmalıdır.¹⁷

Bu ekonomi siyaseti yayılmacı bir siyaset olmalıdır:

Birlikle sonuçlanan savaşlardan sonra ulus, pozitif siyasal görevlerin ilk işaretleriyle, yani denizaşırı yayılma fikriyle yüz yüze geldiğinde bu cahiller, Almanya'nın okyanuslar ötesi ticareti için bayrağının bu okyanusların sahillerinde dalgalanmasının ne anlama geldiğini kavramalarını sağlayacak en temel *ekonomik* anlayıştan bile yoksundurlar...¹⁸

Weber konuşmasında, bu, kendi deyimiyle “ekonomik-milletçi” ekonomi siyasetini Almanya’da hangi sınıf ve siyaset güçlerinin gerçekleştirebileceği sorusuna yanıt arıyor.

Weber, Prusya ve Doğu Almanya’nın büyük toprak sahibi aristokrasisi *Junkerler’in*, “en son ve en büyük Junker” Otto Von Bismarck’ın (1815-1898) önderliğinde Almanya’nın birliğini gerçekleştirdiğini, ama Alman ulus devletinin çıkarlarına uygun bir ekonomik siyasete geçemediklerini düşünüyor-du. Junker aristokrasisi tarihsel olarak miadını doldurmuştu. Alman ulus devletinin, tüm ulusun çıkarlarını gözetken ekonomi siyasetini kuracak, yönetecek durumda değildi.

Weber daha sonraki konuşma ve yazılarında pek rastladığımız bir tonda “sınıflar”ın bu temel görev karşısındaki konumlarını irdeliyor. “Ben burjuva (*bürgerlich*) sınıfın bir

¹⁷ Agy. s. 16-17

¹⁸ Agy. s. 25

üyeyim. Kendimi burjuva olarak hissederim. Burjuva görüş ve ülkülerle büyütüldüm. Ve ben, Alman burjuvazisinin, ulusa önderlik edecek olgunlukta bir *siyasal sınıf* (abç) olup olmadığı sorusuna olumlu yanıt veremiyorum.”¹⁹

“Üst burjuvazi”, “alt orta sınıf” vb. kavramlarla burjuvazinin çeşitli kesimlerinin ulusa önderlik edecek olgunlukta olmadıkları sonucuna varıyor.

Sonra, ekonomik olarak belli bir gelişme düzeyine ulaşmış olsa da henüz siyasal olarak yeterince olgunlaşmamış “modern proletarya”nın da bu görevi üstlenemeyeceğini belirtiyor.

Weber’e göre olgun siyaset, “devleti büyük güç olmanın siyasal görevleriyle yüz yüze getiren dünya gücü” siyasetidir.²⁰ Alman toplumunun “iç sosyal birliğini” ancak böyle bir siyaset sağlayabilir.

“Sosyo-ekonomik faaliyetin amacının herkesi mutlu etmek değil, ulusun sosyal birliğini sağlamak” olduğunu söylüyor, bunun için bir işçi aristokrasisi yaratmanın yerinde olacağını savunuyor.²¹

Weber, tanımladığı ekonomik siyaseti, sayılan sınıfların hiçbirisi güdemeyeceği için, yapılması gerekenin, *Alman ulusunun tamamını* bu siyasete kazanmak, bunun için de sistematik bir eğitimden geçirmek olduğu sonucuna varıyor.

Özetle, Weber, o zamanların en heyecanlı tartışma konusu olan “Almanya’nın kurtuluşu”nu bu ülkenin emperyalistleşmesinde görüyor.

Weber’e göre emperyalizm, askerî güç kullanan emperyal/yayılmacı devlet siyaset ve uygulamalarının kapitalizm koşullarındaki devamıydı. Şöyle diyordu:

Bir yerdeki tekelleri kâr olanaklarını bir devletin kendi üyeleri için garanti altına almasının en sağlam yolu, o ülkeyi işgal et-

19 Agy. s. 23

20 Agy. s. 26

21 Agy. s. 27

mek ya da en azından ‘protektorat’ gibi şeyler kurarak o ülkeyi egemenlik altına almaktır. Bu nedenle ‘emperyalist’ eğilim, salt ‘serbest ticareti’ amaçlayan ‘pasifist’ yayılmacılık eğiliminden [daha] ağır basar.²²

Weber, emperyalizmin her çağda en yüksek kâr olanakları sağladığını, “pasifist kapitalist çıkarlara” göre daha kârlı olduğu sürece frenlenemeyeceğini düşünüyordu.²³

Weber’de emperyalizm şiddet kullanarak yayılan devletle ilgili tarihsiz bir kavramdır.

Weber, “İç savaşı önlemek istiyorsan, emperyalist olacaksın” sözünü anımsatır biçimde başarılı emperyalist siyasetin “içeride” sağladığı avantajın altını çizer: “...her başarılı emperyalist siyaset, aynı zamanda iç ‘saygınlık’ını ve bununla birlikte de kazanılan başarıda önderlik eden sınıfların, statü gruplarının ve partilerin gücünü ve etkisini artırır.”²⁴

Değerlendirme

Buraya kadar yazılan ve aktarılanlar ışığında Weber’in ve Weberizmin iki özelliğini şöyle özetleyebiliriz: Bir, Weber, hemen tüm konularda, çelişkili ve ikircimlidir. İki, Weber, örneğin Marx’tan farklı olarak toplumsal sorunlara çözüm seçeneği sunmaktan çok, tanı koymakla ilgilidir.

Weber, bir yandan anayasal sorunları siyasal mühendislik ruhuyla inceleyen bir iktidar/güç çözümleyicisi, ama aynı zamanda siyasal oluşumlarda kültürün rolünü öne çıkaran biridir.

İmparatoru açıkça reddeden tuhaf bir kralcı, güçlü “karizmatik” önderliğin gerekli olduğuna inanan, kitlelerden umutsuz bir seçkindir.

²² Agy. s. 253

²³ Agy. s. 252

²⁴ Agy. s. 255

Devletçi, milliyetçi, ama aynı zamanda liberaldir.

Emperyalistleşmeyi Almanya'nın tek kurtuluş seçeneği olarak görmüş, emperyalist-savaş siyasetlerini desteklemiş, ama savaşın seyri karşısında somut savaş stratejisini eleştirmiştir.

Siyasal liberallikle otoriterlik arasında gidip gelmiştir.

“Demokrasi” konusunda iki yüzlü değildi. “Doğal hukuk”, “eşitlik”, “eşit hak”, “genel oy”, “düşünce özgürlüğü” vb. kavramlar Weber için bir anlam taşımıyordu. Biçim ve kurumlardan çok otoritenin niteliğine bakıyor, bürokrasiyi yüceltiyor, ama bir yandan da “demokrasi”yi siyasal gücün en aza indirilmesi (minimize edilmesi) olarak tanımlıyordu.

Bismarck’a bakışı ve ilişkisi de çelişkiliydi. Bismarck’a Alman birliğini kurmakta gösterdiği siyasal “deha” nedeniyle hayranlık duyuyor, ama bir yandan da onun bağımsız düşünceli siyasal önderlere hoşgörüsüzlüğünü, çevresine evet efendimcileri toplamasını “bağımsız düşüncenin dehşet verici yıkımına” yol açtığı için eleştiriyor, “Almanya'nın içinde bulunduğu kötü durumun” nedenlerinden birinin Bismarck'ın bu tutumu olduğunu savunuyordu.²⁵

Weber, kapitalizme alternatif olabilecek, sosyalizm ya da başka herhangi bir teorik, siyasal program ve öneri geliştirmekten özellikle, bilinçlice uzak durmuştur. *Kendisini, dünyayı, yalnızca anlamak ve yorumlamak çabasıyla sınırlamıştır.* Hiçbir zaman, hele de devrimci anlamda “değiştirmek” gibi bir sorunu olmamıştır. Tarihsel ve toplumsal olaylara, belli bir siyasal tasarım doğrultusunda yön vermeye, çözüm ve çıkış yolları göstermeye hiç kalkışmamış, biraz önce de değindiğimiz gibi, teşhis (tanı) koymakla yetinmiştir.

Siyasal güdüsü, her zaman Alman devletinin ve toplumunun refahı olmuş, çalışmalarına, üretim ilişkileri, ekonomik

25 Agy. s. 67

gelişmeler vb. değil tarih, kültür, gelenekler vb. kılavuzluk etmiştir.

Daha özel olarak sosyalizm konusunda olumsuz ve yadsıycı bir konumdadır.

Bir kapitalizm hayranı olduğu söylenemez. Hiçbir şeyin hayranı değildir. İflah olmaz bir kötümserdir ve kapitalizmin bir alternatifi olduğuna inanmamaktadır.

Marx ve Engels'in komünist toplum ile ilgili referanslarıyla ilgili olarak suskundur.

Kapitalizmi, sosyalizmin ya da bu adla olmasa da başka bir toplumsal düzenin izlemesinin kaçınılmaz olduğu düşüncesine katılmaz; tam tersine uzun bir kapitalizm döneminin kaçınılmaz olduğu görüşündedir.

KAYNAKÇA

- A Comparative Encyclopedia*, V.2, New York 1972.
- Adalı, Coşkun: *Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, Haziran 1997.
- Bahçe, Serdal: “Orta Sınıf Miti ve Mühendisin Nemesis”, *Praksis*, No: 32, 2013.
- Bahçe, Seçil A. Kaya ve Bahçe, Serdal: “Türkiye’de Eğitim ve Sınıf Üzerine Gözlemler” *Mülkiye*, Sayı: 274 (<http://bit.do/nFKK>)
- Balibar, Etienne: *Masses Classes Ideas*, İngilizceye Çeviren: James Swenson, Routledge, London, 1994
- Bannerji, Himani: *Marx’tan Yeniden Doğmak*, Hazırlayan: Cem Eroğul, Çeviren: Senem Özdemir, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2016.
- Boratav, Korkut: *Emperyalizm, Sosyalizm, Türkiye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- Boratav, Korkut: *Dünyadan Türkiye’ye, İktisattan Siyasete*, Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Bourdieu, Pierre: “Sosyal Sınıfı Yapan Nedir?”, Çeviren: Emrah Göker, <https://istifhane.files.wordpress.com/2010/04/sinifiyapannedir.pdf> özgün metin.
- Bourdieu, Pierre: *Sermaye Biçimleri*, Derleyenler: M. M. Şahin ve A. Z. Ünal, Değişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Braverman, Harry: *Emek ve Tekelci Sermaye*, Çeviren: Çiğdem Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul, Ekim 2008.
- Castells, Manuel: *Enformasyon Çağı: Ekonomi Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*, Birinci Cilt, Çeviren: Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005.
- Croix, G.E.M de Ste: *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çeviren: Çağdaş Sümer, Yordam Kitap, İstanbul, Eylül 2014.
- D. Palmer, Bryan: “Sınıfı Yeniden Düşünmek: Proleterleşme Olarak Güvencesizlik” makalesi, *Socialist Register 2014 21. Yüzyılda Sınıflar ve Sınıf Mücadelesi*, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2015.

- Engels, Friedrich: *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara 1997.
- Engin, Emine: *Marksizmde İşçi Sınıfının Kapsamı ve Türkiye*, Alev Yayınları, İstanbul, Eylül 1990.
- Ergunalp, Selim: *Gezi’den Sonra Sınıf/Neoliberal Sınıf Teorilerinin Eleştirisi*, h2o Kitap, İstanbul, Ocak 2016.
- Ertürk, Esin; “Türkiye’de Öğretmenlik Mesleğinin Dönüşümü”, *Sınıftan Sınıfa-Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları*, (Der.) Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Fuchs, Christian: *Dijital Emek ve Karl Marx*, Çevirenler: Tahir Emre Kalaycı-Senem Oğuz, NotaBene Yayınları, Ankara, 2015.
- Fülberth, Georg: *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Almandan Çeviren: Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2010.
- Harvey, David: “Finansal Krizlerin Kentteki Kökleri: Anti-Kapitalist Mücadele İçin Kentleri Kazanmak”, *Socialist Register 2012 Ekonomik Kriz ve Sol*, Çeviren: Umut Haskan, Yordam Kitap, İstanbul, Ekim 2013.
- Harvey, David: *Yeni Emperyalizm*, Çeviren: Hür Güldü, Everest Yayınları, İstanbul, Kasım 2004.
- Harvey, David: “Consolidating Power”, <https://roarmag.org/magazine/david-harvey-consolidating-power/>
- J. Rutz, Henry & Balkan, Erol M: *Sınıfın Yeniden Üretimi/Eğitim, Neoliberalizm ve İstanbul’da Yeni Orta Sınıfın Yükselişi*, h2o Kitap, İstanbul, 2016.
- Keyder, Çağlar: “Gezi Parkı bağlamında yeni orta sınıf” <https://konusakonusa.org/2013/09/05/gezi-parki-protestolari-baglaminda-yeni-orta-siniflar-neo-liberal-donusum-ve-yoksulluk/>
- Keyder, Çağlar: “Yeni Orta Sınıf”. <http://bilimakademisi.org/wp-content/uploads/2013/09/Yeni-Orta-Sinif.pdf>
- Kocka, Jürgen-Mitchell, Allan: *19. Yüzyıl Avrupa’sında Burjuva Toplumu içinde*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Köse, Ahmet Haşim-Öncü, Ahmet; “Mühendislerin Toplumsal Evrimi Üzerine Gözlemler”, içinde *Neoliberalizmin Tahrifatı-2*, (Der.) Neşecan Balkan-Sungur Savran, Metis Yayınları, 2004
- Lenin, *Collected Works*, c. 4
- Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 29.
- Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 12.
- Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 18.
- Lenin, *Toplu Yapıtlar*, c. 29

- Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Selected Works* in three volumes, 1. Cilt, Progress Publisher, Moskova, 1977
- Marx, Karl-Engels, Friedrich: *Seçme Yapıtlar* 1, Sol Yayınlar, Ankara, Aralık 1976.
- Marx, Karl; *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i*, Beşinci Baskı, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, Mayıs 2012.
- Marx, Karl: *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, Ekim 2005
- Marx, Karl: *Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 2012.
- Marx, Karl: *Artık DeğerTeorileri*, Birinci Kitap, Çeviren: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1998.
- Marx, Karl: *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Altıncı Baskı, Ankara, Ekim 2005.
- Marx, Karl: *Felsefenin Sefaleti*, Çeviren: Ahmet Kardam, Sol Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 1999.
- Marx, Karl: *Fransa'da Sınıf Savaşmaları (1848-1850)*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Dördüncü baskı, Ankara, Ekim 1996.
- Marx, Karl: *Grundrisse*, Çeviren: Arif Gelen Sol Yayınları, Birinci Cilt: Ankara'da 1999, İkinci Cilt: Ankara, 2003.
- Marx, Karl: *Grundrisse*, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, İstanbul, Ekim 1979.
- Marx, Karl: *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı* (1843), <http://www.marxist.org/archive/marx/works/1843/critique-hpr/intro.htm>.
- Marx, Karl: *Kapital*, Cilt II, Almancadan Çeviren: Mehmet Selik, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2012.
- Marx, Karl: *Teories of Surplus Value*, Selections, London 1951.
- Marx, Karl: *Ücretli Emek ve Sermaye, Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, Temmuz 2008.
- Marx, Karl-Engels, Friedrich: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Yordam Kitap, Birinci baskı, İstanbul, Nisan 2008
- Marx, Karl: *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Önsöz*, Marx-Engels Werke (MEW) cilt 1
- Marx, Karl: *1844 El Yazmaları*, K. Marx-F. Engels, *Collected Works*. Türkçe basım: Çeviren Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, Temmuz 1976.
- Marx, Karl: *Fransa'da Sınıf Savaşmaları 1848-1850*, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, Ankara, 1996.

- Marx, Karl: *Kapital III.Cilt*, Almancadan Çevirenler: Mehmet Selik ve Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, Haziran 2015.
- Marx, Karl: *Kapital*, Cilt I, Almancadan Çevirenler: Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, Nisan 2011
- Ollman, Bertell: *Diyalektik Soruşturmalar*, Çeviren: Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Özügürlü, Metin: *Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örgütlerinin Sosyolojisi*, Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi Bilimsel Yayınlar, İstanbul., Ocak 2005, s. 64-66
- Pektaş, Ebru: "Kadınların rahminden milli erojen bölgeler sarayın bekası" www.ilerihaber.org, 7 Mayıs 2016
- Polonyi, Karl: *Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, Çeviren: Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2003.
- Poulantzas, Nicos: *Classes in Contemporary Capitalism*, Fransızcadan Türkçeye Çeviren: David Fernbach, Verso, London, 1978.
- Saraçoğlu, Cenk: *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler/İnkârdan "Tanıyarak Dışlamaya"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 3. Baskı, 2014.
- Savaş, Alpaslan; "Haziran Direnişi, İşçi Sınıfı, Sendikalar", *Gelenek*, No: 121, 2013, s. 63.
- Savran, Sungur: "Sınıfları Haritalamak; Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?", *Marksizm ve Sınıflar* içinde,
- Sieyès, Emmanuel-Joseph: *"Üçüncü Sınıf" Nedir?*, Fransızcadan Çeviren: İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, Ekim, 2005
- Sosyalist Cumhuriyet İçin Tezler*, İstanbul, Ağustos 2008, s. 35. 41.Tez
- Şimşek, Ali: *Yeni Orta Sınıf*, L&M Yayınları, İstanbul, Ekim 2005.
- Thompson, E. P: *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, İstanbul 2004.
- Timur, Taner: *AKP'nin Önlenebilir Karşı-Devrimi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Tonak, E. Ahmet: "Yeni Orta Sınıf", *Marksizm ve Sınıflar* içinde, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Ursula, Huws, "Dijital Çağda Sınıfın payandaları: Yaşama, Emek ve Değer", *Socialist Register 2014* içinde, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2015.
- Üstün, İlknur; "Ataması Yapılmayan Öğretmenler", içinde *Boşuna mı Okuduk? Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği*, (Der.) Tanıl Bora, Aksu Bora vd., İletişim Yayınları, 2011

- Weber, Max: *Political Writings*, edited by Peter Lassman ve Ronald Spiers, Cambridge University Press, Cambiridge, 1994.
- Weber, Max: *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Almancadan Çeviren Milay Köktürk, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Weber, Max: *Sosyoloji Yazıları*, Çeviren: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Wright, Erik Olin: “The Shadow of Exploitation in Weber’s Class Analysis” <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Weber-revised.pdf>
- Yaraşır, Volkan: “Uluslararası İşçi Hareketinin Yeniden Yapılanması: Ne yapmalı? Nasıl yapmalı? 1”, *Kızıl Bayrak*, 4 Temmuz 2008 <http://www.kizilbayrak.net/makaleleryazarlar/haber/arsiv/2008/06/30/artikel/177/uluslararasi-is.html>
- Yaşlı, Fatih “Orta Sınıf Hıncı ve Suriyeliler”, *BirGün*, 13 Temmuz 2016.
- Yıldızoğlu, Ergin: “İşçi sınıfını kim kaybetti?”, [www. Sendika.org](http://www.Sendika.org), 18 Ağustos 2011
- Yılmaz, Mehmet: *Kapitalizmde Yapısal Dönüşüm*, Alaz Yayınları, İstanbul, Nisan 2007.
- Yurtsever, Haluk: *Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya*, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- Yurtsever, Haluk: *Sınıf ve Parti*, NK Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, Haziran 2004.
- Yurtsever, Haluk: *Tarihten Güncelliğe Sınıf Savaşları ve Devlet*, İkinci Basım, Yordam Kitap, İstanbul, Kasım 2013,.
- Yücesan-Özdemir, Gamze: *İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik Sınıfı ve Direniş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Zweig, Michael: *Amerika’nın En İyi Saklanan Sırrı İşçi Sınıfı Çoğunluktur*, Çeviren: Halil Çelik, h2o Yayıncılık, İstanbul, Mayıs 2012.

